

EURÓPAI KÖZGAZDASÁGTAN

Csaba László

EURÓPAI KÖZGAZDASÁGTAN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Lektorálta: Halmi Péter egyetemi tanár, az MTA doktora

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 21–35.
www.akademiaikiado.hu

ISBN 978 963 05 9467 7
ISSN
Első magyar nyelvű kiadás: 2014

© Csaba László, 2014

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Laskó Judit
Olvasószerkesztő: Tárnok Irén
Termékmenedzser: Kiss Zsuzsa
Fedélterv: Auth Design terve alapján Markó Natália munkája
Nyomdai előkészítés: Élőfej Plusz Kft
Kiadványszám: BB130016
Megjelent 17,5 (A/5) ív terjedelemben

Készült a
Felelős vezető:

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

1. ELŐSZÓ	9
Felhasznált irodalom.....	16
2. CÉLVÁLASZTÁS, MÓDSZER ÉS A KÖNYV FELÉPÍTÉSE	18
Mi haszna lehet a tudományos könyvnek – magyarul?	20
Milyen kihívásokkal szembesült az európai közgazdaságtan?.....	25
A kötet kérdésföltevése és fölépítése	29
Felhasznált irodalom.....	36
3. MI LEHET EURÓPAI A MAI KÖZGAZDASÁG-TUDOMÁNYBAN?	37
A célválasztás és a közelítésmód indoklása.....	38
Helyzetkép: hol tart ma a világ közgazdaságtana?	43
Főáram és/vagy ortodoxia?	45
A közgazdaságtan módszertani megújulása	52
Az amerikanizálódás a tudományban és az oktatásban	54
Van-e élet a neoklasszikus szintézisen túl?	63
Az európai sajátosságokra épített közgazdaságtan mibenléte.....	67
A valóság visszatér!.....	77
Felhasznált irodalom.....	79
4. AZ EURÓPAI SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG	83
A szociális piacgazdasági modell kialakulása	84
A modell és a valóság viszonya Németországban	91
Szociális piacgazdaság vagy jóléti állam?	97
Két modell – két logika – két kiút	100
A válságkezelés eltérő természete és logikája	107
A szociális piacgazdaság alternatívái	111
A további alkalmazás esélyeiről	117
Felhasznált irodalom.....	122

5. A RENDSZERVÁLTOZÁS MÉRLEGE.	
FÉLIG ÜRES VAGY FÉLIG TELE VAN A POHÁR?.....	126
Mihez mérjük?.....	131
Milyen elemzési keretet válasszunk?.....	135
A tudomány a közvélemény ellen?	143
Az európaizálódás szerepéről	154
A jövőt a növekedés endogén tényezői határozzák meg!	158
Záró gondolatok	163
Felhasznált irodalom.....	164
6. MIT ADOTT A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENET TANULMÁNYOZÁSA A VILÁG KÖZGAZDASÁG-TUDOMÁNYÁNAK?.....	167
A rendszerváltozás kutatásának főbb felismeréseiről.....	169
Hogy lehetett helyes tételekből kiindulva hibás a gyakorlat?	174
Az intézmények és a kontextus vagy az előrejelezhetőség a fontosabb? .	176
Mire lehet képes egy „segédtudomány”?	179
A fenntarthatóság mint a siker mércéje	182
Néhány záró észrevétel	187
Felhasznált irodalom.....	196

Szeretteimnek

1. ELŐSZÓ

A világháló és a közösségi terek világában bizonyára magyarázatot igényel az, hogy mi célból születik meg egy újabb mű a Gutenberg-galaxis világából. A válasz egyszerre könnyű és nehéz. Könnyű, hisz a tartós ismereteket általában – és a tudományban meg a szépirodalomban különösen – alapvetően a könyvek hordozták mindig. És tapasztaljuk, hogy e területen a fontos és hasznos, számos kézenfekvő előnnyel bíró virtuális közlés nem teszi fölöslegessé a „kőbe vésett” és ekképp visszakereshető ismeretek összegzését, karképként és forrásműként egyaránt. Nehéz is a válasz, hiszen a gyorsaság és az elérhetőség szempontja szinte kizárólagosan a blog műfaját tenné a leginkább kívánatosná. És igaz, mire egy mű megjelenik, sok víz lefolyik a Dunán.

Mára szerte Európában – és persze a világban – erős kételyek fogalmazódnak meg a közgazdaság-tudomány, de általában a tudományosság ellenében. Terjednek az ezoterikus nézetek, a politikai rögtönzések, az újrafelfedezések¹ és a „mindent” helyrehozó gyógymódok. Korszerűtlen lett a türelmes, aprólékos érvelés, a bizonyítás, erősödik a szekértábor-mentalitás a tudományban és a közéletben.

Ilyenkor talán még fontosabb, hogy – *sine ira et studio* – helyzetképet alkossunk, leírjuk, értelmezzük és próbáljuk megérteni, mi is történik velünk és általunk. A rendszerváltozás bizonyos értelemben lezárult, az európai integrációnak immár részesei vagyunk, és a világ túllépett a 2008–2009. évi pénzügyi válságon. Az egymást követő válságokban nem omlott össze egyetlen EU-állam sem, és az Egyesült Államok is elkerülte azt a depressziót, amitől sokan tartottak. Folytatódik a technológiai forradalom, és terjed a tudásalapú társadalom – igaz, a fejlődő világban továbbra is egymást érik a megrázkódtatások, az arab tavasztól a kínai pénzpiac összeomlásáig. De hosszú évtizedek óta először a feltörekvő piacok adják a világgazdasági fejlődés motorját, a fejlődésből egyre többen részesülnek, a néhány évvel ezelőtti sikerkönyv szavai szerint a Föld egyre inkább lapossá vált (Friedman, 2008) – vagyis a globalizáció előnyeiből egyre többen részesülnek. A mobiltelefonok leggyorsabban növekvő piaca – Fekete Afrika.

¹ A tankönyve alapján hazánkban is alapképzést adó, Nobel-díjjal elismert Paul Krugman (2012) legutóbbi nagy sikerű publicisztikai munkája bizonyára ebbe a körbe sorolható, hisz a válságra keresletbővítéssel adandó választ Keynes már az 1930-as évek elején kidolgozta.

És mégis jogos az elbizonytalanodás érzése – a szélesebb közvéleményben és a tudományon belül egyaránt. A jövő – egy másik sikerkönyv (Barabási, 2010) félrevezető címétől eltérően – bizony egyáltalán nem vált kiszámíthatóvá, sem az egyének,² sem a közösség szintjén, és még kevésbé igaz ez a Föld egészére. Közismertek a környezet, az ökoszisztéma sérülékenységevel kapcsolatos, sokszorosán igazolt kockázatok. Mindenki tudja, milyen reális veszély a pandémia – a világ egészére kiterjedő, robbanásszerűen terjedő járvány. Tapasztaljuk, hogy a közösségi terekben és a világhálón megszűnik a magánélet (ha volt szentsége, az is). Százezres tételekben történnek identitáslopások, és terjed a terrorizmus is. Ennek számos új formája van, köztük talán a számítógépes terrorizmus/*cyber terrorism* a legfélelmetesebb, legkevésbé kezelhető,³ és a sérülékeny, bizonytalanságokkal teli globális pénzügyi rendszer maga is az előre nem látható veszélyek forrása volt és marad a jövőben is.

Kaptafánknál maradva a közgazdaság-tudomány sajátos tudathasadással reagált mindeme fejleményekre. Egyfelől a jelenleg uralkodó, amerikai fazonú főáram legtöbb képviselője – így például Kenneth Arrow, Olivier Blanchard vagy épp a 2011. évi Nobel-díjas Thomas Sargent – úgy véli: a tudomány „köszöni, jól van”. Sok cikk jelent meg a „miféle válságról beszélnek itt, kérem?” címmel.⁴ A vezető folyóiratokban és még inkább a doktori képzésben az ortodoxia helyzete talán még erősödik is a nemzedékváltással. Itthon is elterjedt az a nézet,⁵ hogy amíg az üzleti képzés tartalma és szerkezete alakítható, intézmények és irányok szerint, a közgazdaságtanban – vagyis az elméletben – kemény nemzetközi standardok érvényesek, amit minden „magára valamit adó” iskolának és közgazdásznak követnie kell. Aligha lehet szélsőségesebb példáját adni annak, amit itt és másutt is *ortodoxiának* – vagyis az egyetlen helyes tan és út vélelmének – nevezünk, közgazdaságtanban és egyebütt egyaránt.

Másfelől egyre nagyobb számban jelennek meg a vezető lapokban is kritikus-önkritikus írások, amelyek részint a neoklasszikus ortodoxia kereteinek tágításával, lazításával, korábban elhajlónak/heterodoxnak tartott közelítések beépítésével próbálkoznak. És persze erős hátszelet kaptak a neoklasszikus szintézissel szemben álló

² A szerző állítása konkrétan az egyénekre és alapvetően rutin szabta – vagyis döntéseink 90%-át kitevő – tevékenységekre vonatkozik. A gond azonban épp az, hogy mind tudományos/elemezési, mind gyakorlati/előrejelzési szempontból az az 1% szokott döntőnek bizonyulni, ami nem vagy alig ismétlődik, és ezért nem is kiszámítható – a párválasztástól a lakásvásárlásig terjedő körben.

³ A kínai titkosszolgálat amerikai cégek és hivatalok elleni föllépése, az amerikai titkosszolgálatoknak az EU vezetését is érintő lehallgatási kampánya, vagy az, hogy a hadi műveletek felvetődésekor a szír titkosszolgálat több vezető amerikai lap honlapját is megbénította, vélhetőleg csak a jéghegy csúcsa.

⁴ Az eredetiben: „Crisis? What crisis?” A hatékony piacok elméletét képviselő, 2013-ban közgazdasági Nobel-díjat kapott Eugen Fama professzor blogján is számos hasonló megnyilvánulás olvasható.

⁵ Fertő Imre (2012), a Budapesti Corvinus Egyetem gazdálkodás-tudományi doktori program-vezetőjének előadásában.

irányzatok, a neok Keynesianusoktól az intézményi gazdaságtan és az osztrák iskola képviselőiig. A Nobel-díjasok közül elég talán Joseph Stiglitz, Oliver Williamson vagy Richard Selten nagy számú szakmai és közéleti megnyilatkozására utalnunk, hogy megkockáztatható legyen: a „kemény közgazdaságtan” *paradigmája ma sem egységes* – mint ahogy nem volt az korábban sem. Szó sincs arról, hogy bárki – elvileg vagy gyakorlatilag – tudhatná és ekképp – az amerikai és a magyar egyetemi gyakorlatban ma is megkövetelt módon – kijelölhetné azt, hogy miben is áll az a „kemény mag”, aminek elsajátítása nélkül senki se lehet közgazdász. Vonatkozik ez az elvekre és az elméletekre, a módszerekre és az eredményekre egyaránt. És minél inkább felszabadulunk a tekintélyelv – például a Nobel-díjak vagy az impaktfaktor szerint sorolt folyóiratlisták – nyomasztó befolyása alól, annál jobban láthatóvá kell hogy váljon: *egészséges erjedési folyamat közepén vagyunk a világ közgazdaságtudományában*. Folyik egy világméretű hely- és iránykeresés, amiben már eddig is sok érdekes és fontos új felismerés is született. Törekszünk arra, hogy ezek egy részét jelen kötetünkben bemutassuk a magyar nyelven olvasók közösségének.

Nem magyar sajátosság, de kétségtelenül nálunk is megfigyelhető, hogy a tudományban végbemenő – érdekes és sokszínű – útkeresés egyre távolabb kerül a rendszeres, iskolaszerű képzésben részt vevők által megismerhető, egyre inkább zanzásított tananyagoktól. Különösen a gazdasági oklevelek túlnyomó részélt adó üzleti képzésre, a másoddiplomák s az esti és a levelező képzésben kiállított oklevelek körére vonatkozik ez a meglátás. Különösen – de egyáltalán nem kizárólag – az utóbbi területeken használt tananyagok nem ritkán évtizedes késéssel, szemléleti és technikai, valamint tartalmi lemaradásban vannak (Móczár, 2013)⁶ a tudomány mai állásához képest.

Ezért, miközben színleg igaz az, hogy soha ennyi gazdasági felsőfokú oklevél nem keletkezett, vagyis az emberi tőke e téren sosem volt ily gazdag, mint ma – a valóság lesújtóan más. Mind a munkaadók széles köre, mind az oktatástól el nem szakadt kutatók szinte naponta tapasztalják, szélesre nyílt a szakadék a formális és a tartalmi, az elvi és a gyakorlati, személyes tudás/*tacit knowledge* között. A formális, az egykori tervgazdaság vállalatainak látszólagos tervteljesítését idéző gyakorlat – mint Bessenyei István (2013) éles szemű írása igazolta – közvetlen összefüggésben van azzal, hogy az egyetemeket ciklusról ciklusra egyre kevésbé tekintik önálló gondolkodók önálló polgárokat nevelő intézményeinek, és egyre inkább a pusztán hierarchikus függőség szempontjai szerint működő segédhivatalnak, diplomagyárnak. Sajnos ez is európai, nem pusztán magyar jelenség, de ettől még nekünk ez fáj a legjobban.

Természetesen az elmúlt években kiemelt jelentőségűvé vált az Európai Unió és az ott folyó válságkezelés válsága is, mindazok számára, akik nem elvontan és nem Kaliforniából szemlélik az eseményeket. Talán érdemes kiemelnünk, mert

⁶ Szándékosan részt vevő megfigyelőt idézünk, aki egész pályáját az egyetemi katedrán töltötte.

sokatmondó, hogy az unióban hagyományosan a kezdeményező, előmozdító és a fő finanszírozó szerepet is játszó németek elmélkednek talán a legnyíltabban – nem instrumentális módon, mint a britek – az EU tartós válságának okairól és következményeiről (Wirsching, 2013). A hat államra, az informális egyeztetésre és az értékközösségre épült európai projekt kiteljesült, és – bizonyos értelemben – saját sikerének áldozatává vált. A 28 tagállam, az áttekinthetetlen döntési rend, a semmilyen ismert működési elvet nem követő kiadási súlypontok 2014 és 2020 közt sem változnak, és megkérdőjelezzik: miképp képes a közösség a választópolgárok igényeinek megfelelni.

Különös ellentmondást eredményezett a pénzügyi válság kezelése. Egyfelől létrejöttek az EU-ban a nemzetekfelettségnek olyan elemei és mechanizmusai, amelyek még két-három éve is elképzelhetetlenek lettek volna. Mind az állandó válságkezelő mechanizmus – a *European Stability Mechanism/ESM* –, mind pedig az Európai Központi Bank/EKB korlátlan likviditásteremtő akciói a korábban az alapszerződésben is kizárt föderalizmus jeleit kétségkívül mutatják. *Ugyanakkor a költségvetési fegyelem hangoztatása nem járt gyakorlati következményekkel.* Az idézett cikk – OECD-adatok alapján – az adósságráta 103 és 230 százalék közti stabilizálódását vetíti előre – az állítólagos túlzott megszorítások ellenére is. Ez bizony igen messze esik mind a maastrichti szerződésben lefektetett 60%-tól, mind az újabb irodalomban kalkulált – és később általunk is taglalt – 90%-tól. És még messzebb attól, amit az EU 2012. márciusi költségvetési egyezménye által – és a magyar alaptörvény által is – intézményesített kiegyensúlyozott államháztartás, vagy még inkább az idősödést figyelembe véve szükségessé váló – rendszeres többleteket igénylő – csökkenő adósságpálya/adósságráta követelne meg. Bár elismerjük, hogy a pánik idején a vélt és valós veszélyek egybefolyhatnak, az azért mégis különös, hogy a döntéshozók 2010 és 2013 között sem Amerikában, sem a világgazdaság másik két meghatározó régiójában nem találtak jobb megoldást, mint a fiskális és monetáris lazítást. Mi több – és a piacokat joggal bizonytalanítja el hosszabb távra is –, eme irányvonal megváltoztatását jórészt kilátásba se helyezik, legföljebb óvatosan, a távoli jövőbe utalva. Krugman professzor idézett véleményével bizony nem áll egyedül, mi több, a közhangulatot jeleníti meg. És ez jogos félelemmel tölt el minden befektetőt – ha pénzbe nem lehet fektetni, marad a kakaóbab, a gyémánt vagy az egzotikus országok ingatlanpiaca.

Konkrétan: a szigor hangoztatása közben világszerte *távolodóban vagyunk* a meghirdetett és elfogadott céloktól. És bizony, ahol a makrogazdaság mindhárom szereplője – az állam, a cégek és a háztartások – húzódozik a megtakarítástól, sőt az adósságterjesztés megállítása is már szitokszó és gúny tárgya (kitűnő példa erre Krugman, 2012), akkor jogosan merül fel a piaci szereplőkben: meddig folytatódhat ez? *A hitelezési és bizalmi válság ezért – a tőzsdeindexek 2013 őszén épp rekordot döntő szintje mellett is – elkerülhetetlenül és érezhetően benne maradt a globális pénzügyi rendszerben.*

Vagyis: nem az a kérdés, hogy lehet-e a mindenkori adósság- és hiánymértékeket tágítani – mint láttuk lehet. Hanem az, hogy elképzelhető-e olyan világ, ahol a fák az égig nőnek, és az adósságyártásnak semmilyen érdemi korlátja nincs. Nos, ha a közkeletű tankönyvek elvont világa – ahol a makrogazdaságot lényegében pénz és intézmények nélkül tárgyalják – még elképzelhetővé is tenné az ilyen kimenetet, a józan ész és a tapasztalat azonban aligha. Az EKB által már 2009 óta követelt irányváltás – az *exit strategy* – vélhetőleg már meghirdetésével is, még inkább kezdeti – javuló makropénzügyi mutatókat hozó – eredményeivel stabilizálólag hathatna, és közelebb vinne a sokat szorgalmazott *fenntartható pénzügyek/sustainable public finance* világához. Vagyis: senki nem gondol az adósságok – úgymond – „visszafizetésére”, a költségvetések merev kiegyensúlyozására vagy sok évtizedes többletekre, de az erre irányuló *erőfeszítéseket* – méghozzá hiteles formában – elvárják. A piacok és az elemzők egyaránt.

Más elemzők (Wagschal, 2013) arra emlékeztetnek, hogy a költségvetési téren Európa-bajnoki babérokra törő – bár azt a baltiakra és Luxemburnak hosszú ideje átengedni kénytelen – Németország esetében is – az eddigieken túlmutató – erőteljes *további* konszolidációra van szükség ahhoz, hogy az alkotmányos előírásoknak megfelelő kiegyensúlyozott költségvetés jöjjön létre 2016-ra. És akkor értelemszerűen nem esett még szó a lényegről: *a fenntarthatóságról*, vagyis arról, hogy az egyensúlyi állapotot a ciklus átlagában, ámde hosszú távon is el kellene érni, nem pusztán egy-egy könyvelési határnapon.

A főntebb épp hogy fölillantott helyzet bizonyára alkalmas arra, hogy a szokásosnál elmélyültebb elemzésnek vessünk alá néhány alapvető kérdést. Hiszen a diagnózis alapja a terápiának – az orvostudományban is, a gazdaságban is. És – jól látható – már a betegség leírásában – sőt, elismerésében – sincs egyetértés. Ez sem mondható újdonságnak, és a régi receptek – különösen az együgyűek⁷ – burjánzása sem. Természetesen az a sajátos állapot sem új, hogy a szakma nagyra értékelt – kevesek által megértett – eredményeit a szerzők egymásnak írják, míg a közvéleményt az általunk ehelyütt – először és utoljára – még megidézett népszerűsítő munkák befolyásolják – ez alól a politikai és üzleti döntéshozók jó része sem kivétel.

E kötetben azt a feladatot tűzzük magunk elé, hogy az egyszemélyes elemzés adta korlátok közt megkíséreljünk egy, a korábbiaknál – így a közkeletűen használt hosszabb-rövidebb tankönyveknél, a néha jó, de gyakorta olvashatatlanul gyenge fordításoknál, és az e bevezetőben is idézett sikerkönyveknél – mélyebb

⁷ A főáramú közelítésből és a politikai korrektség igényéből is, meg a közölhetőség okán is, a legtöbben a gazdaság komplex rendszeréből egy-egy elemet önkényesen kiemelnek, és ennek változásától várják az általános megoldást. Mindnyájunk által ismert példa mondjuk az adórendszer, a gyógyvízbázis hasznosítása vagy a zöld energia, esetleg az oktatási rendszer terén meg tett egy-egy lépés, függetlenül attól, hogy követik-e más, az adott terület logikájával összhangban álló kiegészítő intézkedések más területeken.

és hatásosabb diagnózist, terápiát, a tartós kilábalást, a fenntartható fejlődést szolgáló felismerések megalapozását. Tudatos döntéssel választottuk a magyar nyelvű kifejtést, mert mind a szaknyelv ápolására, mind a gondolatok rendszerezésére szükség van. Feladatunknak tartjuk a világ közgazdaságtanában folyó, áttekinthetetlenül széles vita egy sajátos – magyar és európai – szempontú *bemutatóját és értékelését* is. E szempont: a valóság ismerete és tisztelete, az öncélú, a matematikai értelemben vett szépséget kitüntetett értéként kezelő, formális szempontoknak megfelelni kívánó, mára világszerte uralkodóvá vált elemzési stratégia ellenében.

Ugyanakkor már a legelején ki kell emelnünk: nem az *Anti-Maths* az a műfaj, amit ehelyütt kifejtünk. Egyfelől: minden józan ember belátja, hogy amit lehet mérni, azt kell is, hogy tudjuk: kérdésünk bolhát vagy elefántot érint. Másfelől: a magunk részéről kifejezetten nagyra tartjuk mind az irányzatot, mind pedig annak hagyományait és műfaját magas színvonalon művelő hazai és nemzetközi kollégákat és műveiket – ezért járultunk hozzá önálló tanulmánnyal a Műszaki Kiadónál nemrég megjelent *Matematikai közgazdaságtan* című gyűjteményes kötethez (Csaba, 2013). Harmadrészt: kézenfekvő, hogy előrejelzéseket, „ha-akkor” típusú döntés-előkészítő elemzéseket csak jelentős leegyszerűsítésekkel, esetenként az egyensúlyelmélet által kidolgozott eszközrendszerrel lehet elvégezni. Utóbbiak híján az előrejelzés és a döntés-előkészítés, sőt magának a helyzetnek a megítélése is közel lehetetlenné válik.

Ezt mutatja be nemrégiben megjelent kötetében Mihályi Péter (2013, 40–42. old.⁸), aki a magyar adósságválság kialakulását jórészt arra vezeti vissza, hogy a kétezres évek elejéig a Magyar Nemzeti Bank, a Pénzügyminisztérium és – ameddig főnállt – az Országos Tervhivatal, sőt a kommunista párt/MSZMP gazdaságpolitikai osztálya sem rendelkezett összegző jellegű, jó minőségű, megbízható adatokkal az ország adósságának alakulásáról. Értelmezése szerint az 1980-as évek válságának és az 1990-es évek felemás válságkezelésének oka az is volt, hogy az MNB kereskedelmi bankként működve egyenként mérlegelte a hiteleket, és makroszpontú, összegző értékelések nem készültek (visszapillantó jelleggel sem). Márpedig ez utóbbi a nemzetközi szakirodalom egyik slá-

⁸ Talán a szövetszerúségnél is fontosabb, hogy a kötet mintegy fele statisztikákat tartalmaz, a terjedelem egyharmadát kitevő függelékben pedig a hosszú távú idősorok jelentős része „kipontozva” szerepel, mert vagy nincs adat, vagy a meglévők egymással és a nemzetközi forrásokkal nem egybevetethetők. Meglepő, hogy egy ilyen kardinális súlyú kérdésben sem a KSH-nak, sem az MNB-nek, sem a PM/NGM apparátusának immár negyedszázad óta nem volt „érkezése” arra, hogy – mondjuk az orosz esethez hasonlóan – egységes, időszakokon átívelő és a nemzetközi szokványoknak is megfelelő, vagyis összevetésekre alkalmas idősorokká összefésülje ezeket az alapvető adatokat. Látni fogjuk, hogy a magyar gazdaság teljesítményének újraszámolása – voltaképp már a 60-as évek közepe óta – rendre jelentős meglepetésekkel szolgált – különösen a korszak közbeszéde, de időnként a történeti tudatot formáló alapvető nagyságrendek és trendek szintjén is.

gertémája: nemrégiben épp az orosz gazdasági teljesítmény 1961 és 2012 közti újraértékelése (Szmirnov, 2013) keltett jogos figyelmet.

Egy szó mint száz: a közgazdásznak megítélésünk szerint a matematika fontos fegyvere, ami azonban – az ágyúhoz hasonlóan – képes elszabadulni, és válogatás nélkül minden irányba lövöldözni, a következményekre való tekintet nélkül. Ezt a – sokakat talán meghökkentő – állítást kötetünk egyik fő fejezetében igazoljuk. Fontosnak tartjuk annak kidomborítását, hogy a „módszertani igényesség” sosem jelentheti pusztán vagy kizárólag a matematikai nyelven történő tárgyalást. *Az igényes módszertan* – a természettudományokhoz hasonlóan – *mindig az, ami a vizsgálat tárgyához és a szakterület hagyományaihoz szervesen illeszkedik*, ezért ezen a réven juthatunk lényeges és releváns új felismerésekre.

Feladatunknak tartjuk, hogy eme ismeretek alapján elmélkedjünk a szociális piacgazdaság, a kontinentális európai modell eredményeiről, gondjairól és életképességéről. Törekszünk arra, hogy a rendszerváltozás sajátos kérdéseit az elméleti közgazdaságtan – változó, de megfogható – mércéjén mérjük, és az átmenettan eredményeit a közgazdasági gondolkodásba visszacsatoljuk. És törekszünk arra, hogy az előadottak az oktatásban és a társtudományok művelői számára is hozzáférhetőekké váljanak, azok maradjanak.

A könyv sajátos műfaj, különbözik nemcsak a publicisztikától, a cikktől is. Vagyis a legfőbb szempont az, hogy *néhány kiválasztott kérdést kellő alapos-sággal tárgyaljunk*, a nézeteket ütköztessük, az álláspontokat dokumentáljuk. Az avulékony statisztikákat olyan mértékben használjuk, amennyire elengedhetetlen. Ebből következően a jelen kötetnek *három olvasata/szintje* van. 1. A fő gondolatmenet, az alapvető állítások, tételek és következtetések szintje, a közgazdasági tudományok módszeréről és állásáról. 2. Az egyes részletkérdések, mindenekelőtt a tudomány állapota – elmélettörténet –, a szociális piacgazdaság és a rendszerváltozás elmélete, eredményei, összegző bemutatása. 3. A részletek, források, kiegészítő ismeretek köre, ami főleg a kiterjedt lábjegyzetekbe került. Bár a főszöveget lehet – elsőre érdemes is – önmagában olvasni, az értő olvasó számára vélhetőleg a lábjegyzetek lehetnek a leginkább sajátértékkel bírók, ha nem is a legfontosabbak.

Az európai közgazdaságtan kialakítása – mint alább kifejtjük – kutatási program, ami a kérdésfölvetés, a témaválasztás és az alkalmazás tekintetében egyaránt tudatosan eltér a ma fősodornak számító, amerikanizált közelítéstől. Célja és remélt eredménye az európai jövő és a magyar jövő – válságkezelésen messze túlmutató – kérdéseinek megértése, a megválaszolásukhoz történő, mégoly szerény, de kimutatható hozzájárulás. Ugyanakkor már a legelején kiemeljük: az európai integráció fontos és bonyolult önálló tárgykör, aminek részleteit nem a jelen kötetben elemezzük. Vagyis *ez nem egy újabb EU-monográfia* – az e kér-

désekben képviselt nézeteink iránt érdeklődők a szerző könnyen hozzáférhető,⁹ viszonylag nagyszámú e tárgyban közzétett írásaiból tájékozódhatnak. Az unió – politikavezérelt – átalakulása fontos, de mégis csak részkérdés ahhoz *a szélesebb közelítéshez* képest, amit ehelyütt választottunk.

Nevezetesen: a közgazdaságtan európai szempontú és súlypontú újraértelmezésének, egyben az európai kutatási hagyományok felélesztésének és az ehhez illő módszerek kimunkálásának tágran vett kutatási programjához képest. A kettő nem vág egybe, mindkettőnek megvan a jelentősége – mi most az akadémiai pályát járjuk, és a politikai elemet mellőzzük. Értelemszerűen hasznosnak tartunk és várunk minden konstruktív kritikát, ami – a személyes és irányzati sérelmek sorolásán túl – a helyzet tárgyyszerű és jobb megértéséhez, netán az alkalmazások sikeresebb tételéhez járulhat hozzá. Az is előrebocsátandó, hogy eredményeink semmiképp se a véglegesség, a teljesség, a kizárólagosság igényével fogalmazódnak meg, hisz tudományos kérdéseket általában se lehet lezárni, a folyamatban lévő, egyéni és társadalmi cselekvés révén alakítható ügyekben pedig még inkább ez a helyzet.

Budapest, 2013. október 21.

Csaba László

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. BARABÁSI Albert László (2010): *Villanások – a jövő kiszámítható*. Budapest: Nyitott Könyvműhely
2. BESSENYEI István (2013): Az ideológia hálójából a mennyiségi hajsza csapdájába. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 10. szám, 1140–1151. old.
3. CSABA László (2013): A minőségi közgazdasági képzés esélye. Megjelent: BCE Matematikai Közgazdasági és Gazdaságelemzési Tanszék, szerk.: *Matematikai közgazdaságtan. Elmélet, modellezés, oktatás*. Budapest: Műszaki Kiadó, 405–416. old.
4. FERTŐ Imre (2012): Time-to-degree for management PhD. – a Hungarian case study. Megjelent: BÉLYÁCS, I.–FOGARASI, J.–SZABÓ, K.–SZÁSZ, E., szerk.: *Knowledge and Sustainable Economic Development*. Nagyvárad: Partium Press, 541–552. old.
5. FRIEDMAN, Th. (2009): *És mégis lapos a Föld*. Budapest: HVG Kiadói Zrt.
6. KRUGMAN, P. (2012): *Elég legyen a válságból! Most!* Budapest: Akadémiai Kiadó
7. MIHÁLYI Péter (2013): *A magyar gazdaság útja az adósságválságba, 1945–2013*. Budapest: Corvina Kiadó
8. MÓCZÁR József (2013): Rendszerváltás versus közgazdaságtan. I–II. rész. *Pénzügyi Szemle Online* (megj. alatt)

⁹ A tanszéki honlap része a tanárok közleményeinek tára/*faculty repository*: www.ires.ceu.hu/publications, valamint az interjúkat, újságcikkeket, a szerzőről és a szerző által írt recenziókat, a közlemények jegyzékét és idézettségét magyar és angol nyelven tartalmazó személyes honlap: www.csabal.com

9. SZMIRNOV, Sz. (2013): Dinamika promyslennogo proizvodstva SZSZSZR is Rossziji. I–II. rész. *Voproszi Ekonomiki*, 84. évf. 6. szám, 59–83. old. és 7. szám, 138–153. old.
10. WAGSCHAL, U. (2013): *Quo vadis*, Verschuldung? Szenarien zur Haushaltspolitik des Bundes. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 11. évf. 2. szám, 213–238. old.
11. WIRSCHING, A. (2013): Europapolitik in der Dauerkrise: zeithistorische Diagnosen, globale Perspektiven und deutsche Erwartungen. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 11. évf. 2. szám, 169–188. old.

2. CÉLVÁLASZTÁS, MÓDSZER ÉS A KÖNYV FELÉPÍTÉSE

Mi sem tűnik haszontalanabbnak, mint az, hogy exota nyelven hosszú könyvet írjunk egy olyan témáról, ami nem eldöntött, nem letisztult, és ezért nem használható tömegoktatás céljaira. Mi több, nincsen benne botrány, politikai robbanótöltet, személyes lejáratás – egy egészen hagyományos, szürke szaktudományos mű áll az Olvasó előtt.¹⁰ Közismert, hogy tanítványainkat arra buzdítjuk, „nagy impaktú” folyóiratokban publikáljanak, lehetőleg minél többet és minél gyorsabban, mert ez az egyetemi és az akadémiai előmenetel útja. A könyv mint műfaj kifutóban lévőnek tűnik – vita folyik már az akadémiai fórumokon, például a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályán és szakbizottságaiban is, de magában az MTA Doktori Tanácsában is arról, milyen jelentőséget tulajdonítsunk a tudományban a könyveknek. Közismert, hogy a természettudományokban a jellemző közlési forma az angol nyelvű rövid cikk. Ha a közgazdaság- és a többi társadalomtudomány egyetlen vagy fő sikermércéje ugyanez – és a minősítés, valamint a sokkarú egyetemek előléptetési gyakorlata világszerte ebbe az irányba mozdult el –, akkor csak idő kérdése az, hogy a könyv mint kifejezési forma elsorvadjék. Különösen akkor, ha nem a tudomány *lingua francáján* kerül megfogalmazásra.

Miközben a fenti gondolatok sokunkat töltöttek el rossz érzéssel – hiszen, mint bemutatjuk, az ország és a világ közgazdaság-tudományában ez a felfogás már jelentős pusztítást vitt végbe, különösen Európában –, vélhetőleg korai lenne temetni a tudományos könyv műfaját. Ahogy a televíziózás megszületésével nem tűnt el a rádió, és a világháló nem tette fölöslegessé a személyes találkozásokat, a tudomány lényegi vonásai biztosítják azt, hogy *a könyv mint kifejezési forma a jövőben sem veszít jelentőségéből*. Inkább az változik meg, mi az, amit ebben, s mi az, amit más módon – például tetszés szerint és külsők által is átszerkeszthető, vagy épp újraszámolható és más eredményeket megalapozó adatbázis,¹¹ nyitott modell vagy

¹⁰ A tudományelmélet és a scientometria kérdésében kifejtettek során támaszkodtam Szentés Tamással, az MTA rendes tagjával folytatott sokéves eszmecsereinkre és a tudományos minősítésben folytatott együttműködésünkre. Zalai Ernő rendes taggal hármashban jegyzett cikkünket a *Magyar Tudomány* c. folyóirat fogadta be közlésre a kézirat lezárása után, ott számos további részletkérdést tárgyalunk.

¹¹ Ez utóbbit – a természettudományokat követve – egyre több nemzetközi szerkesztőség kéri. Számomra elvi és gyakorlati oldalról is problematikusnak tűnik ez a követelmény, ahogy azt a *Science*

éppen blog formátumban – kívánunk közreadni. Ezek egyike – leggyakoribbja – kézenfekvően a tudományos cikk. Hiszen a nagy kérdések a sok kicsiből, részletből nyernek választ, azt is ritkán. Jellemző és szükséges a korábbi eredmények mérése, újrakalibrálása, újbóli felmérése, empirikus tesztelése, esetek bemutatása, országok és cégek tapasztalatainak általánosítható bemutatása. E példalózó – nem teljes – felsorolással jelezzük: *elkerülhetetlen az, hogy a tudományos output túlnyomó része* – számszerűen és tartalmilag is – cikkek és könyvfejezetek, *working paperek*, konferencia-előadások és közlemények, esetenként újságcikkek, sőt az elektronikus megjelenés egyre sokrétűbb formái révén váljon hozzáférhetővé. Ez válságos időkben bizonyára még indokoltabb, mint békeidőben.

Az sem szokatlan, hogy egyes területeken és formákban – különösen, ha a matematikai levezetésben van az újdonság, vagy egy-egy adat, számítás, jelenség leírása történik – egyszerűen fölösleges a hosszadalmas fejtegetés. Ezekben az esetekben bizonyára igaz: a matematikai norma, az epigrammatikus tömörség az erény. A gyors megjelenés a tudományban – mint a sportteljesítményben is – perdöntő, főképp az utókor számára releváns *elsőség* ügyében (kiről nevezik el a törvényt, kit kell kinek idéznie). Bár e szempontok a kísérleti és az orvostudományokat uralják, érthetően nem teljesen közömbösek a társadalomkutatók számára sem. És igaz, könyvvel ritkán lehet efféle babérokra pályázni, még kevésbé lehet ezeket megszerezni, miközben magam még nem találkoztam természettudóssal, aki azért szégyenkezett volna, mert könyvet írt, az több kiadást megért, esetleg több nyelvre lefordították és saját egyetemén kívül is sok éven át használják.

Már a korábbi évtizedekben – de különösen a rendszerváltozás körüli években – megfigyelhető volt az, hogy a társadalmi és a gazdasági folyamatok felgyorsulása, a válság és a cselekvés igénye megnövelte a keresletet a „gyorstüzelésű” fegyverfajták iránt. Ezért előfordulhatott – és újabban egyre inkább első is fordul –, hogy nagynevű szerzők, Paul Krugmantól Kornai Jánosig a tudományos értékrendben nem sokra becsült heti-, sőt napilapcikkben fejtik ki mondanójukat. Részben a szélesebb nyilvánosság, de nagyobb részben bizonyára a gyorsabb megjelenés érdekében.

A világháló és a közösségi terek elterjedésével e folyamat még tovább gyorsult. Nem szokatlan ma már az, hogy akár hivatalban lévő kormányfők is a facebookon, blogon vagy más, virtuális térbeli, korábban nem komolyan vett formában – így közösségi tereken – fejtik ki gondolataikat, véleményüket. Itt a kendőzetlenség, a gyorsaság és a nagy célközönség szempontja egymást erősíti.

Europe társadalomtudományi szekciójának 2013. áprilisi berlini ülésén meg is vitattuk. Ugyanis a kutatás – ezen belül az anyagi és időráfordítás – jelentős része épp az adatbázis összeállításában áll. Ha valaki nem kizárólag másodlagos – mások készítette – statisztikákból és forrásokból dolgozik, *munkájának ez – vagyis az új adatok sora – lehet az egyik fő hozadéka*. Ez jelenleg is így van például az empirikus szociológiában és a közgazdaságtanban, de a vélemények kikérdezésén alapuló számos más tudományágban és más műfajban is. És akkor még nem szóltunk a személyiségi jogi és más adatvédelmi kérdésekről, amelyek aligha csak a lélektan művelőinél okozhatnak gondot.

MI HASZNA LEHET A TUDOMÁNYOS KÖNYVNEK – MAGYARUL?

Mindeme fejlemények ellenére és mellett a tudomány – különösen a társadalomtudomány – megmaradt az írásbeliség, a szerkesztett és ellenőrzött közlemények elsőségénél. Nem is tehet mást, hisz *a tudományosság kritériuma* egyebek mellett az, hogy sem a tény, sem az értékelés *nem változtatható tetszés szerint*.¹² Igaz ugyan, hogy semmi sincs kőbe vésve, s ami igaz a newtoni fizikában, nem biztos, hogy igaz a heisenbergiben, de akkor erről nyíltan kell beszélünk. Vagy azt kell mondanunk, hogy az újabb eredmények más megvilágításba helyezték tudásunkat, vagy hamut kell szórni a fejünkre, és bevallani: mégsem Leonardo alkotta az eddig általunk is neki tulajdonított festményt. Vagyis a dokumentálhatóság, a megváltoztathatatlan, az ellenőrizhetőség szempontjai – ha lehet mondani – még erősödtek is.

Ebből adódóan tehát nem az origináladatokhoz kell feltétlenül hozzáférni, hanem a kísérletnek kell megismerhetőnek lennie! A hozzáférhetőség pedig azt követeli meg, hogy egy-egy dokumentumot vagy módszert a bevett szokások szerint *közreadjanak* – például forráskiadványban, könyvben vagy tudományos közleményben, nyomtatott formában, ami adott esetben a kötelező erővel idézendő első cikk maga is lehet. Nem hiába kérnek eredetiségi nyilatkozatot a kiadók, és a természettudományokban be is hajtják, nincs „előpublikáció”. Az eredmény adottan az adat. Ha ez elérhető *working paper* formájában, akkor – vetik föl a kiadók, joggal – ki fizetne elő a méregdrága tudományos lapra?¹³

Épp az ellenőrzés és a hitelesítés folyamata az, ami életben tartja a tudományos folyóirat- és könyvkiadást a világháló korszakában is. Eközben a megbízhatatlan, mendemondákra épülő és elbulvárosodó ismeretterjesztés térnyerésével arányosan *a megbízhatóság szempontjai tehát nem csökkenhetnek, hanem még nőnek is*. Hiszen a tudományos pletykázkodás éppoly bevett iparággá vált mára, mint a hálózobatitkokra és más személyes – a közfunkciót nem érintő – mozzanatokra egyre kíváncsibb „tényfeltáró újságírás”.

¹² Félreértésnek tartjuk ezért azt a fent említett kezdeményezést, ami a külsők általi tetszés szerinti manipulálhatóság érdekében egy-egy cikk teljes adatbázisát, sőt „szemantikai struktúráját” is bekérné, sőt hozzáférhetővé tenné. Ugyanis az adat vélhetőleg csak az adott szemléleti keretben jelenti ugyanazt. Más oldalról: egyszerű tolvajlás esete az, amikor az X által összegyűjtött – finanszírozott, rendszerezett – adatokból Y írja a Nobel-díjas cikket, még mentor-tanítvány vonatkozásában is.

¹³ Az ún. *open access*, a szabad hozzáférhetőség e sorok írásakor az egyik legélesebben vitatott téma világszerte. A közpénzből finanszírozott kutatási eredménynek szabad hozzáférhetőnek kell lennie – ugyanakkor nem bárhol és bármiképp, ahogy a szabad forgalmú gyógyszereket és étrend-kiegészítőket is szigorú engedélyeztetésnek vetik alá!

Vagyis: miközben formai oldalról egyre nehezebb algoritmusszerűen kiszűrni, mi is a valódi tudomány, és mi annak látszata,¹⁴ tartalmi oldalról egyre fontosabb, hogy *a szigorú minőségbiztosítási követelményeket betartva és számon kérve megjelent műveket értékükön kezeljük*. Ezt kellene hogy megjelenítse a tudományos folyóiratok nyilvános nemzetközi lajstromozása is. Mint még bemutatjuk, ez korántsem oly egyértelmű, mint ahogyan három számjegyű tizedes törttel évente kiadott impaktfaktorok és nemzetközi sorrendek ezt sugallnák.¹⁵ A tudás és a tudás látszata, az eredmény és annak megjelenési helye, sőt sok esetben *már a ráfordítás és az eredmény elkülönítése is gondot okoz*. Utóbbira példa, hogy ma már napilapinterjú készülhet ifjú kutatóval abból az alkalomból, hogy jövőben elindítandó kutatására jó sok pénzt kapott valakitől. Eddig inkább az e pénzen létrejött eredményt volt szokás ünnepelni az európai kultúrkörben – feltéve, hogy a kutatás valóban eredménnyel jár, majd ezt követően a szakma itthon és külföldön az eredményt egyértelműen zászlójára tűzte.

Egy szó, mint száz: a valódi, ellenőrzött és főképp a korábbi eredmények aprócska módosításán – mint legkönnyebb, ámde nem sok újdonsággal kecsgetető útján – túlmutató, *kritikai elemzéseknek a keletje megnőtt*. Mind a tudományos közösség, mind a minket finanszírozó társadalom számára. Minél inkább élünk „érdekes időkben”, azaz történelmi töréspontokon, amelyek kihívás elé állítják a korábban bevettnek vélt tudományos eredményeket is, annál fontosabb lesz ez a funkció. És miközben a sikeres értekezés, de még inkább a sikeres közlemény egyik titka az, hogy az adott zugolyban, abban a mélységben a szerzőn kívül senki se ismeri ki magát, a megváltozó világ, az elhúzódozó válság és a szakma évek óta folyó önvizsgálata megkövetelheti és igényli is az összképre, a nagy távlatra, a „*honnan jöttünk, kik vagyunk, hová megyünk?*” típusú filozofikus kérdésekre adott válaszokat is. Tudjuk, ezek sem örök érvényűek, és bizonytalansággal terhesek, még inkább, mint a szűk szakterületi mélyfúrások.

Ugyanakkor nem kérdéses, hogy a természet- és a társadalomtudományok között nemcsak fönnáll, de erősödik is az osztrák iskolához tartozó közgazdák – mindenekelőtt Ludwig von Mises és Friedrich August von Hayek – kiemelte *különbség*. Eszerint a gazdasági folyamat sajátossága az, hogy *szabad emberek indeterminált és sokszor irracionális cselekedeteiből áll össze*. Következésképp se a tetszés szerinti megismételhetőség, se a kísérleti ellenőrizhetőség,¹⁶ se a meg-

¹⁴ Az ún. „alternatív közgazdászok” némelyike, pl. Drábik János évente ad ki 500–600 oldal terjedelmű, kemény borítójú, bejegyzett könyvkiadónál megjelenő kötetet.

¹⁵ Hayek (1974/1995, 312–321. old.) a formalizmus közgazdaságtani áttörésének idején emlékeztetett a Nobel-emlékdíj átvétele alkalmából tartott előadásában arra, hogy az „erős számszerűségek” egyoldalú kultusza sokszor a tudatlanságot leplezi.

¹⁶ Bizonyára van egy sor *részletkérdés*, amit lehet kísérleti úton vizsgálni, különösen a mikroökonómia, az egyéni viselkedés területén. És ha egy ötletet kipróbálnak a gyakorlatban – például az ingyenes vagyonosztáson alapuló magánosítást –, akkor annak eredménytelensége

bízható előrejelezhetőség nem jellemezheti és nem is jellemzi a makrofolyamat, az egész, a globális gazdaság viszonyában megfogalmazott tételeket! Azok csak sztochasztikus, valószínűségi összefüggések maradnak. Ebből következik – egyebek mellett – a nemzetgazdasági tervezés lehetetlensége, amint ez a húszas-harmincas évek szocializmusvitáiban elméletileg, a kelet-európai és az ázsiai társadalmak tapasztalatában gyakorlatilag is beigazolódott. A fejlett piacgazdaságban épp ezt jelzik a pánikok, a visszatérő válságok, a pénzüpiaci és divathullámzások, vagy akár a jól belőhető árú ingatlanok piacán vissza-visszatérő buborékok, és sok más is. Mindezek közös vonása az, hogy nem írhatók le pusztán vagy kizárólag csak a matematika eszközeivel, különösen pedig a newtoni mechanikából kölcsönvett eszköztárral.¹⁷ *És legkevésbé sem jellemző rájuk az, hogy az elemi részek összessége adná ki az egészet* – ezzel szemben az egész mint struktúra több, mint az alkotórészeinek eredője. Vagyis: a gazdaság és társadalom tanulmányozásának szükségképp és megkerülhetetlenül *sajátos törvényei vannak, amelyek nem vezethetők vissza más tudományok művelte/megfigyelte elemi jelenségekre.*

Részben ebből adódóan a társadalomtudományokban a lassú, evolúciós fejlődés, a szerves egymásra épülés, *a nagy áttörések ritka volta* a jellemző. Kifejtésmódjából adódóan a társadalomtudomány *alapvető megjelenési formája a könyv*, és nem más. Vagyis a mennyiség és a minőség gyakorta elválík, nem-hogy átcsapna egymásba. Ez két oldalról is belátható.

Egyfelől: még a mai közgazdaságtan cikk-központúságának kiötlői, mint Milton Friedman (1953), Paul Samuelson (1987) vagy Gary Becker (1981/2009) művei is alapvetően kötetben élnek a tudományos közönség számára. Friedman pozitív közgazdaságtana az elmondottakra kitűnő példa: a különféle – gyakran obskurus – helyen megjelent művek kötetbe gyűjtve váltak klasszikussá, mindenki onnan idézi őket. Samuelson hírért magyarul is megjelent tankönyve és annak egyre több intézményben való, kötelező irodalomkénti előírása alapozta meg. Gary Becker 1981-ből származó, legutóbb 2009-ben megjelent főműve is lényegében esszéfüzér: a bevezető és záró fejezetek kivételével a szöveg közel fele három különböző társszerzővel írt alkalmi cikk, és eme írásokat a mikroökonómia korlátlan kiterjesztése köti csak össze. És az új stílust jeleníti meg a főáram talán legnagyobb hatású képviselője, Robert Lucas, aki-

minősíti az ötletet is, nemcsak a kivitelezést.

¹⁷ Ezt mutatja be alapos elemzésében Móczár József (2008) monográfiája. Ebben jelentős lépések történnek a dinamikus és sztochasztikus modellek, valamint a magasabb matematika közgazdaság-elméleti alkalmazására, ami elsősorban a modellalkotás terén mondható eredményesnek. Aligha meglepő, ha a kötet egyetlen fejezete – az összterjedelem alig 5 százaléka – foglalkozik a gazdaságpolitikai alkalmazásokkal (521–558. old.). Ez nem hiányosság, hanem sajátosság: épp erről szólunk a főszövegben. Ami matematikailag jól leírható, és ami gazdaságpolitikailag releváns – jelentős részben nem fed át egymással. Ebből nem következik, hogy az „öncélú” elmélet művelése lekicsinyelhető, vagy akár a gyakorlati képzésben részt vevők számára mellőzhető volna!

nek harminc legtöbbet idézett műve – a google scholar szerint – mind folyóiratcikk.

Az európai hagyomány ezzel szemben – nemcsak a közgazdaság-tudományban, de itt is – a könyvekre épült. A „hány könyves a szerző?” az obligát kérdés minden komoly kiadónál és tanszéken is. Ennek pedig kézenfekvő okai vannak. A társadalomtudományi tárgyalásmód – különösen a második világháborúig uralkodó német kultúrában – a monografikus kifejtésnek kedvez. Ebben – a vegytani vagy az orvostudományi közlemények többségétől eltérően – elvárható, hogy a szerző a releváns szakirodalmi előzmények bemutatásával kezdje. Ennek fényében mutasson rá az irodalom hiányosságaira, a maga kutatási kérdéseire, a megoldásokra szolgáló hipotézisekre és a bevetendő módszerekre. Vagyis az első lépésben el kell magát helyeznie az irodalom egészében. Nem engedhető meg az az újabban terjedő arrogancia, amiben egyszerűen nem veszünk tudomást az előzményekről, a pályatársakról és a versengő, velünk vitatkozó értelmezésekről meg aztán még kevésbé. Az efféle szellemi faragatlanság sajnos ma már – amerikai mintára – a kötelező jó modor részévé vált.

Pedig a hagyományos tárgyalásban akkor válik érdekessé a kérdés, amikor a szerző kötelességszerűen előadja: mi várható a kutatásban talányosnak – *puzzling* – vélt momentumok feloldásától. Ez egyben segít annak elbírálásában: érdemes-e időnket és energiánkat az előadandók megismerésére fordítanunk, vagy olvassunk inkább Mátyás király nagy tetteiről. Ezt követően elméleti és empirikus leírások, esettanulmányok, modellezés, mérés és értelmezés következik. Majd az eredményeknek a várákosokkal való szembesítése és az alkalmazási lehetőségek vagy más – elméleti, módszertani újdonságok bemutatása – jön. Ennek alapján az Olvasó eldöntheti: mi is a fejtegetések *hozzáadott értéke*? Mit tanult – korábban nem ismert mozzanatok – e szöveg feldolgozásával, mekkora lépést tett a tudomány az adott x oldal megismerését követően és általa.

Az európai tárgyalásmódban nemcsak azért van elsőbbsége a kötetnek, mert ennek nagyobb a presztízse, hanem azért is, mert *ez a kifejezési forma adja meg a kellő teret ahhoz, hogy az érveket az ellenérvekkel szembesítsük*. Hogy a gondolatmenetnek ellentmondó elemeket – a természettudományos vizsgálatban kiemelt súlyú kivételeket – értelmezzük és magyarázatukat az összképbe helyezhessük. Hogy az alternatív magyarázatokra kitérve igazoljuk: miért a mi felfogásunk az igazi, s miért nem adott erre választ a korábbi – vagy ma már klasszikusnak számító – szerzők némelyike. Miben változtak a tények,¹⁸ az értel-

¹⁸ Például a levéltári forrás hozzáférhetővé válása, vagy a történeti statisztika korszerű módszerekkel való újraszámolása (Rao–van Ark, szerk., 2013) esetleg a közéletben túlértékelt, pontatlan előzetes adatokat módosító véglegesített hivatalos jelentés, esetleg egy új modellszámítás vagy egyszerű tévedések kiküszöbölése is az összképet módosíthatja. Erre a *historical economics* kutatási program képviselői – a fentebb idézettekén kívül pl. Angus Maddison, Nicholas Crafts, Kevin O’Rourke, nálunk Tomka Béla munkái jó példával szolgálnak.

mezések, a következtetések. Mit módosít – ha módosít – a gyakorlatban történő alkalmazás, szép szóval a tesztelés. Kézenfekvő, hogy minél erőteljesebb a kutatásban az empirikus mozzanat – ami nem azonos a pusztán koherenciavizsgálattal, vagyis a logikai ellentmondások kiszűrésével –, annál terjedelmigényesebb lesz a kifejtés. Hisz miképp is lenne – a természettudományban igényelt módon – megismételhető vagy külső szemlélő által is könnyen belátható a gondolatmenet, ha nincs kellő részletezettséggel levezetve?

Röviden: nem pusztán arról a könnyen megfogható tényről van szó, hogy a könyv élettartama „a polcon” – *shelf life* – hosszabb. Hanem hogy *tartós és jelentős felismeréseket* – szemben az egy-egy meglátástól – általában nem lehet röviden elővezetni. Ez jelentős különbség a matematika és a fizika világához képest, ahol Einstein vagy Heisenberg valóban írt néhány oldalas, átütő erejű műveket is. Másfelől: a tartós felismerések – ha kötetben találhatók – a felhasználók hosszabb távú érdeklődésére tartanak számot. És persze a szokás hatalma sem közömbös. A társadalomtudományban kevés nagyság van, akit tényleg egy-egy cikke alapján idéznek, míg a könyvek – Bulgakovval szólva – nem égnék el.

Különös jelentősége van a társadalomtudományokban a kis nyelveken írt könyveknek. Eltérően a természet- és élettudományoktól, ahol a szaknyelv eleve az angol, a közgazdaság-tudományban ma még megütközést kelt az, ha a fiatal nemzedék képviselői – az MTA Közgazdaságtudományi és Regionális Kutató Központja szervezésében évek óta folyó, nagy sikerű és népszerű nyári műhelyek keretében – ugyanezt a gyakorlatot követik. Pedig részükről és a szervezők részéről is jogos a hivatkozás: a közgazdaságtan számos – főképp formális – ágában a szaknyelv kizárólag az angol, és a vegyészek vagy az orvosok is minden komoly művüket angolul adják közre.

Mégsem mondhatjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kétszáz éve elindult *küldetése*, a nemzeti nyelv ápolása mára betöltötte volna hivatását, a kikapált föladatok közé lenne sorolható. A közgazdaság-tudomány épp az egyike ama területeknek, ahol a hagyományok és a szélesebb közélet érdeklődése – ráutaltsága – okán kiemelt jelentősége volt és lesz is a nyelvművelésnek. Igaz, az új fogalmak e területen is többnyire angolul alakulnak ki. Ettől azonban nem kisebb, hanem *nagyobb lesz a szaknyelv művelésének a kihívása*.¹⁹

Emlékeztetünk arra, hogy a két háború közt kiképzett, sőt a következő nemzedék számára is a míves anyanyelven előadott gondolat értéke jelentős volt. Magam Fellner Vilmostól Lámfalussy Sándorig sok külföldön élő kollégát hallhattam megejtően szabatos és irigylésre méltóan pontos fogalmazásban magyar nyelven előadni. És a közvetlen előttünk járó nemzedék nagyjai rendre gondot fordítottak arra, hogy munkásságuk párhuzamosan anyanyelvünkön is megje-

¹⁹ 'Say, what you mean!' – mondja az angol. Igen ám, de kimondani csak azt tudjuk, „amire van ige”.

lenjen. Sőt, még az 1980-as években sem volt ritka – és ma is alkotnak így jeles szerzők –, hogy az eredendően és alapjában anyanyelvünkön kibontott gondolataikat teszi át valamely értő tanítvány vagy munkatárs idegen nyelvre – korábban németre, jelenleg angolra.

Számomra – az oktatói gyakorlatból is adódóan – nem kérdéses az, hogy az igényes idegen nyelvű megnyilvánulás nem alapulhat másan, mint a hasonlóképp vagy *még inkább kiművelt anyanyelvi kifejezőkészségen*, ahol minden egyes szó vagy kifejezés árnyalatait is érzékeljük. A szaknyelvet – mint az elmúlt kétszáz évben is – folyamatosan létre kell hozni, és ápolni kell. Közismert, hogy már Kazinczyék fellépése idején a nyelv „magától” az elhalás útján volt, konyanyelvvé silányulva. Ezt a folyamatot nem kis erőfeszítéssel fordították meg. Az Európai Unió – miközben fórumain évtizedek óta francia–angol kétnyelvűséggel működik – feladatának tartotta és tartja a nyelvi sokszínűség megőrzését, és támogatja a kis népek kultúrájának eme alapvető alkotóelemét.²⁰ És nem utolsósorban a nemzeti közösséghez való tartozásnak ez alapvető jele és eszköze is.

A tudomány nemzeti nyelven művelése egyáltalán nem jelent bezárkózást, és *nem váltja ki a fajsúlyos nemzetközi fórumokon való megmérettetés kényszerét*. Kis országban nincs is más módja a minőség biztosításának. Ugyanakkor tévedés úgy gondolni, hogy a méregdrága tudományos kötetekben, vagy az átlagos magyar nyelvű felsőoktatási intézmény által meg nem fizethető árú adatbázisban lerakott közleménnyel „megcselekedtük, amit megkövetelt a haza”. A gondolat anyanyelven történő újramegszülése, átadása, megvitatása a szellemi életben maradás alapvető feltételei közé sorolható. A következőkben ezért az általunk használt kifejezésekhez – ahol szükséges – megadjuk az angol szaknyelvi megfelelőjüket is.

MILYEN KIHÍVÁSOKKAL SZEMBESÜLT AZ EURÓPAI KÖZGAZDASÁGTAN?

E kérdéskör részben a világ egészére, részben pedig az átalakult országokra is vonatkozik. Az első és legfontosabb: világszerte érezhető egyfajta türelmetlenség a főáramú ortodoxia túlzott formalizmusával, magába zárkózásával és *a való világ kérdéseivel szembeni közömbösségével szemben* – a pénzügyi válságtól a világszegénységig terjedő körben. Erős az érzés, hogy a közgazdászok – főképp, vagy kizárólag – *egymásról* és csak *egymásnak* írnak – *self-referentiality* –, és mintha szándékosan elhatárolódnának a többi tudományszak eredményeitől,

²⁰ A kérdést felügyelő főbiztos jelenléte miatt lehet az Európai Parlamentben – elvileg bármely EU-fórumon is – anyanyelven megszólalni, ha az az EU hivatalos nyelveinek egyike. Így lehet máltaiul (400 ezer fő), de nem lehet oroszul (6 millió fő).

és megvetnék az alkalmazásokat. A gazdaságpolitikában ezért megjelentek az áltudományos, a félig megértett igazságokon alapuló, és a kimondottan vajákolás jellegű, szakszerűtlen kísérletezések. A „magas tudomány” közönyére hivatkozva ezek polgárjogot is nyertek.

A közgazdasági oktatás messzire került a gyakorlat igényeitől. Sok a gazdaságinak nevezett oklevél, ezek többsége hasznos, de közgazdásznak nem minősülő képzettséget ad. Például hazánkban a turizmus közgazdadiplomát ad, miközben ezt az OECD – helyesen – eleve máshova utalja, nevezetesen a szolgáltatások címszó alá sorolja. Ugyanakkor az üzleti képzésben is gyakori a rövid, formális elméleti képzés. Sőt, a bolognai rendszer – különösen a pénzkivonással társítva – elképesztő zanzásításokhoz vezetett. Ennek szomorú példája – sajnos valós –, amikor a pénzről és a pénzügyekről a stúdium egészében egyetlen óra van, vagy a matematikai statisztika egészét mindösszesen három óra alatt sajátítja el a jövő közgazdásza (főleg azt, hogy melyik programmal lehet ezt vagy amazt kiszámolni).

Szaporodnak a gyakorlatban azok a jelenségek, amelyek a tankönyvek szerint nem léteznek, vagy nem lenne szabad létezniük. Ilyen a buborékosodás, a pénzügyi válság, és főképp az, ahogy az Európai Unió a legjobb erővel és hihetetlen összegek megmozgatásával sem képes úrrá lenni néhány kisebb tagállama válságán. Hasonlóképp kihívást jelent a munkanélküliség – főképp az ifjúsági munkanélküliség – tartósan magas szintje (országoként 20 és 60 százalék közt szóródik²¹). És nem kevésbé éles kérdéseket vet föl az, hogy ha ilyen sokévi képzés után ilyen kevesek találnak munkát, akkor hogy is állunk az emberi tőkével? Jó megoldás-e az eredményeknek a ráfordításokkal – az iskolapadban eltöltött évekkal vagy a fenntartási költségekkel – történő szokásos közelítése?

Erős kérdések adódnak *a módszertan és a társadalmi hatások* oldaláról, valamint a szinte *egyeduralkodóvá vált* amerikai szakmával való viszonyunkról is. Ami a *módszertant* illeti, az elméleti közgazdaságtanban kizárólagossá vált a modellszerű leírás, a matematikai nyelven való tárgyalás és az ezekből adódó hipotetikus – csak erős előfeltételek mellett értelmezhető – eredmények koherenciavizsgálatának „empirikus teszteléskénti” félreértelmezése. Ebből – a neoklasszikus főáramú ortodoxia *tárgyalásmódjából* – következik, *hogy a való élet* – többnyire egyszer sem ismétlődő, nemhogy vég nélkül ismétlődő – *eseményeire nézve az elméletnek azért nincs mondandója, mert nem is lehet, hisz nem is arra kérdezett.* És miközben az üzleti tudományokban és a köz- meg a vállalati pénzügyek művelésében nem szokatlan az esettanulmány, a csoportmunka, a kísérlet és a szimuláció – vagyis a hagyományos empirikus, leíró módszertan – alkalmazása, a 2011-ben – vagyis nem az ókorban – Nobel-díjjal kitüntetett elmé-

²¹ Lásd erről a hamburgi *Intereconomics* 48. évf. 4/2013. júliusi tematikus különszámát, ami az előző havi, e kérdésnek szentelt uniós csúcs kapcsán született meg.

leti közgazda, az Amerikai Közgazdasági Társaság 2013. évi elnöke, Christopher A. Sims (2011) kimondottan arra büszke, hogy a közgazdaságtan *egyáltalán* nem kísérleti jellegű.

A közgazdasági módszertan kérdése Carl Menger és Gustav von Schmoller másfél évszázaddal ezelőtt indított *Methodenstreit*-je óta²² a szakma örökzöldjei közé sorolható. Mégis, úgy tűnik, e témakör jelentősége megnőtt az elmúlt évek állandósult válságkezelése következtében. Rövidre fogva: világszerte is, de különösen az Európai Unióban szembeötlővé vált, hogy a technikai-közgazdasági elemzésekből kirajzolódó megoldások és a politikai folyamatból – a demokratikusan ellenőrzött és elszámoltatott közszolgák döntéseiből – következőek rendre szembekerültek egymással (bővebben: Csaba, 2013). Ez természetesen nem újdonság, hiszen a 70-es években az OECD-államokban, a 80-as években Latin-Amerikában és a 90-es évtizedben a posztkommunista államok átalakulása során *visszatérő jelenség volt a gazdasági és a politikai-társadalmi ésszerűség szembekerülése*.

Mégis megfontolandó, hogy lehet-e véletlen, ha ennyire eltérő időszakokban, ennyire eltérő feladatok kapcsán és ennyire különböző történelmi kontextusban *rendre ugyanaz a kérdés adódik*, akkor nincs-e valami mélyebb magyarázata ennek. Nem lehet-e arról szó, hogy – a természettudományos módszerek bővülé-
tében – az általános, mindig és mindenütt igaz összefüggések keresése érdekében az ajtón kidobott intézményi, politikai, történelmi és ideológiai elemek az ablakon térnek vissza? Mi több, e visszatérés nem is lehet meglepő, ha – mint a klasz-
szikus közgazdászok és szociológusok munkáiban kivétel nélkül – a gazdaság a társadalom része! Ekkor bizony a társadalom nem önálló fekete doboz, aminek kívülről be sem látható törvényszerűségeit csak leírni tudjuk, befolyásolni pedig nem – ahogy azt a modern főáram szemlélete teszi...

Ebbe az irányba mutat az, hogy a főáramú lapok némelyikében és a vezető kiadóknál is egyre gyakrabban jelennek meg nagy egyetemeken oktató, neves szerzőktől olyan művek, amelyekben a történelmi módszer, a statisztikai elemzés és az intézményi alapozás is megfigyelhető. Sőt, mint bemutatjuk, saját fő kutatási területünkön, a rendszerváltozás negyedszázados elemzésében kimondot-
tan fehér hollónak számít az, ha a neoklasszikus modellezés eszközeivel érték el eredményeket, akár a leíró-értelmező, akár a gyakorlatbefolyásoló-normatív metszetben.

Harmadikként pedig arról kell szólnunk, hogy *az európai közgazdasági gondolkodás* az elmúlt évtizedekben rendszeresen és *súlyosan veszített befolyásából*. Ez annál meglepőbb, mert a közgazdaságtan első 200–250 évében kimondottan európai tudomány volt, e földrész kérdései foglalkoztatták az elmélet művelőit, akik innen származtak. Igaz, a két háború között népvándorlás indult meg Ame-

²² Kitűnő összegzését lásd Füsfield (2008) szócikkében.

rikába, ami a háború után sem szűnt meg. Mégis megdöbbentő azt látni – ahogy részletesen be is mutatjuk –, ahogy az Egyesült Államok közgazdaság-tudományi lapjai és egyetemei *egyeduralkodóvá váltak* az elmúlt negyedszázad folyamán. Eltérően a természettudományoktól, a mi területünkön sem az ázsiai – főleg, de nem kizárólag kínai és indiai –, sem más feltörekvő államokban alkotó szerzők nem kerülnek be az akadémiai mércén mért élvonalba.

Nem kétséges az, hogy ha egy szűk kör ízlése válik meghatározóvá, továbbá a fő sodor lényegében kizárólagossá válik, *megszűnéssel fenyeget a minden élő szervezetet életben tartó diverzitás*. Ha arra gondolunk, hogy a biodiverzitás védelme ENSZ-prioritás, és kimondottan kártékony fajokat is óvunk a sokszínűség ismert előnyeinek érdekében, akkor súlyos aggodalommal kell szemlélnünk az „egyetlen helyes szemlélet és módszer” térnyerését. Még sokkal disszonánsabb a szovjet birodalom romjain nevelkedett és azok eltakarításában is némi tapasztalatot szerzett elemző számára az, ahogy az egyszer s mindenkorra lezárt kérdések köre, a megfelelőbbbezheteretlen módszer és az egyedül üdvözítő kánon újfent létrejön.

Ha igazságosak vagyunk, meglátjuk: ez inkább a közgazdaság-elméleti *doktori képzésben*, a vezető egyetemek *előléptetéseiben* és a vezetőnek elismert – a nemzetközi rangsorokban előrevett – *folyóiratok közleményeiben* érhető tetten. A piac jellege és az eszmék versenye olyan, hogy nyílt társadalomban a sokféleséget kikényszeríti és fönntartja. Mégsem kérdéses, hogy ha minden folyóirat-rangsorból,²³ a legtöbb Nobel-díjas elismerésből, a legtöbb vezető egyetem tanszékeiről mind ugyanaz a fősodor érkezik, ott valami nincs rendben. Hiszen már a leg-egyszerűbb piac is arra épül, hogy nem mindnyájan ugyanazt kívánjuk: az eladó megszabadulna a portékájától, a vevő meg hozzájutna, és ekképp az árban és a többi föltételben kell „csak” megegyezniük. Amikor mindenki elad, depresszió, amikor mindenki vesz, buborékosodás áll fenn – és mindkettő patológus.²⁴

Állításunk tehát a következő: miközben a véleményvezérelt főáramban kialakult az „egyetlen igaz hit és módszer”, a szakma mellékágaiban sorra-rendre bukkannak fel, vagy *élnék tovább, a versengő megközelítések*. És aligha meglepő, hogy ezek jelentős része kívül reked Amerikán – miközben a főáram sem képes immunis maradni e kezdeményezésektől. Vagyis lehetséges, sőt ígéretes az olyasfajta gazdaságtan művelése, aminek nem végcélja egy cikk „jó impaktú” lapban való elhelyezése, hanem egyéb céljai vannak, így elsősorban a valóság jobb *megértése*, és másodsorban a fennálló viszonyok *jobbítása*, emberibbé tétele. Ismeretes, hogy a közgazdasági elméletek története jórészt épp efféle törekvések hullámzásából állt össze.

²³ Ez kevésbé meglepő, ha – mint bemutatjuk – a versengő rangsorok közül az összes ítésez egyetlen vesz alapul.

²⁴ E folyamatokat mutatja be a főáram egyik fő kritikusaként is jól ismert néhai gazdaságtörténész, Charles Kindleberger (1979/2005) kötete.

A KÖTET KÉRDÉSFÖLTEVÉSE ÉS FÖLÉPÍTÉSE

Kötetünk első fejezetében a világ közgazdaság-tudományának állásáról, helyzetéről és az ott folyó vitákról adunk képet. Ez önmagában is érdekes – időről időre szükség lehet az összkép megalkotására –, különösen olyan időkben, amikor *a paradigmát is érintő*, esetleg annak módosulásához vezető események mennek végbe. Mivel a tudományos paradigma akkor változik meg, amikor a fő- és a mellékág egymással helyet cserél, mindig önértéke van azon keresésnek, ami a fősodrot, a főáramot próbálja meghatározni. Minél inkább nyitottak maradunk a sokszínűségre, annál érdekesebbé válik a fősodor megjelölése.

Nem titkolt célja e munkának *a közgazdasági felsőoktatás javítása*, a korábbi írásainkban is bírált és a jelen könyvben is bemutatott leegyszerűsítések és félreértelmezések, egyoldalúságok és merevségek meghaladása. A korábbi időszak közgazdasági felsőoktatási reformjaiban többnyire adottnak vették azt, hogy létezik egy „nemzetközi mérce”, egy standard, és ahhoz kell igazodni. E fölvetésben – különösen a 80-as évek közepén, de a jelen évtizedben hasonlóképp – jó adag naivitás mellett *oktatásszervezési szempontok* játszottak szerepet. Nevezetesen: hogy lehet viszonylag nagy tömegű hallgatót viszonylag kevés összegytemi vagy akár bírósági szintű jogorvoslati kérelem mellett levizsgáztatni? Innen adódik a jól számon kérhető, számszerűségekre és példamegoldásra építő eljárások elterjedtsége. És végül nem becsülhetjük le a véletlen szerepét sem – *az állítólag leginkább egységesített amerikai felsőoktatási piacon a lehető legnagyobb a sokszólamúság*. Ehhez képest esetleges, hogy egy magyar vagy orosz felsőoktatási vezető mely tanszék/intézmény munkájába kapcsolódhatott bele, és ennek alapján mit vélt „a művelt Nyugat” egyedül követendő példájának.

Az élvonalat ekképpen legalább két pályán kell körüljárnunk. *Egyfelől*: érdemes megvizsgálnunk, mi számít ma az első vonalnak a tudományban, s ez honnan tudható. Ehhez érdemes megvizsgálni, kik s mit tekintenek élenjárónak az oktatásban. Nem titok, hogy feltörekvő országokban – például az arab világban és Kínában – manapság is folyik a közgazdasági képzés kialakítása, amiben az első vonal átültetése a cél. *Másfelől* eközben Nyugat-Európában is érezhetően – politikai és társadalmi szinten is – növekszik az elégedetlenség az egyetemek és a főiskolák kibocsátásával szemben. Nem utolsósorban az ifjúsági munkanélküliség főntebb említett, magas szinten való tartósulása sürgeti a képzés átfórmálását minden szinten.

E fejleményeket nehéz lenne elvonatkoztatni a felsőoktatásban két évtizede pusztító, ún. *bolognai folyamattól*, a kétszintű képzés általánossá tételétől. Ez az Egyesült Államok teljesen más ösztönzőrendszerére kitalált megoldás az európai jóléti államokban, a felsőoktatás emberi joggá válásával *a munkapiac által értékelt minőség zuhanásszerű csökkenését eredményezte*. Különösen akkor, ha – mint Német-, Francia-, Olasz-, Spanyol-, Lengyel- és Magyarországon – mindez a *tartós és rendszeres forráskivonással társult*, amit – az Egyesült

Államoktól élesen eltérően – a nem állami források becsatornázása sem ellentételezett.²⁵

A bolognai folyamatban számos elemző egy rugalmas, korszerű oktatási rend, a demokratikus tömegoktatás kérdését a minőséggel összerendezni kívánó kezdeményezést vélt-vél fölfedezni. Mivel „a pokolba vezető út is jó szándékkal van kikövezve”, két évtized távlatából nem térhetünk ki a megvalósítás mikéntjének értékelése elől sem. Magyarországon a Mádl Ferenc minisztersége alatt elfogadott, az intézményi autonómiát a minőség szempontjai elé helyező, és egyben a mennyiségi képzést előtérbe állító felsőoktatási törvény, majd a két évtizeden át folyó forráskivonás együttesen olyan helyzetet teremtett, amely a kevésbé téves alapokon álló felsőoktatást is vakvágányra vitte volna. Az állami gyakorlatban egyre nőtt – mára kizárólagossá vált – az irányító hivatalok szempontja, a szakmai minőségbiztosítás fórumai pedig rendre alulmaradtak, illetve felhígultak. Kézenfekvő, hogy ha a MAB-ot a főiskolák uralják, a minisztert pedig sem a szakma (adott esetben az egyetemi szenátus), sem a teljesítménymutatók nem kötik, akkor az előrejutásban a személyes, a kis- és nagypolitikai és más, tudománytól idegen szempontok lesznek meghatározóvá. Ez a folyamat annyira ismert minden résztvevő előtt, hogy dokumentálni ehelyütt aligha szükséges.

A kiterjedt intézményrendszer és a tömeges képzés – szűkülő anyagi lehetőségek mellett – az egyetemek középiskolává süllyesztéséhez vezetett. Az immár 22 órás tanórai követelmény, a kötelező tárgyak uralma, az egységesített tantervek és díjazások, a minőséget semmibe vevő létszámarányos finanszírozás mind-mind egy szeget jelentettek a humboldti típusú egyetem koporsójába. Bizonyára az sem segített, hogy az intézményi autonómiára hivatkozva a legtöbb egyetem nem követeli meg professzoraitól az akadémiai címeket – némely esetben a kinevezés során még a habilitációt is mellőzték és ma is mellőzik.²⁶ Pedig a külföldön sikert aratott magyar értelmiségiek nagy száma arra utal, hogy a versenyképes humboldti egyetem hazánkban nemcsak a képzeletben létezett, hanem a valóságban is, mondjuk az 1890 és 1970 közti időszakban.

Magyarországon 2012–13 során határozott – bár szakmailag végiggondolatlan és előzetes hatástanulmányokra nem támaszkodó – kormányzati intézkedések születtek a korábbi időszak egyoldalúan mennyiségközpontú felsőoktatás-

²⁵ Közismert az a francia és német egyetemi körökből terjedő előítélet, amely a magánforrások megjelenését a szerény sorból jövő diákok bevételeinek korlátozásával azonosítja, és ezért elvi éllal ellenzi. Ezért nem voltak egész a kétezres évekig magánfőiskolák és egyetemek Németországban, és ezért korlátozzák évtizedek óta mind az iparral, mind a magánszemélyekkel való szerves kapcsolatot hazánkban is. Ez természetesen téves, és az amerikai gyakorlat súlyos félreértését jelenti, miközben a közkez Európa-szerte a leggyengébb ellenállású területen takarékoskodik – így az EU 2014–2020 közti pénzügyi keretében is.

²⁶ A folyamatot belülről jól ismerő Julius Horvath és Móczár József professzorok szíves közlése alapján.

fejlesztését kísérő kinövésnek lenyesegetésére. A közgazdasági felsőoktatásban különös radikalitás volt megfigyelhető, hisz e területet – összesen 16 szakot, köztük a jogiakat is – teljesen kivették a közfinanszírozásból.²⁷ Ez a sokterápia bizonyára kihívásokat jelent, és megnövelheti az érdeklődést az iránt, milyen is lehetne a színvonalas és versenyképes közgazdasági képzés. Igaz, ebben a központi állam mellett az önkormányzatoknak, a cégeknek, az alapítványoknak, a magánszférának széles értelemben részt kellene vállalnia – és az ezt előmozdító *adórendszerbeli lépésekre* is sort kellene keríteni. Mint ismeretes, a hazai gyakorlat épp ellentétes irányba menetel egy évtizede, sőt még az uniós forrásokra is kivetik a közterheket.

Nem titok, hogy az amerikai egyetemek egykori hallgatói „életfogytig fizetik” a hálójuk lerovását jelentő összegeket, a tandíj visszafizetése után adományként. És ezek az egyetemek vagyontárgyakat és jelentős összegeket is örökölhetnek, értékpapiroktól erdőgazdaságig és szellemi tulajdonig. Megjegyezzük, hogy ismereteink szerint a kapcsolati tőke – az *old boys' network* – ezen túlmenően is legalább oly fontos, mint a vagyoni értékű támogatás. Hasonlóképp fontos és gyümölcsöző – szerte a világban – a *felhasználói oldallal* – ami kinek a kormányzat, kinek a bankok, kinek a nagy cégek világa – a *szerves kapcsolat ápolása*. Egyfelől a gyakornoki programok, de másfelől a gyakorló üzletemberek, diplomaták vagy bankszakemberek „betanítása” a hivatalos órákba – jó esetben – sokkal több lehet, mint színesítő elem.²⁸

Sajnálatos, hogy ezzel szemben nálunk – elsősorban, de korántsem kizárólag – költségtakarékossági szempontból az egyetem *középiskolává züllesztése* figyelhető meg. Ennek nem kizárólag a külső megszorítások és napi politikai megfontolások az okai. A belső kényelem, a védett oktatói zugolyok óvása, a régóta használt tananyagok változtatásától való irtózás sem elhanyagolható. Mindez egyre közelebb visz ahhoz az „ideálhoz”, ami a teljesen kötött tanrendű, tankönyvközpontú, semmiféle interaktivitást és kritikát nem tűrő *szakközépiskolai* tanrendek világát teszi mindennapossá. Nem is meglepő, hogy az ekképp kiképzettek nemigen erősek a problémamegoldásban, *sőt már a probléma felismerésében sem*. Inkább az eredeti intézménytípus által megcélzott végrehajtókként jeleskednek.

E kötetben nem a felsőoktatás-szervezés gyakorlati kérdéseit taglaljuk, hanem azt nézzük meg: *mi is a célállomás?* Mi az az ismerethalmaz, aminek egy

²⁷ A hallgatói nyomásra megváltoztatott gyakorlat látszólag már nem ez, de ha a jelentkezők 5–10%-a kap támogatást, az lényegében a közfinanszírozás megszüntetésével egyenértékű.

²⁸ Tanulságos példa az, ahogy a német és a francia egyetemeken folyamatosan kialakult egyfelől a cégek alapította tanszékek köre (főképp a műszaki és az alkalmazott természettudományi területeken). Másfelől igen kiterjedté vált a gyakorló emberek címzetes egyetemi rangokon keresztüli bevonása, ami szakismeret mellett munkahelyeket is teremt a hallgatóknak, valamint pótlólagos finanszírozást a főiskoláknak.

részét megfelelő célzottsággal és szinten át kellene adni Magyarországon is a hallgatóságnak ahhoz, hogy tartósan versenyképes közgazdák kerüljenek ki az egyetemről? Milyen európai sajátosságok rajzolhatók fel az elmélet és a közéleti-terén?

A kötet *második fejezete* a szociális piacgazdasággal foglalkozik. Ez a leg-sajátosabb európai szellemi és intézményi termék a második világháborút követően a társadalmi kohézió és a világméretű versenyképesség szerencsés elegyét hozta létre. Megvizsgáljuk, hogy valóban kifutott modellről van-e szó, vagy megújulóképes és a posztkommunista országok számára is tájolási pontul szolgáló megoldásokról. Hogy áll az elmélet a német gyakorlathoz képest, és mennyiben terjeszthető ez ki az EU egészének szintjére? Mit gondoljunk a jóléti államról és a sokarcú piacgazdaság – *varieties of capitalism, VoC* – irodalmában taglaltakról, különösen az összehasonlító gazdaságtan hagyományai alapján?

A kötet *harmadik* nagy témaköre kimondottan módszertani jellegű. Azt az alapkérdést járja körül, hogy minek alapján lehet és célszerű a posztkommunista átalakulás *teljesítményét megítélni*? Az előző két részben meglehetősen részletes-séggel érvelünk amellet, hogy néhány mennyiségi mutató, vagy épp a válság előtti szint elérése bizonyára kevés lesz ehhez. Ebben a részben elemezzük azt, hogy milyen elméleti keretek, milyen módszertani alapok és milyen számbavéte-li szempontok alapján lehet és célszerű e történelmileg egyedi folyamatot értel-mezni. Arra a megállapításra jutunk, hogy a válaszra egy meglehetősen összetett, a történelmi és a gazdasági sajátosságokra tekintettel lévő, az új technológiai korszak sajátosságait és a minőséget is kellőképpen értékelő szempontrendszer lehet célravezető. Megállapítjuk, hogy az elsődleges – néhány hagyományos mennyiségi mutatóra korlátozódó – számbavétel az összképet súlyosan torzítja, mint ahogy a neoklasszikából eredeztetett föltétlen – vagy föltételes – felzárkó-zás vágyának gazdasági követelményszintre való emelése is.

Végül a *negyedik főfejezet* egyfajta kísérlet a negyedszázados átmenetkutatás eredményeinek a közgazdasági elmélet, a közgazdaság-tudomány mint világ-szinten művelt diszciplína kereteibe való elhelyezésére. Míg korábbi írásainkban – különösen a monográfiákban – rendszerint országtapasztalatokra építő, szigo-rúan empirikus és statisztikai alapozású közelítést alkalmaztunk, most ezt meg-fordítjuk. Adottnak vesszük azt, amit a posztkommunista átalakulás kutatói az említett időszakban feltártak, és nem vitatjuk az egyes megállapítások érdemét. Tehetjük ezt azért, mert mára számos átfogó összegzés jelent meg, amelyekben mind az általános, mind pedig az egyes országokra vonatkozó ismeretek kellő részletességgel elő vannak adva, és a hozzájuk tartozó statisztikai és forrásmeg-adás is megtörtént.²⁹ Az összegző munkákra építve – amelyek természetesen

²⁹ Lásd főként: Hare és Turley (2013), valamint Turley és Luke (2010) átfogó, monografikus áttekintését. A szélesebb irodalmi forrásanyagot a 4. fejezetben adjuk meg.

nem teszik fölöslegessé sem a történeti, sem a funkcionális metszetű további kutatásokat – azt vizsgáljuk: milyen *általánosítható felismerésekkel* gazdagította az átmenet kutatása a közgazdaságtant?

Ennek a résznek talán az a legfontosabb tanulsága, hogy a közgazdaság-tudomány, ha releváns kíván lenni – vagyis a valóságban megfigyelt folyamatok megértését és esetleg befolyásolását nem utalja eleve a társtudományok asztalára –, akkor kénytelen a *politikai, az összehasonlító és az intézményi közelítés együttesét* magáévá tenni. A valóság – mint a mi példánk is mutatja – tele van nem ismétlődő, nem tetszés szerint általánosítható eseményekkel. Ezek jelentős részben gazdasági eredetűek – a rendszer összeomlása –, aztán gazdasági következményekkel járnak – mint az összeomlást követő depresszió –, s végül gazdasági kilátásokat alapoznak meg. Áttekintjük, hogy a rendszerváltozás – különösen az EU-tagsággal társulva – képes lehet-e betölteni azt a *növekedési motor szerepet*, ami a neoklasszikus elméletből és a politikailag motivált társadalmi várakozásokból egyaránt következne.

Megállapításainknak csak egy részét előlegezzük meg. A mai ismeretanyag alapján jól látható, hogy az átalakulással létrejött intézményi minőség, valamint a meglehetősen kevésbé fejlett pénzügyi intézményrendszer, továbbá a hagyományos növekedési tényezők korlátozottsága együttesen erőteljesen behatárolják a felzárkózás történelmi vágyálmát és társadalmi követelményét. Más szóval: a lassan növekvő európai gazdaság mint közeg, a meglehetősen gyenge innovációs képesség (Hámori–Szabó, szerk., 2012) és természetesen a döntéshozatal eluraló, rövid távú és populista megfontolások együtt *hibás kört alkotnak*. S miközben a gyengeségek felismerése – a tudományban legalább – megtörténik, a kijavításukhoz szükséges társadalmi feltételek nemigen jönnek létre.

A kötet egyik fontos tanulsága az, hogy az *a klasszikus közgazdaságtani közelítés*, amiben a gazdasági folyamatok társadalmi elemei mind a megvalósíthatóság, mind a siker mércéjeként ki nem iktathatók, ismét érvényesnek bizonyult. Sőt, az elmúlt évtizedek tanúbizonysága szerint ehhez *a fenntarthatóság* további elemei, mindenekelőtt a környezeti, a pénzügyi, a demográfiai és a társadalom kohéziójának kellő szintjét megkövetelő metszetek még további követelményeket támasztanak a sikeres gazdasági fejlődéssel szemben.

Kötetünk talán legfontosabb felismerése az, ami csak a szöveg lezárásakor vált bizonyossá. Nevezetesen az, hogy *elméleti felvetéseink és empirikus alapú kutatási eredményeink összeérnek*. Az elmélet vonalán régóta sűrgettük (Csaba, 2009) – főleg ismeretelméleti és tudományon belüli, módszertani alapon – a jelenleg uralkodó egyoldalú, pusztán számszerűségekkel operáló és a modellszerű tárgyalást egyedül üdvözítőnek vélő közelítés kibővítését. Most kelet- és nyugat-európai empiria alapján, az ezen fejleményeket immanens módon elemző, alkalmazott irodalomból csatolunk vissza ehhez az elméleti igényhez. Mind a szociális piacgazdaság, mind az EU megújítása, mind a rendszerváltozás tárgyszerű, kiegyensúlyozott értékelése *igényli a szélesebb közelítés jogaiba – és nem*

utolsósorban a minden szintű tananyagokba – való visszaállítást. A meleg vizet nem fölhalálni, alkalmazni szeretnénk. Igaz, ahhoz hogy e – jelenleg még sarkosnak tűnő – álláspontot alá tudjuk támasztani, élnünk kell a könyv mint műfaj adta többlet lehetőségekkel.

Nem 12–14 hétre osztott, vagyis a graduális képzés oktatási követelményeit követő munkát adunk közre. Elismerve a tankönyvi műfaj jelentőségét, ehelyütt inkább a folyóiratok által érthető okokból egyre szűkebbre szabott terjedelmi kereteket mellőzve, igyekszünk alapos és részletes érveket felsorakoztatni álláspontunk mellett, ami *szembe megy a hazai egyetemi gyakorlattal és az amerikai divatáramlatokkal egyaránt.* A könyv műfaja lehetővé teszi, hogy másutt nem hozzáférhető ismeretek, források, dokumentációk és elérhetőségek csokorba szedve, rendszerezve hozzáférhetővé váljanak a jövő kutatói számára is. Vagyis: a tananyagként történő hasznosítás esetén érdemes a főszövegre összpontosítani, míg az ingyencsek, a szakmabeliek és persze a vitapartnerek számára talán épp a lábjegyzetben bújjuk meg az igazán érdekes vagy új ismeret.

A közgazdaságtan mint osztatlan, elméletileg alapozott, ámde gyakorlati-kísérleti ellenőrzésre szoruló tudománykénti felfogásunknak közvetlen következménye is van. Hiszen ennek részeként szállunk síkra *az osztatlan, ötéves közgazdaság-tudományi* – és a jó minőség esetén az üzleti és nemzetközi tanulmányok szakos – *képzés helyreállításáért.* Ugyanis az általunk körbejártak megértését és alkalmazását csak a kellően széles társadalomtudományi, nyelvi, matematikai-statisztikai és esettanulmányos alapozás tenné lehetővé.

Ezzel voltaképp visszatértünk Ludwig von Mises (1963/1996, 867–880. old.) jó fél évszázada – vagyis a neoklasszika áttörése előtt – közreadott alapművében kibontott fölismerésekhez. Eszerint *a közgazdasági elemzés mint tudomány nem korlátozódhat az általa 'praxeológiának' nevezett gyakorlati ismeretek összegyűjtésére* és ezeknek az oktatásban történő rendszerezett átadására. Sőt, szerinte *kimondottan káros* az, amikor vagy más tudományok – a matematika és a fizika – eszközeivel élve vélik megközelíteni a tudományosságot. De ugyanolyan káros, ha az egyes cégek, ágazatok, események megfigyelésével pótolhatónak vélik a rendszerezett összkép megalkotását, és fölösnek vélik a tudományos általánosítást.³⁰

Ez utóbbi lényege az, hogy a megelőző 200–250 év letisztult és sajátosan közgazdasági gondolkodási rendje az, ami *térkép és iránytű a konkrét események végtelenjében.* És ennek a sajátos gondolatmenetnek a kellő ismerete óv

³⁰ Nem térhetünk ki rá, de értelemszerűen nem osztjuk von Misesnek a közgazdasági tételek gyakorlati ellenőrizhetetlenségéről szóló – és Sims főntebb bírált álláspontját megelőlegező – nézetét. Nincs tudomány – a bölcséleten és a matematikán kívül – gyakorlati ellenőrzés nélkül. Például a zenetudomány által egykor nagyra tartott Karlheinz Stockhausen azáltal, hogy legalább egy negyedszázada kikopott a világ minden hangversenyterméből, helyére került, hasonlóképp a 20. század számos kísérletező művészehez – és tegyük hozzá: a maga idejében divatos tudósához is.

meg – a történeti közelítés és ismeretanyag megőrzése mellett – *a korábban már elkövetett hibák vég nélküli ismétlésétől* éppúgy, mint a részérdekek és a változó politikai divatok – sokszor nem is szándékolt – kiszolgálásától is. Joggal emeli ki: a „konkrét helyzet konkrét elemzése” (Lenin) mindig az intervencionizmus sürgetéséhez vezet. És egyszerűen megfeledezünk ama immanens korlátokról, amit a közhatalom jellege és az információfeldolgozási képesség minden döntéshozó elé állít. Hasonlóképp ilyenkor oldódik föl a rendszerszemlélet is, és válnak lassan meghatározóvá a szándékolatlan hatások.

Láttuk, hogy ettől – az általunk vázolt ideáltól – jelenleg távolodóban vagyunk, de az is fontos, tudjuk: merre van/lenne az előre. *A minőségi képzés lehetséges, ha nem is szükségszerű.* Ha a felzárkózás reményéről nem kívánunk lemondani, az ehhez szükséges „kiművelt emberfők” kiválasztódásán dolgozni kell, azt a piac, az önkiválasztódás vagy a spontán társadalmi szelekció nem fogja kellő mennyiségben és minőségben előállítani. Minél fontosabbnak tartjuk az ország tartós fejlődését, annál sürgetőbb és egyben fontosabb is e feladat kelő színvonalú megoldása. *Késésben vagyunk*, minden ismert felmérés és mutató szerint, ez a szakmában nem is vita tárgya.³¹

Írásunkban általában *tartózkodunk az előrejelzéstől*, ami komplex rendszerek esetében éppoly kockázatos, mint az ezekben – különösen alapvető folyamataikba – történő meggondolatlan és *ötletszerű beavatkozás*. A kedvezőtlen növekedési várakozások és az ezeket beteljesítő, nagy biztonsággal beteljesülő reálfolyamatok akkor lennének megváltoztathatók, ha a növekedés intézményi tényezői, az innovativitás és a kezdeményezőkézség kedvező köreit lehetne létrehozni. Ehhez a közhatalom és a polgárok sokkal jobb együttműködésére, átláthatóságra, a közbizalom helyreállítására és az európai egységesülési folyamatok tevékenyebb befolyásolására, a meglévő eredmények jobb hasznosítására – és megbecsülésére – lenne szükség.

Mi sem egyszerűbb az elméletben, mint az illúziók kergetését kárhóztatni, s mi sem nehezebb a gyakorlatban – mind az egyének, mind a nemzetek életében –, mint eme illúzióktól mentes gyakorlatra áttérni. Ehhez próbálunk a magunk szerény eszközeivel hozzájárulni. Az európai közgazdaságtan – *mint kutatási közelítés és program* – ebben az előttünk álló – de bizonyára örökös – történelmi kihívásban az egyik *kapaszkodó lehet*. Akkor, ha mind megértő, mind folyamatbefolyásoló szerepében elismerjük, és a közjó érdekében be is vetjük eme ismereteket.

³¹ Lásd erről az MTA IX. Osztályának és Közgazdaságtudományi Bizottságának együttes állásfoglalását: *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 6. szám, 737–740. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. BECKER, G. A. (1981/2009): *A Treatise on the Family*. Cambridge/Mass., Harvard University Press
2. CSABA László (2009): Orthodoxy, renewal and complexity in contemporary economics. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 9. évf. 1. szám, 51–82. old.
3. CSABA László (2013): Válságkezelés az Európai Unióban – új gazdaságfilozófia felé? *Közgazdaság*, 8. évf. 2. szám, 1–16. old.
4. FRIEDMAN, M. (1953): *Essays in Positive Economics*. Chicago/IL, University of Chicago Press
5. FUSFELD, D. (2008): Methodenstreit. Megjelent: BLUME, L.–DURLAUF, S., szerk.: *The New Palgrave – a Dictionary of Economics. 2nd edition*. 5. kötet. Houndmills–New York: Palgrave, 585–586. old
6. HARE, P. G.–TURLEY, G., szerk. (2013): *Handbook on the Economics and Political Economy of Transition*. London: Routledge
7. HAYEK, F. A., von (1974/1995): A tudás látszata. Megjelent: uő: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 312–321. old.
8. HÁMORI Balázs–SZABÓ Katalin, szerk. (2012): *Innovációs verseny*. Budapest: Aula Kiadó
9. KINDLEBERGER, Ch. (1979/2005): *Manias, Panics and Crashes. Two Centuries of Financial Folly. 6th edition*. Princeton, N. J.: Princeton University Press
10. MISES, L., von (1963/1996): *Human Action – A Treatise on Economics*. San Francisco/Ca.: Fox and Wilkens – elérhető online: www.mises.org/Books/humanaction.pdf – az Auburn/Alabama-i Mises Institute kiadása, utoljára letöltve: 2013. júl. 17.
11. MÓCZÁR József (2008): *Fejezetek a modern közgazdaság-tudományból*. Budapest: Akadémiai Kiadó
12. RAO, P. D. S.–ARK, B. van, szerk. (2013): *World Economic Performance – Past, Present and Future*. Cheltenham/Anglia: Edward Elgar
13. SAMUELSON, P. A. (1987): *Közgazdaságtan. I–II. kötet*. Budapest: Complex Kiadó
14. SIMS, Ch. (2011): But economics is not an experimental science! *Journal of Economic Perspectives*, 24. évf. 2. szám, 59–68. old.
15. TURLEY, G.–LUKE, D. (2010): *Transition Economics – Two Decades On*. London: Routledge

3. MI LEHET EURÓPAI A MAI KÖZGAZDASÁG-TUDOMÁNYBAN?³²

ÖSSZEGZÉS: A jelen fejezet a tudományszak egészét érintő áttekintés. Közelebbi feladatunk az, hogy meghatározzuk a közgazdaság-tudományban célravezető, a jelenleginél termékenyebb problémafölvetést, az elméleti és módszertani kereteket. Korábbi írásainkhoz kapcsolódva kiindulópontunk most is a világ közgazdaságtanában megindult széles körű önvizsgálat. Célunk egy, az európai földrészen, az európai értékrendhez illő, a szélsőséges formalizmust meghaladni képes közelítés kialakítása. A várható eredmény egy, az alkalmazásokra érzékenyebb és nyitottabb elemző gazdaságtan,³³ amely elemzési és főképp a ma szokásosnál hasznosíthatóbb ismerethalmazt átadó felsőoktatási tananyagot eredményezhet. Legfőbb célunk a tudományos kutatás és a tananyagok közt létrejött szakadék felszámolása. Mindebben a tudományszak hagyományait elevenítjük fel.

* * * *

Közel másfél évtizede már, hogy magyar nyelven átfogó áttekintés jelent meg a modern közgazdaság-tudomány állapotáról, eredményeiről és gyengéiről (Mátyás, 1999). Azóta két pénzügyi válság, a dotcom válság, az EU válsága, a környezet válsága – a koppenhágai klímacsúcs kudarca –, az átalakult országok válsága és a fejlődés égető kérdéseinek tartós megoldatlansága – lásd a visszatérő, az elmúlt években már hónapokon át tartó nagyvárosi szmogriadókat a többek által

³² E gondolatok kifejtésében támaszkodtam Szelényi Ivánnal, az MTA rendes tagjával és Móczár Józseffel, az MTA doktorával folytatott eszmecsereimre, anélkül azonban, hogy bármely konkrét megfogalmazás vagy esetleges tévedés/félreértés nekik lenne felróható. A *Közgazdasági Szemle* 2013. januári számában közölt vitairatomhoz is sok hozzászólás érkezett, és informális megbeszéléseken is megvitatták. Mindez a kérdés újabb, szélesebb, jobban dokumentált és önálló kifejtésére sarkalt, a folyóiratcikk gondolatait és forrásait nem ismételve.

³³ Mindjárt az elején érdemes leszögeznünk: nem tartjuk jónak a tudományág egészének szokásossá vált feldarabolását, például az üzleti és a közgazdasági tudományok szembeállítását, vagy az elméletnek amerikai mintájú mikro- és makroökonómiára bontását, pusztán oktatásszervezési szempontok alapján. Ezzel szemben – épp az élethosszig tartó tanulás keretében és megalapozására – szorgalmazzuk a tudományszak egészének hagyományos, egységes tárgyalásmódjához való visszatérést. Csak példaként említjük meg, hogy Samuelson és Phelps tankönyveiben, valamint számos német tananyagban is megmaradt az egységesség (a mikroökonómiát az ár- és piacelméleti részekben oktatják, kevesebb matematizálással).

példának vélt Kínában – vagy épp a világháló által átszabott új világ számtalan új kutatási kérdést és megközelítést szült. Elérkezett ezért az ideje annak, hogy egyfelől a tudományszak helyzetét, másfelől a tudományszak művelőinek ebből adódó új feladatait, végül az új Európában élő, azt megérteni és országát segíteni kívánó elemző néhány, a maga számára, valamint a nagyközönség és az oktatás számára egyként fontos, távlatos kérdést monografikusan megvizsgáljon.

A CÉLVÁLASZTÁS ÉS A KÖZELÍTÉSMÓD INDOKLÁSA

A részletes kifejtést sok minden indokolja. Az egyik, meghatározóan fontos a tudományágunkon belüli változások és ellentmondások okozta kihívás. Arról van szó, hogy világszerte a tankönyvek – különösen a makroökonómiaiak – s a PhD-kurzusok – főleg az amerikai mintát követők – kötelező anyagai azt a téves benyomást keltik, mintha a szakma szabályai kőbe lennének vésve. Más szóval jó fél évszázada mi sem változott. Eközben a valóban élenjáró közgazdasági kutatás nyit a társadalomtudományokra és némely természettudományra is, nem esküszik a formalizmusra és nem tart igényt a „társadalomtudományok királynője” kiemelt szerepre sem (Rosser és tsai, 2010, 34., 38. old.). Jól mutatja ezt a szakma számos, e kánonon kívüli szerzőknek ítelt közgazdasági Nobel-díja, mint amilyen Olivier Williamson³⁴ és Eleanor Oströmé volt. De ha arra gondolunk, hogy a monetarista iskola vezérképviselőjeként megismert Thomas Sargent (1993) a korlátozott racionalitásról is írt könyvet, akár meg is lepődhetünk. Hasonló a helyzet a főáram³⁵ egy másik oszlopának tekinthető növekedéstudományban. A növekedési *Handbook* szerkesztőjeként is ismert Steve Durlauf (Aghion–Durlauf, szerk., 2005) az egyensúlyi elmélettel élesen szembenálló Santa Fé Institute munkájában vállal ma is tevékeny részt. Épp ezért a területet leginkább ismerő amerikai szerzőhármás főntebb idézett ítéletét – *a tudomány és az oktatás közti szakadás tényét* – aligha lehet elvitatnunk.

Emellett jelentősen *megváltozott az elmúlt két évtizedben a közgazdaságtan kifejezés- és tárgyalásmódja* is. Ha korábban a könyvek, majd a folyóiratcikkek jelentették a mérföldköveket, ez ma már nem így van. Az igazán jelentős felismerések, az igazi, átütő tudományos újítások gyakorta inkább *working paperekben* és más, az akadé-

³⁴ Igaz, Oli Williamson a legtöbbet idézett közgazdász volt kitüntetése előtt is (bár a főáramú kánonból mindig ki volt zárva). Két legtöbbet idézett munkáját 29 028, illetve 26 984 esetben (sic!) említették, amivel a fölöttebb népszerű Krugman – 9611 – és Stiglitz – 10 560 – vezető írásai együttesen se veszik fel a versenyt. Ugyanúgy lekörözi a néhai Friedmant – 10 838 – és Samuelson – 5 666 –, sőt még a könnyű és népszerű témákat – a mindennapi életet – kutató Gary Becker 19 600-as idézettségét is messze lekörözi. A *google scholar* értelemszerűen csak a nagyságrendi szemléltetést szolgáló, tisztítatlan adatai, letöltve: 2013. júl. 13.

³⁵ Főáramnak vagy fősodornak egy-egy időszak uralkodó nézet- és ízlérendszerét nevezzük, ami a tudományban éppúgy kézzelfogható, mint mondjuk a barokk vagy az impresszionizmus a művészetben. Eme irányok folytonos változása, okainak és módjainak elemzése örök és lezárhatatlan viták forrása minden egyes szakterületen, a festészettől a tudománytörténetig.

miai tudományos minősítésben nem ok nélkül távolságtartással szemlélt, sokszor nem ellenőrzött, a szokványos módon nem lektorált közleményekben jelennek meg.

David Colander (2010) egy nemrégí ironikus áttekintésében a folyóiratcikk mint a gondolat síremléke, és egyben a tulajdonosi jog kövületeként szerepel. Hisz az előrevivő gondolatokat a konferenciaanyagokban, *discussion papere*kben és hasonlókbán akár évekkkel korábban már meg is jelentették. A kollégák ebből idézték, tételeit bevették vagy megcáfolták, egészében túl vannak rajta. S ha ez a beállítás nyilván túlzó is – hisz nem ok nélkül különbözik gyakran és jelentősen a mégoly gondosan szerkesztett *discussion paper* a végleges könyvfejezettől vagy cikktől,³⁶ amit a számos lektoron kívül a szerkesztő is csiszol –, a meglátásnak van némi igazságmagva. Pedig a lektorálatlan blog, a tetszés szerint módosítható világhálós közlemény gyorsaságát és hozzáférhetőségét a minőségbiztosítás hiánya és a visszavonhatóság³⁷ erősen és tartósan megkérdőjelezi (ez nyilván nem az e-könyvre vagy a tudományos folyóirat elektronikus kiadására vonatkozik).

Mégis, a természettudományokhoz hasonlóan a társadalomtudományban is az írott, lektorált közlemények uralkodnak. És a gyakori előrejelzésre rációfalva, *nem szűnt meg a Gutenberg-galaxis sem*. A társadalomtudományban azért sem, mert bizonyos mélységű tárgyalás, elemzés és kifejtés nem lehetséges például az orvostudományban és a matematikában elterjedt nyúlfarknyi cikkekben, hisz az okok, az előzmények, a folyamatok és az összefüggések, netán az esetleges *következtetések* bemutatása teret igényel. Ettől azonban a helyzet inkább bonyolultabbá lesz, főleg a – minőségbiztosító szerepüket föl nem adott – nagy, neves kiadóknál továbbra sem ritka három-négy éves átfutási idő, valamint három-négyszeres lektorálás mellett.³⁸

A sokszínűség, a neves kiadók és a maguk területén jelesnek mondott szerzők nagy száma és szaporodása is oka annak, hogy a „tojáson kívül lévőeknek”, vagyis az amerikai elitegyetemek szűk körén kívül rekedteknek meglehetősen nehéz dolguk van annak eldöntésében, mi is az élen járó, hol is tart a tudomány, s *mindebből mi az, ami számukra is releváns lehet*.³⁹ És persze a természettudósok

³⁶ Jellemzőnek mondható egyik tanítványom esete, aki az előzetes – könnyen hozzáférhető – közleményben szereplő szellemes fordulatot nem tudta visszakeresni a szerzők folyóiratcikkében, amiből az már kimaradt. Az opponens ezért el is marasztalta a nyilvános védésen, ekképp az egész írás hitelességét megrendítve...

³⁷ Közismert és nagy port fölvert eset volt a pénzügytan egyik pápájának, Frederick Mishkinnek az esete. Ő 2008-ban a „The Success of the Icelandic Banking” címmel a világhálón is közreadta szakvéleményét. Majd néhány hónap múlva a javított elemzés a „The Crisis of the Icelandic Banking” címen volt olvasható. Most, hogy a nemzetközi bíróság fölmentette az izlandi kormányt a kártérítési felelősség alól, még érezhetőbb az internetes közlés előnye mellett annak veszélye is.

³⁸ Némely itthoni kiadó rossz gyakorlata alapján terjedt el az a téves vélekedés, hogy a nemzetközi nagy kiadók sem lektoráltatnak. A valóság épp ellenkező, amit a Palgrave-nél vagy az Oxford University Press-nél megfordult bármely szerző könnyen igazolhat.

³⁹ Benczúr és társai (2013, 728. old.) bájos egyszerűséggel megjegyzik, hogy „a közgazdászok” az Amerikai Közgazdasági Társaság éves közgyűlésén kapnak meghívást állásukba. Ez

is alkotnak sok évfolyam által használt kézikönyveket, amelyek sokszor a szerzők nevével egybefonódva jelölnek egy-egy tudományágat, mint mondjuk Straub F. Brunó vagy Szentágothai János munkái.

Harmadikként – mindezekről nem függetlenül – a közgazdaság-tudomány egészében egyre *áttekinthetlenebbé* válik. Minden jelentősebb csoport létrehozta saját fórumát, ezek jelentős részét elismert, vezető kiadók gondolják, a közlés feltételei az általánosnak megfelelnek. Ez örvendetes, mert fönntartja a minden tudomány – sőt, minden élő szervezet – számára *alapvető sokszínűséget*, az ellentétes felvetések, közelítések kavalkádját. Ugyanakkor senki sem érezheti úgy, hogy – a fél vagy egy évszázad előtti viszonyokhoz hasonlóan – kellő szorgalom esetén teljes körű áttekintéssel bírhat a tudomány szak egészének állapotáról.⁴⁰ Jelen kötetünkben egy első közelítésre vállalkozunk, és bemutatjuk, *milyen messzire került az egyetemi képzés statikus világtól a tudomány való fejlődése*. És bemutatjuk azt, hogy a tudományos teljesítmény megítéléséhez is nélkülözhetetlen tudományometriai közelítések egyoldalú, szakszerűtlen és algoritmizált fölhasználása miként járult már eddig is hozzá az európai közgazdaságtan hanyatlásához.

Magyarországon a gazdasági, politikai és a demográfiai sokkok hatására elkerülhetetlenné válik a rendszerváltozás után létrejött, és az ún. bolognai folyamat által tovább lezüllesztett, *gazdasági jellegű – többnyire üzleti és csak alkalmazásokat fedő készségeket átadó – felsőoktatás egészének újragondolása*. A közgazdaságtan oktatását ezen belül is, és szűkebb területén egyaránt sürgetőnek véljük.⁴¹ Ennek kapcsán már korábbi írásainkban is megfogalmaztunk néhány javaslatot. A jelen kötetben részint az áttekintéssel, részint az értelmezéssel kívánjuk előmozdítani azt, hogy a magyar szellemi közösség is megismerhesse: hol tart ma a világ közgazdaságtana, hiszen az elmélettörténet a kétlépcsős képzés hatására kevesek által választott tárgyá vált.⁴² Azaz *a gazdasági oklevelek birtokosainak többsége hivatalból erről nem is értesülhetett*, és mint látható – hivatkozásaikból és azok egyoldalúságából – bizony nem is értesült.

nyilván önmagát többszörösen minősítő észrevétel. Fel sem merül, hogy az úgymond „globális szakma” esetleg helyi értékkel, jelentőséggel bírhat, Fekete-Afrikától és az egészségügytől kezdve az exota nyelveken folyó oktatásig és a pénzvilágig terjedően.

⁴⁰ Viszonylag rendszeres – bár nem egyenletes és sajátos szempontú – áttekintést nyújt az Amerikai Közgazdasági Társaság két negyedéves lapja, a *Journal of Economic Literature*, valamint a *Journal of Economic Perspectives*, az egyes területeket áttekintő, vezető kiadók gondozta *Handbookok*, valamint a Kenneth Arrow alapította és főszerkesztette új fórum, a nonprofit vállalkozásban kiadott *Annual Review of Economics*.

⁴¹ Hasonló felvetéssel él az általános egysúlyi elmélet és a mikroökonómia egyik vezető európai szaktekintélye, Alan Kirman (2012).

⁴² A lenini jelszó értelmében – legalább ebben – utolértük Amerikát és Angliát, ahol efféle dolgokat jó negyedszázada még doktori szinten sem oktatnak. A Corvinus Egyetem – egykor márkanevet adó – elmélettörténet tanszékét e sorok írása idején számolták föl.

Fontos, sőt égető és sürgető kérdéssé vált az is, hogy miképp szerezhetné vissza a gazdasági felsőoktatás azt a szerepet, amit a két háború közti időszakban kivívott magának. Az ekkor aktívak, és nem kis részben tanítványaik, nem elhanyagolható szerepet játszottak a világ közgazdasági életében, Lord Káldortól Lord Baueren át Balassa Béláig és Fellner Vilmosig.⁴³ Ezzel szemben a formálisan a nyugati piaci igények szerint szabványosított rendszerből nem kerültek még ki hasonló szellemek. Inkább azt látjuk, hogy az Amerikában végzetek egy része – ha úgy adódik – hazatér. De az itthoni szellemi élettől jórészt elszigetelődve éli tovább a maga kutatói életét.⁴⁴ Biztos, hogy jó lenne az itthoni és a globális területen működőket valamilyen mértékben integrálni, a kölcsönhatást erősíteni.⁴⁵

Nem kívánjuk az aktuálpolitika, az ágazati elemzések és a leíró, valamint a népszerűsítő műfaj – egyenként is jogos és igényelt – feladatát átvenni. Bár erre is van alkalom, a tudományos kötet az *időtálló felismerések* közreadására való. Ezek egy része a „mivégre”, a „hogyan” és „kinek” kérdéseit taglalja. Más részükhöz pedig az eddiginél sikeresebb, jobblétet biztosító, szabad gazdaság és társadalom eléréséhez vezető utak kikövezését segítheti.

Tisztában vagyunk azzal, hogy *a tudomány földadata a megismerés*, nem a világ közvetlen, forradalmi átforgalmazása, ahogy azt Marx Károly (1845/1967) Feuerbach téziseiben vélte (s amiből nemzedékek sorát vizsgáztatták le egykor). A szovjet rendszer bomlásával azonban a direktben *politizáló közgazdaságtan nem tűnt el, csak átalakult*, ruhát cserélt. Hol a tömeges magánosítás, hol a fenntarthatatlan állampénzügyeket eredményező kiegyensúlyozatlan növekedés, hol az ódivatú osztogatás, hol meg az unortodoxia formájában – Amerikában például a mennyiségi könnyítések, Európában az EKB korlátlan likviditáskibocsátása útján. Ennek taglalása azonban nem a kutató elméleti-közgazdász feladata, hanem az eszme- és politikatörténéseké.

A közgazdász szakmában sajátos kettősség jött létre. Miközben a tananyagok – különösen a master és doktori szinten – egyre inkább *egységesülnek*, és az amerikai neoklasszikus szintézis, a mostani főáram követelményszemléletét és eszközrendszerét megdönthetetlen bizonyossággal képviselik és számon is kéri,⁴⁶

⁴³ Utóbbi a Berkeley, majd 1952-től két évtizeden át a Yale professzora, 1970 és 1983 között a Brookings panel alapító tagja, több amerikai kormány tanácsadója (megemlékezését, ami a világhálón is olvasható, a Nobel-díjas James Tobin írta).

⁴⁴ Programszerűen fogalmazta meg ezt a választást a CEU docense, Szeidl Ádám (2013) egy nagy európai kutatási pénz (input) elnyerése alkalmából adott terjedelmes interjújában. Más kutatók esetében ez – itthon vagy külföldön, integráltan vagy elkülönülve – sokszor véletlenszerűnek és nem választásnak tűnik.

⁴⁵ Ezt javasolta Kornai János is a Rosser és társai (2010) interjúkötetben, aminek realitása az előző lábjegyzet függvényében ítélni lehet meg.

⁴⁶ Benczúr és társai (2013, 724–725. old.) a global economics program jelzőjével illetik ezt a jelenséget, és követendőnek tartják (érveket nem hoznak föl, kinek s miért jó ez). Ha létezik, akkor jó – hangzik a panglossi érvelés.

magában a tudományban egész más a helyzet. Sajátos erjedési folyamat figyelhető meg, részben a szakma 2008–2009. évi válságot követő önvizsgálata, illetve a társadalom/közvélemény előtti önigazolási kényszere alapján. A korábban vonalon kívülinek, különösnek, elhajlónak tekintett „heterodox” irányzatok képviselői egyre több helyet kapnak a szaksajtóban és a könyvkiadásban. Az elméleti fórumokon is elindult egy oldódás, korábban axiomatikus jelleggel – tárgyalásmódja okán – kézből elutasított – például történeti, intézményi vagy lélektani – közléstések is megjelennek a vezető lapokban. Szerzte a világon széles körű vita folyik arról, hogy – a BUKSZ folyóirat rovatát idézve – „mi a pálya?”

A tudományág határai, kérdésfeltevése, célja, értelme, eszközei, hivatása és siskermércéje számos fórumon vita tárgyává vált, a *New York Timestól* a *Cambridge Journal of Economics*on át a *Közgazdasági Szemléig* terjedő körben. Számos kötet – köztük neves, vezető kiadóknál megjelent – foglalkozik a tudomány szak helyzetével, megfigyelt és kívánatosnak tartott fejlődési irányzataival. Korábbi írásainkat folytatva e könyvben is dokumentáljuk a legfontosabbnak vélt fejleményeket, és igyekszünk hazánkban is alkalmazható következtetésekre jutni, ha nem is a tévedhetetlenség igényével, és nyilván előzetes jelleggel – hisz egyáltalán nem lezárult folyamatról van szó.

Kötetünkben e helymeghatározó, önvizsgáló folyamathoz csatlakozunk. Azt reméljük, hogy az itthon nem, vagy csak töredékesen megismert trendek bemutatásával hozzájárulhatunk egy, a mainál jobban használható, elemzésre, megértésre és folyamatbefolyásra egyaránt közvetlenebbül alkalmas *eszköztár és főképp a mainál befogadhatóbb és a befogadó számára a gyakorlatban használhatóbb*⁴⁷ *tananyag kialakítása felé haladva*. Ezt azonban értelemszerűen a teljesség igénye nélkül tesszük, tudatosan vállalva, hogy a töredékesség önmagában is vitákat gerjeszthet. Például a dokumentáció – ki mit mondott még, mit honnan tudhatunk – vég nélküli viták forrása lehet, és elvileg vég nélkül folytatható lenne. De nem bibliográfiát készítünk, nem is szűkebben vett elmélettörténetet írunk, hanem *helyzetfölmérést* készítünk, ahol a megítélésünk szerint legfontosabb szerzők és álláspontok bemutatására kerülhet csak sor. A befejezetlenség érzése talán jogos. Ez azonban segítheti a kiforrottabb helyzetértékelést és a mainál *szakszerűbb* válságkezelést is, mikro- és makroszinten egyaránt. Elsőként ehhez áttekintjük a tudományág állapotát, majd annak értékelése után teszünk javaslatokat.

⁴⁷ Saját, több – itthoni és külföldi – egyetemen szerzett benyomásaimat megerősítették a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen dolgozó kollégák. Ők a közgazdaságtan állapotáról szóló, 2013. januárban megjelent esszém tanszéki vitáján voltaképp csak abban értettek egyet egymással, hogy az általuk oktatott ismereteket és készségeket a hallgatóság – inkább több, mint kevesebb joggal – éppúgy fölösleges zaklatásnak, udvariasabban kötelező gyakorlatnak tekinteti, mint egykoron a szocializmus és a kapitalizmus politikai gazdaságtanából leteendő szigorlatot. Utóbbi nélkül senki sem lehetett opraénekes vagy épp műtőorvos 1989-ig Magyarországon és a többi kommunista államban sem.

HELYZETKÉP: HOL TART MA A VILÁG KÖZGAZDASÁGTANA?

Az elmúlt fél évszázad közgazdaságtana formanyelvét tekintve egyre közelebb került a természettudományokhoz. Miközben az eljárások és a szertartásrend egyre inkább hasonlítanak a „kemény tudományhoz”, a saját területen, a vagyongyarapítás, a jövedelemelosztás és a fenntartható fejlődés magyarázatában egyre gyengébbek az eredmények. A „kemény tudományt” idézi a folyóiratcikkek abszolút elsőbbsége a – társadalomtudományban hagyományosan meghatározó – könyvekkel szemben. A mégoly rövid, néhány lapos folyóirat-közlemény értékesebb a vastag kötetnél – ami az összes vezető egyetem előléptetési gyakorlatában érvényesül az angolszász világban.⁴⁸ A „kemény tudomány” közelítését szolgálja az alább még bemutatandó formalizmus uralma, a matematikai nyelven történő kifejezés egyeduralmává válása. Mi több, ma már a vezető lapokban a megjelenésnek is inkább ez a feltétele, mint a téma súlya, jellege, társadalmi fontossága. És a „kemény tudományt” idézi az impaktfaktor fetiszizálása. Ma már a legtöbb nemzetközi folyóirat honlapjának egyik legelső információja, hogy a tudományterületen a lap hányadik az impaktfaktor szerint.⁴⁹ A külsőségekben beértük tehát mára a fizikát, a biológiát vagy az orvostudományt. Ugyanez nem mondható el az eredményekről, a társadalmi és üzleti gyakorlatban hasznosítható ismerethalmazról.

Formai tökéletességében megerősödve, az elméleti tanszékek önmeghatározása szerint magát a „puha tudományok” köréből kivonó, bár alig két és fél évszázadnyi önállóságra visszatekintő *közgazdaság-tudomány számos hagyományos vizsgálati kérdésre*, így a gazdasági hullámzások törvényszerűségeire, az egyes országok egymáshoz viszonyított helyzetének megváltozására és az állampénzügyek fenntarthatóságára nincs jól alkalmazható, nemcsak a számítógép képernyőjén működő recept, *sőt még általánosan elfogadott értelmezés/leírás sincs*.⁵⁰ És legkevésbé

⁴⁸ Némely angol egyetem – és a munkatársak – értékelésében a könyv egyáltalán nem is számít már tudományos teljesítménynek, hanem kizárólag a nagy impaktú folyóiratokban megjelent cikket tekintik „pontszerzőnek”, ugyanúgy, mint mondjuk az orvostudományban vagy a kémiában.

⁴⁹ A magam kutatási területén gyakori, hogy egyazon folyóirat három-négy különböző „sikermutatóval” is büszkélkedik, más-más helyezést érve el a közgazdaságtan, a nemzetközi tanulmányok, az üzleti tudományok és a politikatudomány rangsorában. Nem meglepő módon a gyakorlathoz közelebbi kérdéseket vizsgáló interdiszciplináris folyóiratok a közgazdaság-tudomány – alább még tárgyalandó – szigorú mércéjén rendre a kimondottan gyengébb helyekre sorolódnak, mint alább még szemléltetjük.

⁵⁰ Nagyívű áttekintésében Szentes Tamás (2011b) joggal mutatja be, hogy ez nem pusztán a közgazdaság-tudomány, vagy azon belül egyetlen, mégoly befolyásos irányzat sajátja. Mi sem csak és nem is elsősorban ezért bíráljuk az ortodoxiát, bár tényleírás nélkül semmilyen elemző tudomány művelése nem lehetséges.

sem sikerült megfelelő előrejelzésekkel szolgálni az igazi *töréspontokra*, amelyek minden tudományszak vízválasztói. Ilyen volt az elmúlt negyedszázad során – vagyis a formalizmus egyeduralomra jutásának korszakában – egyebek közt a japán gazdaság kifulladás, a szovjet birodalom összeomlása, az 1997–1999-es ázsiai és latin-amerikai válság, a 2007–2009-es globális pénzügyi válság és az EU krízise. Márpedig a modern főáramú közgazdaságtan a friedmani elvet követve a predikció, az előrejelző képesség alapján méri a saját teljesítményét.

Hangsúlyozzuk: nem pusztán arról van szó, hogy a szakma egyes képviselői, némely irányzatok letéteményesei az indokoltnál erőteljesebben képviselnék saját nézőpontjukat. A helyzet ennél sokkal súlyosabb. Egyfelől: már közel egy évtizede bemutatták (Colander és tsai, 2004a), hogy a valóban élenjáró, újító törekvések – az erdetiben *cutting edge* – rendre az egyetemek és az akadémiai vezető folyóiratok képviselte neoklasszikus ortodoxián *kívül* található meg. Ez tudományelméleti oldalról nem is annyira meglepő. Hiszen a kánont adó lapok szerkesztői nyilván saját keretükön belüli, annak kisebb módosításait jelentő eredményeket, néhány új paraméter alapján történt újraszámolását részesítik előnyben. És bizony – épp ez okból – a természettudományban sem ritka, hogy *a valóban újító felismerések kevésbé ismert helyeken/fórumokon kapnak nyilvánosságot először*. Sőt, értelemszerűen – mint minden tudományban – az is változik, mi a vezető fórum! Például az 1890-es években a Harvard lapja, a *QJE* még megtiszteltetésnek vette, hogy angol fordításban utóközzölheték Adolph Wagner (1896) berlini professzor cikkét, amiben Alfred Marshall akkoriban megjelent fő művének igencsak kritikai értékelését adta.⁵¹ Hasonló csemegének számított a nagyhírű bécsi professzor, Eugen Böhm-Bawerk cikksorozata, amelyben nagyhatású tőkeelméletét az amerikai közönség számára is hozzáférhetővé tette.⁵² Manapság a német és az osztrák lapok – és tanszékek – másodhegedűsnek se mondhatók.

Ugyanakkor, ha a vezető folyóiratokat és a vezető egyetemeket megnézzük, az elmúlt évtizedben nem csökkent, hanem növekedett az egységesülés, ha tetszik, *a szakmai céh a korábbinál is szorosabbra zárt*. A tárgyalásmód, a siker, a közölhetőség tekintetében a toleranciaszint a korábbinál is kisebb, nem pedig nagyobb lett. Aligha meglepő, ha az újító szellemek némelyike, így a kevés számú, nem

⁵¹ Marshall nézetei az Egyesült Államokban egészen a második világháború végéig periferikusnak számítottak, az intézményi iskola különféle képviselői tanításához képest mindenképp. Wagner véleménye ezt a helyzetet jelenítette meg, és erősítette.

⁵² *Quarterly Journal of Economics*, 9. évf. 2. és 3. száma (1895) és 3. évf. 2. száma (1896). Megjegyzendő, hogy egészen 1980-ig az amerikai doktori képzésben a közgazdászoknak nem föltétlenül matematikai, hanem idegen nyelvi (többnyire német és francia) vizsgákat írtak elő. Mi több, a *Journal of Political Economy*, valamint az alig fél évszázada indult, de a tudományterületet meghatározó *Journal of Economic Literature* egyaránt rendszeresen szemlézett idegen nyelvű – főleg német és francia, de alkalmanként olasz és orosz nyelvű – szakirodalmat is. A chicagói lap teljesen megszüntette recenziós rovatát 1990 óta, a *JEL* pedig kizárólag angol és amerikai kiadók könyveit ismerteti immár.

Amerikában alkotó Nobel-díjasok egyike, a német Richard Selten kimondottan kerüli a vezető lapokat, és akár lektorálatlan lapnak is odaadja cikkét, ha abban valóban új gondolatot akar közreadni (In: Rosser és tsai, 2010 interjúkötetben). Harsányi János munkái rendre kevésbé ismert – a közgazdák körében nem sokra tartott – menedzsmentlapokban jelentek meg. És említhetjük a társadalomtudomány nem föltétlen díjazott, de idézetségük alapján meghatározó szellemóriáseit Albert Hirschmantól Michael Todoróig, Walter Euckentől Hernando de Sotóig, akiknek a kifejtésmódja és a gondolatvilága – épp eredetiségük okán – nyilván szétfeszíti ama kereteket, amiben ma az élenjáró akadémiai tudományt Amerikában művelik.

Nem kétséges, hogy *a nyelvi és a közéleti egysíkúság* szerepet játszik abban, hogy az elmélet magaslatai és a gyakorlat igényei között sosem látott mértékűvé vált a szakadék, különösen a kevésbé fejlett országokban, de immár Európában is. És ha el is ismerjük: minden területen örökzöld a vita a tiszta elmélet és az alkalmazások művelői között, az alábbiakban még bemutatjuk azt, hogy a mi területünkön a távolság a szokásos mértékeket és jelleget messze meghaladóvá vált.

Rövidre fogva: *az elméleti közgazdasági/közgazdaság-tudományként művelt és bevett szakma beszűkülése*, az üzleti tudományoktól és a gazdaságpolitikai gyakorlattól való *elszakadása* oly mértékűvé vált, hogy egyre többen kérdőjelezik meg az akadémiai főáram, a Samuelson által létrehozott neoklasszikus szintézis egyeduralmát és relevanciáját – az oktatás és a kutatás számára éppúgy, mint az alkalmazások terén. A következőkben azt vizsgáljuk, mennyire és miben jogos ez a radikális bíráló, s van-e, lehet-e a neoklasszikus szintézisen túlmutató vagy azt helyettesítő akadémiai – azaz tudományos igényű – közgazdaság-tudományt létrehozni, különös tekintettel az európai problematikák sajátosságaira.

FŐÁRAM ÉS/VAGY ORTODOXIA?

Tegyük világossá: nem pusztán mi – szerzők egy köre – vagyunk elégedetlenek a tudományszakkal.⁵³ A felhasználók azok, a kormányzatoktól a cégeken át a pénzügyi élet és a társtudományok képviselőiig. És ennek hangot is adtak, az angol királynőtől a Gregory N. Mankiw-t, az egyik leghíresebb – hazánkban is használt – tankönyv íróját – és nem melleleg az ifjabb Bush tanácsadó testületének egy ideig volt vezetőjét – kifütyülő és bojkottáló harvardi diákokig.

⁵³ Figyelem: az egyetemek és főiskolák számos gazdasági oklevelet adnak ki. Ezek 90–95%-ának semmi köze az általunk kritikailag taglalt közgazdaság-tudományhoz, legföljebb egy fél, esetleg egy szemeszterben oktatnak egy kis zanzásított mikro- és makroökonómiát. Ez szükséges, de sem e képzések jellege, sem célja nem kapcsolódik tárgyunkhoz, ami a gazdaság folyamatait leíró, elemző és általánosító *elmélet*, a közgazdaság-tudomány.

És a szakmán belül is megindult az erjedés. A bírálók közt egyre több a Nobel-díjas – erre mondják Amerikában, hogy Paul Krugman vagy Joseph Stiglitz ma tanársegédi kinevezést se kaphatna azután, amiket az elmúlt években (a Nobel-díj átvétele után) összeírt.

Márpedig Thomas Kuhn (1955/1970) alapműve óta tudjuk, hogy egy-egy tudományos paradigma akkor kezd leépülni, és helyét újnak átadni, amikor belülről is bírálni kezdik, előbb részeit, majd egyre inkább az egészet. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen ez számos tudomány szak számos paradigmájával megtörtént. Annál megrázóbb ez a newtoni világbép és fizika eszközeit egyedül helyesként vélelmező, türelmetlen főáramú közgazdák számára, akik kíméletlen következetességgel vették át az amerikai és a legtöbb nyugat-európai egyetemi élet parancsnoki posztjait, számúzve onnan minden más megközelítést és az ezt képviselő személyeket is. Még erőteljesebben érvényesült ez a doktori képzésben, ahol az amerikai mintát követő egységesítés mellett világszerte irányzattá vált a PhD-képzés Amerikába telepítése is (részletesen in: Bourguignon és tsai, szerk., 2007).

Ebből következően *sajátos ellentmondás jött létre*. Az oktatás és kutatás centrumában az uralkodó, Samuelson létrehozta neoklasszikus szintézis, a formalizmus uralma – a szakmán belül és kívül – egyre erőteljesebb támadásoknak van kitéve, miközben a folyóiratokban és a tanszékeken *uralma nemhogy töretlen, de kimutathatóan még erősödik is*.⁵⁴ Másfelől a „periférián” az átvett ismeretek értéke és használhatósága még szembeötlőbben mérséklődik, már csak az eltérő kontextus és az alkalmazás szempontjainak tudatos mellőzése okán is.

A főáram ugyan időben és térben változik, attól is függ, minek a fősodrat keressük. Például az 1950 és 1980 közti időszakban, amikor a tanszékeken – és egyre inkább a Nobel-díjakban is⁵⁵ – már egyre erősebb, mondhatni hegemon pozíciókra tett szert a neoklasszikus általános egyensúlyi közelítés, a gazdaságpolitika egyértelműen keynesi szellemben alakult. A következő évtizedben a gazdaságpolitikai hatás tekintetében a monetarizmus erősödött meg, de a tanszékeken továbbra is az egyensúlyiak meneteltek előre. Végül az 1990 utáni két évtizedben, amikor a gazdaságpolitikában egy, Stock és Watson (2003) nyomán immár bevett fordulattal „nagy mérsékletnek” nevezett, egyetlen iskolához se köthető irányzat érvényesült, és a washingtoni konszenzus az intézmények és a szabályok figyelembevételével finomodott, a tanszékek és a vezető lapok vi-

⁵⁴ Ezt némi büszkeséggel állapítja meg a legkisebb magyar közgazdasági doktori iskola öt oktatója jegyezte tízoldalas írás, az ellenálló képesség – és talán a tudományos megalapozottság – implicit bizonyítékként kezelve a merevséget (Benczúr és tsai, 2013, 729. old.).

⁵⁵ A díjazottak, életrajzuk, közleményeik jegyzéke és díjátvevő előadásai könnyen elérhetők a szervezők honlapján: www.nobelprize.org/economics, magyar nyelven a díjazottak munkájának értékelését is tartalmazza a Bekker Zuzsa (2006) szerkesztésében megjelent kötet, aminek tartalomjegyzékéből a fő szöveg állítása könnyen belátható.

lágában a legkíméletlenebb eszközökkel még tovább erősödött a neoklasszika egyeduralma.

Ebben Paul Samuelsonnak meghatározó szerepe volt. Mint a munkásságát legalaposabban áttekintő, visszapillantó elemzés (Dixit, 2012) megjegyzi, ő egyszerre volt a közgazdaság-tudomány második világháború utáni szakaszának Newtonja és Picassója. Hét évtizedes munkássága – nem utolsósorban tudományszervező és oktatási tevékenysége – révén rányomta bélyegét az egész szakmára, mint egykor Berlinben Gustav von Schmoller és a főntebb idézett Adolph Wagner. Nemcsak tudományos munkái hatottak – mint a fenti áttekintés szemlélteti, nem volt oly területe a közgazdaság-tudománynak, amihez hozzá nem szólt volna, s attól kezdve ne hozzá kötötték volna a témát.

Másfelől kisugárzása sem volt mindennapi. Nemcsak sógora, Kenneth Arrow és annak közeli barátja, az Amerikában befutott Gérard Debreu francia matematikus, valamint unokaöccse, a Harvard elnökeként, pénzügyminiszterként és világbanki alelnökként is megismert Larry Summers révén. A Nobel-díjasok és az iskolateremtők sora is keze alól került ki: Klein, Merton, Solow, Modigliani, Stiglitz a díjazottak, Stanley Fischer, Frank Hahn és maga a princetoni közgazdászprofesszor, Avinash Dixit az iskolateremtők közül (a sor messze nem teljes). E közelítés zárt láncot alkot. Mint a főáramú formalizmus és a különféle „heterodox” irányzatok párbeszéde mellett kiálló elmélettörténész, David Colander (2009, 7–9. old.) kifejti, *a főáram – a neoklasszikus szintézis sajátosságai okán – nem fogad el semmilyen más tárgyalásmódot, mint a deduktív, modellszerű gondolkodást és a matematikai nyelven történő kifejtést*. Utóbbira szerinte a matematika újításai, a nemlineáris és kaotikus folyamatok leírására való képesség lehetőségét is ad, amit a heterodoxoknak ki kellene használniuk.

Ez az érvelés megítélésem szerint *egyszerűen túllép azon a megfigyelésen, hogy a rész és az egész közti viszony nem kerülhető meg egyszerű felösszesítéssel, úgymond mikroalapozással*. Az ember nem redukálható biológiai, az állat kémiai lényé, és utóbbit nem magyarázhatjuk a fizika segítségével. *A redukcionizmusnak a természettudományokon belül is jól ismert – és elfogadott – határai vannak, szemben a 19. század naiv, egységes nagy tudománypártoló idealizmusával*. A diszciplináris elkülönülés nem haladható meg, legalábbis súlyos következmények nélkül nem.

Emellett a lélektani – különösen a tömegelektani – folyamatok, a kultúra és a kontextus folyamatbefolyásoló szerepe sokszor igazolt módon felülírhatja mindazt, ami bármely deduktív modellből következik. Ha megmaradunk a friedmani és samuelsoni paradigmánál, azaz empirikus elemzésnek az előfeltevésekkel való egybevetést és a koherens levezetést tartjuk, a terepen történő alkalmazást nem, akkor *eltérünk a természettudományok gyakorlatától*. Ott ugyanis – a matematikai módszerek értelemszerű és hasznos alkalmazása mellett – a tapasztalat, a kísérlet, a műteti eredmény visszacsatolásra kerül, és módosíthatja, sőt módosítja is az elméletet. Ez utóbbi a főáramú közgazdaságtanban *a paradigma szintjén*

van kizárva, amit súlyos módszertani és ismeretelméleti gondként diagnosztizálunk, a gazdaságtudomány fölhasználóival egyetemben (a cégektől a bankokon át a kormányzatokig).

Avinash Dixit (2012) helyesen állapítja meg azt, hogy Samuelson a maga kiterjedt munkásságával alapjaiban átírta mindazt, amit a közgazdaságtanról gondoltunk, ahogy műveltük és amilyen célokat tűztünk magunk elé. A samuelsoni munkásság legátfogóbb hazai áttekintése (Móczár, 2010a) emellett azt emeli ki, hogy Samuelson közgazdasági fölfogása alapjaiban Keyneshez áll közel. Épp a jórészt követői által művelt általános egyensúlyi elmélettel való összebékíthetőség érdekében vált – a mozgalmi jelszót parafrázálva – „a forma mindenné, a tartalom semmivé”.

Márpedig aligha szorul hosszas igazolásra az, hogy *ha a tárgyalásmód adott, akkor a kérdésföltevés is adva lesz, és ez jelentős részben meghatározza a várható eredményeket*. A kutatói pályán amúgy is az előrejutás legegyszerűbb módja a meglévő kereteken belüli apró módosítás – a természettudományban is. A közgazdasági világ-elmélettörténet talán legelismertebb művelője, a New Palgrave szerkesztőjeként is befolyásos birminghami Roger Backhouse professzor (2010) ezért jut arra a meglátásra, hogy a modern közgazdaságtan formalizmusa végül is nem annyira a természettudományok közelítését jelenti (lásd még alább), hanem egy meghatározott ideológiai és szemléleti alapállást, amely a valóságnak *csak egy igen sajátos értelmezését tette és teszi lehetővé*.

Mi viszont abból kell hogy kiinduljunk, hogy korunk – az elmúlt három évtized – sorra-rendre töréspontokat hozott a világ és benne a világgazdaság fejlődésében is. *Töréspontokat nem lehet a korábbi korszakot általánosító keretekben értelmezni* – hisz épp ettől töréspontok. E tudományelméleti közhely alapján nem lepődünk meg azon, hogy az innovatív közelítések – a Kuhn által is leírt módon – a szakma peremén, az általában heterodoxnak nevezett irányzatokban vagy épp a társtudományokkal „elvszerűtlenül” együttműködők köréből eredeznek – legyen szó a viselkedési gazdaságtanról, a hálózatelméletről vagy épp a nagyágyúk némelyike által visszacsempészett történeti és intézményi közelítésről.

Azon sem lehetünk meglepve, hogy a neoklasszikus szintézis híveinél a Colander és társai (2004b) által ortodoxiának átkeresztelt merev közelítés érvényesül mind a vezető folyóiratokban, mind a doktori programokban, mind pedig az egyetemi előléptetések során. Miközben az igaz – és számos példát is tudunk mondani –, hogy a módszertan adta kereteken belül a főáram meglehetősen „befogadó” – mindjárt Keynes és követői, vagy a viselkedési gazdaságtan művelői esetében –, az sem kérdéses, hogy *e befogadás előfeltétele a meglévő módszertani apparátus, kérdésföltevés és tárgyalásmód elfogadása*. Ez pedig az iskola egészét – szemben az idézett cikkben szorgalmazott, de a gyakorlatban egyáltalán nem érvényesülő közelítéssel – elkerülhetetlenül zárttá és elutasítónak teszi minden olyan felvetéssel szemben, ami a paradigmátikus változást – vagyis az alapokat is érintő újragondolást – eredményezhetné.

Ismételjük: az ökoszisztémáról, a pénzpiacok működéséről, az emberi racionalitásról, az információfeldolgozási képesség hatáiról, az egyedi és a társas kapcsolatok jelentőségéről a gazdasági és társadalmi döntésekben,⁵⁶ az anyagi és nem anyagi szempontok/ösztönzők és a kulturális-kontextuális tényezők szerepéről, vagy épp az IT-forradalom révén átalakult gazdasági és társadalmi viszonyokról⁵⁷ oly sok új ismeret halmozódott fel, s a világban oly sok törésszerű fordulat ment végbe, hogy *ehhez képest a főáram befogadóképessége elégtelen*.⁵⁸ Hisz maga is azon méri erejét, hogy *nem lehet tetszés szerint tágítani*, mint ahogy a „puha” társadalomtudományok határait lehet.⁵⁹

Ezt az értelmezést tetszés szerint lehet idézni a főáram képviselőitől. Legyen elég a két fő irányzat, az általános egyensúlyiak és a neokeynesiánusok egy-egy vezéralakjától idézni, méghozzá olyan írásokból, amelyek sem esetlegesnek, sem részlegesnek nem mondhatók, s ezért semmiképp se mondhatók összefüggésükből kiragadott értelmezésnek. A Nobel-díj átvétele alkalmából tartott előadásában Robert Lucas (1996, 668–669. old.) megállapítja: a monetáris iskola szempontjából perdöntő tételt, a pénz semlegességét már David Hume is fölis-

⁵⁶ Csak a rend kedvéért: szociológiai és lélektani közhely, hogy a csoport normáinak való megfelelés kényszere a legfejletlenebbtől a legfejlettebb társadalmakig gyakorta felülírja a nyers anyagi érdek vagy épp a meggyőződés indokolta magatartást. Vagyis nem tehetünk föl „axiomatikusan” bármit, nem tehetjük – mint a főáramú lapokban rendszeresen teszik –, hogy az „e kutatásnak nem célja”, vagy az „e közelítésben axiomatikusan feltesszük” fordulattal a valóságban megfigyeltekkel szöges ellentétben álló tételekből indulunk ki, majd az elvontan és súlyos megszorítások mellett érvényes tételekből közvetlen, a gyakorlatot is érintő általánosításokra jutunk. Így lesz a munkatársból bérköltség, az együttműködésből tranzakciós költség.

⁵⁷ Utóbbi közismerten a munka világától a terrorizmus elleni küzdelem át a szerelmesek kapcsolattartásáig mindent alapjaiban alakított át, különösen ami a *működési módokat* illeti, ami tudományunk tárgya.

⁵⁸ Ez nem azonos azzal, hogy a főáram egyes képviselői *személyükben* lehetnek nagylelkűek és másra nyitottak. Kenneth Arrow például kifejezetten ösztönözte Kornai Jánost az *Anti-Equilibrium* (1971) megírására, vagy az általános egyensúlyelmélettel szemben álló Santa Fé Institute működését is pártolja, egészen a Tudományos Tanács tagságáig menően. Aligha meglepő azonban, hogy – csak az első példánál maradva – Kornai művét Arrow egyik legközelebbi kollégája, az általános egyensúlyi iskola európai vezérképviselője, a nemrégiben elhunyt cambridge-i professzor, Frank Hahn szedte ízekre. E vitáról magyarul lásd Móczár (2008, 346–352. old.) alapos áttekintését.

⁵⁹ Nem lehetünk meglepve azon, hogy egyik utolsó írásában Samuelson (2009) azon élcelődik, hogy Hayek és Mises bírálatai ellenére ők a szocialisták által kitalált árelméletet vitték diadalra (véltetőleg inkább a tananyagokban, mint a kelet-európai valóságban). Sőt, az *Út a szolgásgba* (Hayek, 1944/1992) előrejelzésére rációfolva Svédország sem lett szocialista. Nos, egyfelől mintha kimaradna az érvelésből a szovjet és kínai tapasztalat hét évtizede, no meg az, hogy amikor a svéd modell elérte csúcspontját – az 1980-as években –, az élsportolóktól a művészekig, a vállalkozóktól az orvosokig mindenki menekülőre fogta és adóparadicsomokba települt, míg a kormányzat nem engedett. Kitérő példája ez annak, hogy a tények ismerete nélküli absztrakt érvelés lehet *koherens*, de semmiképp se *találó*.

merete. Miért nem tudta bizonyítani? Azért, mert nem rendelkezett az általános egyensúlyi elmélet eszközzel, amivel e sejtését matematikai alapossággal igazolni lett volna képes.

A módszertan elsődlegességének kérdésében a főáram mindkét áramának – az egyetemi helyek alapján „édesvizeknek” is hívott tiszta elmélet képviselői, és a tengerparti, vagyis „sósvízi” pragmatikusabb közelítés – hívei egyetértének.⁶⁰ Utóbbiak vezéralakja – az IMF fő közgazdászaként a szervezet némely alapdogmájának átértelmezését is elérte – MIT-professzor, Olivier Blanchard (2009) összegző előadásában is teljesen egyértelmű. A legutóbbi válság előtt írt, de azután megjelent nagy áttekintésében a makroökonomia helyzetét kimondottan jónak tartja, megállapítva: miközben a víziók továbbra is széttartanak, *a közös módszertan azonban megbonthatatlan egységbe forrasztja „a szakma művelőit”*.

Ez a zártság némelykor az abszurditás határát súrolja. Például a közgazdaságtannak Ricardo óta és a fejlődéstan létrejötté, de különösen az 1950-es és 1960-as évek óta fontos témája volt a gazdaság nyitottsága és a növekedési teljesítmény közti kapcsolat. A fejlődéstan klasszikus vitái, egyebek mellett Prebisch, Nurkse, Samir Amin, másfelől Balassa, Cline, Krueger között jelentős részben épp azon folytak, hogy az elvont modellekből adódó elképzelések és a statisztikailag felmérhető reálfolyamatok nem estek egybe. Utóbbi alapozta meg a kifelé forduló, más néven új fejlődési paradigma győzelmét. A mai világban is érdekes – sőt a válság után kimondottan izgalmas – vitát a szakma vezető lapjában 2013 nyarán azonban nem a tények alapján folytatják. A főáram tárgyalásmódját követve elvont modellt alkotnak, abba mesterségesen generáltak – vagyis nem a való világban megfigyelt és ellenőrzött – adatokat imputálnak, s azon igazolják: a kifelé fordulás akár kétszer olyan eredményes *lehet (e föltételek közt)*, mint a befelé fordulás (Ramondo–Rodriguez-Clare, 2013). A való világról nem is kísérel meg bármit állítani, ez tudománytalan felvetésnek minősülne. És nyilván, mi sem fölöslegesebb, mint a szakirodalmi-szellemi előzmények megidézése, amihez képest a felismerés újdonságértéke megítélhető volna.⁶¹

Épp ezért azok a kísérletek, mint például Kornai Jánosé (2005), ami a főáramon belül és kívül is próbált lenni egyidejűleg, nem vezethettek eredményre, amennyiben a főáram zártsága kivetette és a jövőben is rendre kiveteti magából ezt a törekvést⁶² – idézetekben, vagy a Kornai (2013) maga összegezte munkás-

⁶⁰ A keynesi-monetáris, illetve tiszta elméleti-pragmatikus közelítések négyeséről, ami végül a neoklasszikus főáramban szintetizálódik, tömör összefoglalást ad Móczár (2010b).

⁶¹ Az igazság kedvéért: a szerzők két esetben egész 2001-ig visszatekintő irodalmi utalásokat tesznek, betartva Samuelson főszövegben alább idézett tanácsát, hogy egy évtizednél régebbi forrást közgazdász nem idéz.

⁶² A kötet angol kiadását az e fejezetben részletesen bemutatott vezető, főáramú lapok közül egyedül a *Journal of Economic Literature* is méltatta a 46. évf. 1. szám (2008) 146–150. oldalán. Ez kétségtelen elismerés, mégis a szerző honlapja arról tanúskodik, hogy az ismertető nap- és

ságában⁶³ megfogalmazott, számtalan, figyelemre méltó és általunk is osztott felvetést. Ilyen például a formális levezetések eszköz jellege, a való világ kérdéseire való nyitottság, az elmélet szerkezeti lezáratlansága, ami új közelítések számára is rendre teret ad, a módszertani pluralizmus, az intézmények, mint az ismétlődő játék szabályainak megkerülhetetlensége, vagy a gazdasági folyamatok társadalmi befogadhatóságának és fogadtatásának sikermutatókénti elismerése (szemben a főáram technicizmusával, úgymond objektív mutatóinak kizárólagosságával).

Kornai János eme – elmélettörténetileg bizonyára kiemelkedő jelentőségű, sok tekintetben forrásértékű – munkája az általa megcélzott főáramban teljesen visszhangtalan maradt. Az összesen 22 idézet különösen *A hiány* eredeti angol kiadásának 2578 és *A szocialista rendszer* hasonlóképp előbb angolul napvilágot látott alapváltozatának 2409 idézetével szemben tűnik szerénynek – ez utóbbiak némely Nobel-díjasnál is nagyobb visszhangot jelenítenek meg.⁶⁴

Más szóval: a ma a vezető egyetemeken és a legtöbbre értékelt folyóiratokban megjelenő fősodornak nem pusztán kísérő jelensége, hanem – önértelmezése szerint is – *leglényege a módszertan*, a kérdésfeltevés és a matematikai prezentáció, ahogy azt mindhárom idézett szerzőnk egybevágoan kifejti. Abban Colanderéknek (2004a, 35. old.) vélhetőleg igazuk van, hogy a racionalitás–kapzsiság–általános egyensúly hármását mára inkább a korlátozott racionalitás–felvilágosult önérdék–fenntarthatóság trojkája váltotta fel. Ámde ettől még a keret maradt, csak esetleg kevésbé merev és a feltételek kevésbé valóságidegenek, mint korábban – de azért valóságidegenek maradnak.

És az egyoldalúan működő modellmechanizmust a dinamikus modellezés is csak korlátozottan teheti – és teszi – képessé a valóságot jellemző sokféle bizonytalanság kezelésére. A katasztrófa- és a káoszelmélet – amiben a többször idézett J. Bradley Rosser Jr. is jelentős eredményeket ért el – ma még bizonyára csak korlátozott mértékben alkalmas konkrét makrogazdasági folyamatok értelmezésére és előrejelzésére.⁶⁵

hetilapokban, valamint politológiai és a régióval, az átalakulással foglalkozó szűkebb szakmai lapokra korlátozódtak, miközben a szöveg üzenete nyilván szélesebb körnek szól(na). Közvetlen idézeteket főáramú lapokban nem találunk, még kevésbé látjuk a jogos – és a fő szövegben nem teljes körben sorolt – módszertani javaslatok megszívlelését.

⁶³ Az idézett cikkben a szerző maga ad egy önértékelést, összegző jelleggel, mi ezt követjük (az önéletrajzban szubjektív meglátások sorából rajzolódik ki ugyanez).

⁶⁴ A google scholar tisztítatlan adatai (az önéletrajz önhivatkozásait kihagytuk), letöltve: 2013. júl. 9. Ismételten emlékeztetnünk kell, hogy a forrás sok tekintetben megbízhatatlan és szakszerűtlen, nyilvánvaló tévedéseket is tartalmaz, és valós teljesítményértékelésnél ellenőrzésre szorul. Mégis, szemléltetési célokra még mindig alkalmasabb bármi más forrásnál, beleértve az MTA által működtetett (de súlyos tartalmi hiányosságokkal küzdő) MTMT-t is.

⁶⁵ Hasonló következtetésre jut kötetének záró fejezetében Móczár József (2008) is, méghozzá részletes módszertanok bemutatásával (521–558. oldal).

A KÖZGAZDASÁGTAN MÓDSZERTANI MEGÚJULÁSA

Épp ezért a nagy melléfogásokat követően valós – tudományon belüli és társadalmi, alkalmazási – igény van arra, hogy meghaladjuk az amerikai egyetemi divatok és szellemi fejlődés eredményeinek kritikátlan másolását és túláltalánosítását. *A kontextusába visszahelyezett közgazdaság-tudomány általában nem törekedhet mindig és mindenütt érvényes összefüggések meghatározására* (lásd kifejtve Hodgson, 2001). Ehelyett – a módszertani eredményeket és a mennyiségi közelítések iránti hagyományos tiszteletet megőrizve – vissza kell hozni a kontextust alkotó, vagyis a történelmi, intézményi, hatalmi tényezőket, az érdekeket és az ösztönzőket, úgy, ahogy az a klasszikus közgazdaságtan gerincét alkotta.

Nem visszalépni kell tehát, hanem a tudományszaknak a jövőben egy új szintézist kell alkotnia, ami termékenyebb a samuelsoninál.⁶⁶ És eközben a „perifériaországok” sajátos gondjaira reflektáló, azokat leíró, elemző és megoldó, majd utána elméleti általánosításokra törekvő közgazdaságtan kimunkálására érett meg az idő. Tegyük hozzá: a közgazdaságtanban sosem szűnt meg, nem halt ki a sajátos európai témákat, közelítéseket és hangsúlyokat tartalmazó irányzat, ahogy azt a Bob Coats (2000) szerkesztette kötet szépen és alaposan bemutatja. Igaz, ezek az eredmények a közgazdasági tananyagok MA és PhD szintű „korszerűsítése” és „csereszabattossá tétele” időszakában, különösen az elmúlt másfél évtizedben rendre átadták helyüket a standard amerikai tankönyveknek, vagy az azokat másolóknak. Épp ezért – a kimondottan elmélettörténetet kutatók és az idősebb nemzedék kivételével – *el sem juthatnak* a mit sem sejtő, csak jó minőségű közgazdasági képzésért folyamodó *hallgatósághoz*. És igaz ez a kelet-európai térség sajátosságait kutató, az átalakulás kérdéseit taglaló, idézettség tekintetében – és gyakorlati hatását tekintve – nem épp lebecsülendő, jórészt angolul (is) közreadott irodalomra is (jó összegzését lásd Turley–Hare, szerk., 2013).

Megjegyezzük, hogy korábban is voltak és ma is élnek olyan tudományszakok, amelyeknek *nem volt tárgyuk*, mert maga a gondolkodás, az elemzés adta tartalmukat. Ilyen mindenekelőtt a matematika és a bölcelet, mindegyik számos szakágra bontva. Ebből következően nem válhat a sajátosan közgazdasági elmélet – elemzés – *tudományosságának* egyetlen vagy fő kritériumává az, hogy az

⁶⁶ Hasonló követelményeket fogalmazott meg – épp a fejlődő országokban történő alkalmazás összefüggésében – már két évtizede a Harvardi Nemzetközi Fejlesztési Intézet kollektívája (Perkins–Romer, szerk., 1991). A kötet vezérmotívuma az, hogy a neoklasszikus program túlzott sikere/*overselling* jelentős részben felelős a sikertelen reformokért – amennyiben a fejlődő országok sajátos intézményi és történelmi kontextusát mellőzték. A rendszerváltozás története önmagában szemléltetheti, hogy e felhívás azonban pusztába kiáltott szó maradt – ennek következményeit a záró fejezetben még kibontjuk.

formális, matematikai nyelven legyen előadva. A számos – például a gazdasági rendszerek komplexitásával foglalkozó – mű mellett a főáram sarokpontjainak minősülő területeket meghatározó, ekképp az ökonometria kézikönyvét (Dean és tsai, szerk., 2011), a növekedés kétkötetes kézikönyvét (Aghion–Durlauf, szerk., 2005) és a New Palgrave legutóbbi kiadását (2008) is jegyző Steve Durlauf professzor meglátása szerint az elmúlt évek elemzései közt azért volt sok céltévesztett vagy egyszerűen irreleváns, mert a lapok közlésnél voltaképp csak a matematikai levezetés pontosságát vizsgálják, *a tartalmat szinte soha* (Durlauf, 2002).⁶⁷

Épp ezért szimptomatikus – jellemző, általánosítható – az a gyakorlat, amikor az iskolai lövöldözések és a magániskolák kapcsolatát vizsgálják, mindössze három (sic!) lapon (Abouk–Adams, 2013). Megállapítják, hogy a magániskolákban 15–20%-kal magasabb a lövöldözés esélye. Azt viszont nem tudhatjuk – és nem is tudjuk – meg, miért épp e két tényező közt keresünk kapcsolatot. Még kevésbé derül ki: mi is következik mindebből? Tiltsuk be a magániskolát? Oda járnak a rosszabbul nevelt gyerekek? Egyáltalán: a közlemény jellege folytán semmiféle elmélethez nem tud kötődni, azaz szigorúan véve kutatási kérdése sincs, így pedig választ sem kaphat. És e cikket az egyik vezetőnek számon tartott gazdaságmatematikai lap hozta le...

Mivel ezt a gyakorlatot kellően igényes művelői közül is sokan kárhoztatják, mint például a már idézett Durlauf vagy a Colander és társai szerkesztette (2004a) interjúkötetben megszólaló Robert Solow, társulhatunk hozzájuk. Korrekciós javaslatunk pedig a következő: érdemes lenne visszatérni a tartalom és a relevancia vizsgálatához az egyes közlemények megítélésében. Ezzel együtt korlátozni kellene a „publikáció a publikációért” típusú, öncélú és tudományos újdonságot aligha hozó cikk-gyártást, ami a szovjet korszakban sem volt ismeretlen.⁶⁸ Mindezért vélhetőleg nem forradalmi újítás, ha úgy gondoljuk: *a módszer-*

⁶⁷ Efféle botrány robbant ki 2012-ben a német nyelvű közgazdasági irodalomban. Az MTA által is alapul vett, *Handelsblatt* által készített és hétvégi számában közreadott egy áttekintést a német professzorok teljesítményéről az adott évben, az elmúlt öt évben, és az abszolút listát (teljes életpályán) megadva. Az abszolút listavezető zürichi Bruno Frey professzor munkáiról elemzést közölt a lap ugyanazon száma, névvel, aláírással. A szorgos kutató kiderítette, hogy azok sok esetben – némi változtatás mellett – öt-hatszor is közlésre kerültek. Ezekben az átfedés messze meghaladta a hagyományosan elfogadott 10–15%-ot, ami fölött MA és PhD-diákokat ki szoktunk zárni az egyetemről, az erre hitelesített programok segítségével igazolva gyanúkat. A némileg meglepett válaszadók közül az *American Economic Review* egykori főszerkesztője úgy nyilatkozott, hogy a cikket nem ő szerkesztette, a lektor átengedte, és a végszerkesztő kiléte 80 évre titkosítva van (neki kellett volna észrevenni az ismétlést, ami némelyek szerint kimeríti a plágium fogalmát). A megkérdezett pályatárs pedig akképp reagált: „hisz Brunónak mindig is ez volt a munkamódszere, ezt mindenki tudja”. Röviden: sem a szerkesztők, sem a lektorok nem tartják feladatuknak a versenytársak figyelését, a szakmában a legmagasabb szinten is az a norma, hogy egymást nem olvassuk, ha nem muszáj, nem is idézzük. Nem úgy, mint az orvosok vagy a fizikusok.

⁶⁸ Ehhez nyilván az is szükséges, hogy az egyetemi és akadémiai előmenetelben és elismertségben ne kizárólag mennyiségi szempontok, hanem a főszövegben említett tágabb, többértű

tani pluralizmus – más tudományzakokhoz hasonlóan – a közgazdaságtanban is axiomatikus adottságnak tekintendő. Hisz – példánknál maradva – valószínű, hogy az iskolai lövöldözés hatásaihoz szociológiai, kriminológiai és lélektani ismeretekkel kibővített közelítésben juthat el a megértő közgazdaságtan is.

Mi lehet akkor európai egy analitikus – tehát általánosításokra is törekvő, törvényszerűségeket kereső – társadalomtudományban? Ez annál is jogosabb kérdés, mert a neoklasszika megalapítói, így Walras, Jevons, Menger, Marshall, de Koopmans, Haavelmo és Debreu is mind európai szerzők (voltak). Ugyanakkor az elmélettörténet ismerői számára nem kérdéses (Zalai, 2012, I. kötet, 1–44. old.), hogy az egyensúlyi irányzat képviselői egész a második világháborút követő konszolidációig – úgy 1950-ig – erős kisebbségben voltak. A kor meghatározó elméi Amerikában az intézményi közgazdák – Veblen, Commons, majd Schumpeter –, a kontinensen a német történeti iskola képviselői, az osztrák iskola és a svédek – Cassel és Wicksell –, Angliában pedig fokozatosan Keynes és követői, így John Hicks, Joan Robinson és Káldor Miklós voltak a korabeli főáram. A marginalisták és a matematikai irányzat létező, de másodhegedúsi szerepben megjelenő vonulat volt egészen az 1950-es évekig az egyetemi katedrákon és a lapokban is.

Ezt követően azonban a tudományszak – különösen az elmúlt fél évszázadban – teljes mértékben, *példátlan ütemben és mértékben*, részleteit tekintve is amerikanizálódott. Ha kiveszünk néhány különleges esetet – mint amilyen az orosz Kantorovics, a német Selten, vagy a svéd Myrdal –, alig találunk olyan Nobel-díjast, aki ne amerikai egyetemeken tanítana. Ez bizony *még a főáramtól elhajlókra is igaz*, Herbert Simontól Douglass North-on és Danny Kahnemannon át Oliver Williamsonig. A szakma amerikanizálódását részben magyarázhatja, hogy – a természettudományokhoz hasonlóan – a piacméret és a szervezettség okán a kutatás súlypontja Amerikába tevődött át. Ennek *mértéke azonban példátlan, és más tudományzakokra nem is jellemző* (lásd alább).

AZ AMERIKANIZÁLÓDÁS A TUDOMÁNYBAN ÉS AZ OKTATÁSBAN

Jól mutatja ezt az alapvető átrendeződést a tudományszakot másfél évszázadon át uraló német közgazdaságtan lapjainak színeváltozása. Az európai földrészt – és így a világ egészének – legrégebbi közgazdaság-tudományos lapja, az 1844-

megítélés érvényesüljön. Miközben Magyarországon még csak az első lépések történnek a teljesítménymérés visszacsatolására, Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a számmisztika közvetlen hatással van az egyének és iskolák kifutási esélyeire. Fontos lenne visszaszerezni azt, amit a publikáció magyar változata, a közlemény jelent: olyan ismeret átadását, amit korábban nem tudtunk.

ben alapított *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, a tübingeni kiadó, a J. C. B. Mohr/Paul Siebeck kezdeményezésére már 1986 óta kizárólag angol nyelven jelenik meg, *Journal of Institutional and Theoretical Economics* címen és nemzetközi szerkesztőkkel (köztük koreaiakkal). Hasonló a helyzet a nemzetközi kereskedelem és a világgazdaság kérdéseiben hagyományosan vezető szerepet játszott, a kielői Világgazdasági Intézet által kiadott negyedéves lappal, a *Weltwirtschaftliches Archiv*val. A nagy hagyományú lap a 139.-ik (sic!) évfolyamától, 2003-tól címet és nyelvet váltott! Az addig egy, majd két nyelven megjelenő cikkek immár csak angolul, a korábbi, gyakran leíró és makroökonómiai, sőt gazdaságpolitikai, ágazati, kereskedelempolitikai témáknak – még az épp hogy alakuló átalakulástannak – is helyt adó fórum az ezredforduló óta már kizárólag csak formális elemzéseket közölve jelenik meg. És a címe – a marketingben joggal legtöbbször tartott *brand name* is megváltozott: *Review of World Economics* lett belőle. Idézettsége viszont ettől egyáltalán nem nőtt meg, a kiadó által is közölt (általunk is használt) nemzetközi rangsorban a 347.-ik helyre csúszott vissza 2011-ben, és a szakma élvonalát jelentő amerikai szerzők sem itt jelennek meg rendszeresen.

Talán még érdekesebb – szélsőségesebb – a *Zeitschrift für Nationalökonomie* sorsa. A címe és kiadója alapján makrogazdasági kérdésekkel foglalkozó lapot már az 1970-es években átvették a matematikai irányzat képviselői.⁶⁹ És nevét annak ellenére sem *Journal of Mathematical Economics*sra változtatták, hogy a holland Elsevier kiadó hasonló című orgánuma jelenleg a 49. évfolyamában jár csak, míg a *Journal of Economics/JoE* – a küldetésben vállalt matematizálással – már a 108.-ikban. E lapban 1980-ban jelent meg utoljára német nyelvű írás, ami abból a szempontból érthető, hogy a főáram két összetartója a formalizmus és az angol nyelv. Vagyis ezt akár egyfajta hitvallásnak is tekinthetjük. Az, hogy „megelőzte korát”, ugyanakkor *nem jelentette azt*, hogy e nagy múltú lapban immár a főáram szinte kizárólag Amerikában alkotó képviselői *megjelentek volna*, vagy hogy a *JoE* bármelyik, az Egyesült Államok egyetemén szerkesztett – régebbi vagy újabban alakult – vezető lap⁷⁰ versenytársává nőtte volna ki magát. Sőt, az egy évszázaddal ezelőtti helyzettől eltérően az sem látható, hogy az amerikai lapokban – egyetértőleg vagy kritikailag – egyáltalán megemlítsék

⁶⁹ Külön értesítés nélkül épp ez történt a chicagói *Journal of Political Economy*val is az 1990-es évek elején. Azóta csak színesítésként és kimondottan ritkán lehet olyan cikket olvasni benne, ami a lap címében szereplő *political economy* bármely tudományterületen bevett értelmezését követné.

⁷⁰ Az újonnan alakult vezető lap önellentmondásnak tűnhet, de az Amerikai Közgazdasági Társaság *American Economic Journal* néven ötödik évfolyamában járó, négy szakterületet is felölelő lapja (makroökonómia, alkalmazott gazdaságtan, mikroökonómia és gazdaságpolitika bontásban). Hasonlóképp nagy presztízsű az *Annual Review of Economics*, pedig még csak négy évfolyama jelent meg – igaz Kenneth Arrow főszerkeszti.

kerültek volna a *JoE* vagy más hasonló német lap közleményei. Vagyis az áldozat értelme és haszna legalábbis nem kézenfekvő, miközben a diverzitás bizonyára nemcsak nyelvi értelemben szűkült be. És makrogazdaságról, pénzügyről, kereskedelemről vagy válságról, vagyis valóságos dilemmákról – azaz az európai gazdaságtani kérdésekről általában – már régóta szó sem eshet e lapban.

Tudni kell, hogy az üzleti tudományok szerint a név a legfőbb tőkeértékképzők egyike. És hogy a ma élenjáró lapok közül a legrégebbi, a Harvard *Quarterly Journal of Economics* című periodikája „csak” 127.-ik, a chicagói *Journal of Political Economy* a 121.-ik, a legtöbb Nobel-díjas előadást – részben utólag is – közreadó *American Economic Review*, az amerikai közgazdasági társaság egyik folyóirata a 103. évfolyamában van. Márpedig, mint közismert, a tudományos lapoknál is az élettartamnak általában van minőségi jelzésértéke, hisz számos lap esik ki a versenyben, főleg amióta az globálissá vált.⁷¹ A német lapoknál megfigyelhető hasonló sors várt a francia, az osztrák, a svájci és a magyar lapokra. Említsük meg, hogy az 1980-as évek közepéig a svájci *Kykkos* és a magyar *Acta Oeconomica* is négy nyelvű volt (az előbbinél az olasz, az utóbbinál az orosz volt hivatalos nyelv).

A korábban értelemszerűen európai tudományág nem egyszerűen súlypontot váltott, mint a termelés, a katonai hatalom, vagy épp a pénzügyi erőközpontok. *Mind számszerűségében, mind zsánerében, mind tárgyalásmódjában az amerikai közélet vált kizárólagossá,* ami különösen az egyetemi előmenetelt közvetlenül befolyásoló, vezető, előresorolt lapokra igaz. Jegyezzük meg: az 1980-as évek végéig maga az a gondolat, hogy a lapokat sorba rendezik, abszurdnak tűnt a társadalomtudományban. Hogy is versenyezhetne egy számvetési lap az ökonometriával vagy épp az elmélettörténettel? Mivel ezek elkülönült, *másnak és másról* szóló piacok, a publikációs stratégia is ehhez illeszkedett. Az, hogy egy közleményt hova küldünk, az határozta meg: agrárgazdasági vagy pénzügyi, fejlődéstani vagy egészség-gazdaságtani témáról van-e szó.

Ez a meglátásunk a könyvkiadás, az egyetemi előmenetel, vagy a Nobel-díjak odaítélésének körével is alátámasztható. A tömörség kedvéért ehelyütt megelégszünk a közgazdaságtani enciklopédia, a *Palgrave* bemutatásával. Az 1881 óta több nekifutásban és több kiadást megért „közgazdasági szótár” természetesen sosem volt kislexikon. Műfaját az a törekvés határozza meg, hogy „mindent” bemutasson, ami a tudományágban fontos. És miközben az elmúlt negyedszázadban különös népszerűsége tettek szert a *Handbook* címen közreadott összefoglalók, a *Palgrave* megőrizte átfogó voltát. Röviden: *Handbook* készül a gazdaság és a társadalom egy-egy fontos szeletéről, részdiszciplínájáról, a bankrendszerrel a gazdasági növekedésen át a terrorizmus kutatásáig bezárólag. Eme összegzé-

⁷¹ Mulatságos részlet, hogy a holland Elsevier kiadó, talán épp marketingokokból, az egyik legifjabb szerkesztőségnek, a *Journal of Development Economics* megengedte, hogy egy nap-tári évben akár négy évfolyamot is kiadjanak, ezzel már az idén „beérve” az *AER*-t.

sek a könyvkiadás slágerei, hiszen „minden” megtalálható abban az egy-három kötetben, vagyis a könyvtárak a megszorítások idején se nélkülözhetik.

Az 1889–1994-ben kiadott, R. Inglis jegyezte első Palgrave után a mai közgazdaságtant bemutató, Eatwell, Millgate és Newman szerkesztette négykötetes *New Palgrave* (1987) a rendszerváltozást megelőzően, de már a neoklasszika túlsúlyra jutását követően jelent meg. Négy kötetben összegezte a tudományszak fordulatát, s mint a szerkesztők személyéből is látható, továbbra is brit hangsúlyú volt.

Az amerikanizálódást mi se mutatja jobban, mint hogy a 2008-ban megjelent új kiadást két amerikai professzor, Lawrence Blume és Steven Durlauf jegyzi. Terjedelme 8 kötet, azaz duplája az előzőnek. És a kor követelményeit megjelenítve online is elérhető. Ehhez kötődően nem lezárt, hanem folyamatosan frissülő a szöveg. Új témák és szerzők jelennek meg negyedévről negyedévre. Mondandónk szempontjából talán az a legszemléletesebb, ha azt emeljük ki: a 2008 óta született kiegészítéseket kizárólag az Egyesült Államokban élő és alkotó szerzők írták (az életrajzok részleges kivételével).⁷² Egyszerűen nem hihető, hogy semmilyen téren senki másnak nem lehetett ötlete. A szerzők és szerkesztők intézményi duopóliuma kézenfekvőnek tűnik. Hiszen mint a természettudományokban – a kémiaától a fizikáig –, úgy a gyakorlathoz közelebb közgazdasági lapokban és a kiadóknál jól észlelhető például a kínai, az indiai és a latin-amerikai (származású) szerzők dinamikusan erősödő jelenléte. A szentélybe azonban nem nyertek bebocsátást, az igazi, finom, minőségi tudományosság inkább magába zárul.

Ez a példa ismételtelen kiemeli az egyoldalú, semmilyen más területen megfigyelhető amerikanizálódást, ami – érdemtől függetlenül – a *témaválasztás és az ízlés egysíkúságát eredményezi*.⁷³ Mint láttuk – és a konferenciákra járók tapasztalják – az egy tojásból származó szerkesztők tevékenysége révén sok tekintetben önbeteljesítővé válik az egy irányzat, egy szellemiség, egy közelítésmód uralma. A szerkesztők ilyen cikkek írására biztatják a szerzőket, kéri, patronálják, és fordítva, elterelnek mindent, ami nem e zsánerbe illik. Szélsőséges, de valós annak a kollégának a példája, akinek cikkét háromszor küldték vissza olvasatlanul egy jeles laptól, míg negyedszerre – amikor a Stanford szerveréről érkezett meg – szinte másnap befogadták.

Az amerikai és őket követő lapok egyeduralma *súlyos torzulások forrása* már jelenleg is Európa-szerte, és az átalakult országokban különösen. Kézenfekvő,

⁷² www.dictionaryofeconomics.com/articles_by-author a Palgrave Kiadó honlapján, illetve közvetlenül a hálón a New Palgrave címre kattintva.

⁷³ Benczúr és társai (2013, 732. old.) bizonyítást sem érdemlő axiómaként kezelik, hogy ez lenne a legjobb gyakorlat. Márpedig, még ha így is van, a régi viccet idézve „kérdezni csak szabad”? Az, hogy miben áll a legjobb gyakorlat, min mérjük, hogy igazoljuk jóságát – azon túlmenően, hogy a mintának választott egyetemekre így a legkönnyebb a bejutás, vagyis a mikro a makróval ismét össze van keverve –, sosem tudhatjuk meg (e cikkből sem).

hogy a „terep” adta kérdések, ízlés és befogadókészség lényegesen eltér az amerikaiaktól. Vagyis: ha valaki nem jól választ témát, „röghöz kötött”, ami egy történész vagy orvos számára is adottság, akkor jó eséllyel lenullázta magát. Minél erőteljesebb a folyóirat-fetisizmus az előléptetéseknél, annál súlyosabb lesz a következmény. És minél inkább hiányzik a diverzitás – ugyancsak az élővilágból tudjuk, de a művészet- és tudománytörténetből is –, annál valósabb a *degeneráció veszélye*.

David Colander (2010) megjegyzi, hogy az Egyesült Államok első rangú egyetemlein és a szellemi élbolyban a folyóiratok sorolása szinte mellékes. A szakmán belül „úgyis tudják”, ki minnek mestere. Ezzel szemben Európában – neofita túlbuzgalommal – mind az akadémiai, mind az előmeneteli, mind a finanszírozási döntéseket egyre kizárólagosabban e sorrendek alapján hozzák. Tegyük hozzá: a tudománymetria kiöltői és művelői (Braun és tsai, 2007) sosem céloztak ilyesmit, sőt óvnak a mennyiségi kimutatások efféle instrumentalizálásától, különösen pedig egyes – eltérő – területek „termelékenységének” egybevetésétől e listák alapján.

Ma már ezzel szemben több egyetemen – mindenekelőtt Nyugat-Európában – előírás, hogy már a doktoranduszok, és főképp a fiatal oktatók „nagy impaktú”, komoly, előresorolt lapokban adják közre gondolataikat.⁷⁴ És ezek kivétel nélkül amerikaiak – még az Európai Közgazdasági Társaság lapját, a *Journal of the European Economic Association* is amerikai kiadó, a MIT Press gondozza.

S miközben e folyamatot részben – de semmiképp se egészében és mértékében – magyarázhatja a piac mérete és szervezettsége, az elgondolkodtató, hogy a természettudományokban már erőteljesen – akár egyharmadost meghaladó arányban – jelen lévő kínai, indiai és más „periferikus” szerzők a közgazdaságtudománynak legfőljebb a margóján, többnyire az adott térséggel foglalkozó cikkek szintjén nyernek bebocsáttatást, *a vezető lapokban nem*. A főntebb már idé-

⁷⁴ Az külön elemzés tárgya lehet, hogy az impaktfaktor – a két éven belül az adott műre a hasonló profilú folyóiratokban leadott hivatkozások száma – mennyire jó mutatója a teljesítménynek a társadalomtudományokban. Miközben a kísérleti tudományok természetük szerint vonzzák ezt a mutatót, a társadalomtudományokban az átfutási–észlelési–hasznosulási idő hosszabb, gyakorta a Keynes által ironikusan emlegetett negyedszázad, vagy még több. Keynes maga voltaképp csak a második világháború alatt és után vált a gazdaságpolitika meghatározó figurájává – addig inkább különként tartották mind az elméletben, mind a gyakorlatban. És Ronald Coase fél évszázados késéssel megítélt Nobel-díja is jelzi – ha tapasztalatból nem tudnánk –, hogy sok esetben idő kell egy meglátás elfogadásához, bevetté válásához. Mi több, *a társadalomtudományok tartósnak bizonyuló eredményei ma is túlnyomóan könyvekben jelentek meg* – ezek idézeteinek bevitele a hivatkozási adatbázisokba udvariasan szólva sem kellően megoldott. Pedig ha bármely írást egy, az adott terület eredményeit áttekintő, összegző munka idézi, vezető tekintélytől, az vélhetőleg több annál, mint ha társszerzőm megemlíti közös cikkünket, saját munkája előzményeként. Igen, a mérés fontos, de ezt is el lehet torzítani, és a jelenleg az akadémián és a versenystáblókban folyó idézetvadászat és a citációk felfúvódása nyilván csak téves értékítéletre vezethet – főleg a finanszírozók részéről.

zett amerikai David Colander (2010, 11–12. old.), aki jó helyzetéből adódóan nem kell, hogy védje a mundér becsületét, nyíltan beszél arról, hogy *a szerkesztőkhöz való földrajzi és intézményi közelség nagyon is befolyásolja a témaválasztást, a beküldött – arra ösztönzött – cikkek számát és jellegét*, és ekképp az impaktalapú teljesítményértékelés még önerősítő-önbeteljesítő jelleget is ölt. Vagyis: *számos téma, közéletismód és szerző egyszerűen a margóra szorul, külön mesterkedés és monopolizmus nélkül, a tudományos piac jellegéből adódóan is.*

A fenti észrevételt korábban inkább csak a fő lapokból kiszorult szerzők és irányzatok hangoztatták, ezért találtuk figyelemre méltónak, hogy amerikai elemzők is felismerik. Még nagyobb elégtételt jelenthet, hogy az amerikai közgazdasági társaság irányadó folyóirata, a *Journal of Economic Literature* egy egész tanulmányt szentelt a témának. Két amerikai szerző, a UCLA és a Berkeley professzorai tudományometriai elemzésekkel mutatják ki, hogy a vezető lapokban a monopolizmus – a zárt piac/*closed shop* jelleg – már csak formai okokból is e periódusban még *a korábbinál is jobban megerősödött*, hogy e lapokba bejutni aránytalanul nehezzé vált az elmúlt negyedszázad folyamán,⁷⁵ továbbá hogy eme lapok alapulvétele – a kinevezéseknél és a díjazásoknál – súlyos torzulásokat hozott a tudomány piacán, főképp a fiatalok orientálása tekintetében (Card–della Vigna, 2013).

Érdekes néhány, a világhálóról ellenőrizhető információval alátámasztani azt a tételt, hogy az amerikanizálódás és a formalizmus kettőse olyan egyoldalú túlsúlyra jutott, ami semmilyen más tudományterületet nem jellemez, és amilyen mértéket az *amerikai társadalomtudomány eredményei – különösen, ha az alkalmazásokra is gondolunk*⁷⁶ – bizonyára nem indokolnak.

A Federal Reserve Bank of St. Louis által gondozott IDEAS–REPEC egyszerű impaktfaktoros lajstromát a *Quarterly Journal of Economics* és a *Journal of Political Economy* vezeti. Sokatmondó, hogy a Nobel-díjas előadásokról – is, de korántsem csak arról – híres *American Economic Review* ebben a sorban a 12. A legjobb európai lap, a londoni európai gazdaságpolitikai elemző csúcsközpontként működő kutatóhálózat, a CEPR által gondozott – de más listákban nem szereplő – *Economic Policy* a 9., a sorban következő európai lap, az angol közgazdasági társaság – egykor Marshall, Hicks, Keynes és Solow által is szerkesztett – lapja, az *Economic Journal* a 23. A gyakorlati kérdésekkel is foglalkozó,

⁷⁵ Érdekes módon ezt a közölt cikkek kisebb száma és nagyobb terjedelme szemlélteti, vagy a bekerülők alig 3%-os aránya.

⁷⁶ E sorok lezárásakor még bizonytalan, hogy Amerika milyen módon és meddig kerüli el a költségvetési szakadékot (*fiscal cliff*), és hogy miként küzdenek meg a túl nagyra vált pénzintézetekkel, vagy a pénzpiacon már széles körben ismét jelentkező visszaélésekkel – köztük ama csalárd hitelezési gyakorlattal, ami a 2008–2009-es válság kiváltói közt szerepelt. Nehéz belátni, mitől is lehet e praxis alapján az amerikai gyakorlat hegemonabb, mint a maga idején és terén a szovjet volt, amire ugyanez állt.

nem nullás szerzők jegyezte – és a Palgrave gondozta – *IMF Economic Review* a 77., és a legjobb, az átalakulással és térségünkkel is foglalkozó folyóirat, a Blackwell kiadónál megjelenő *Economics of Transition* alig a 167. helyen „fut be”.⁷⁷ Jól mutatja ez a magas tudomány és a gyakorlat közti jelentős távolságot, és földrészünk majdnem teljes lenullázódását.

A római La Sapienzia Egyetemen összeállított közgazdasági folyóiratlajstrom is hasonló irányzatokat mutat. Például a kevésbé technikai cikkeket nagynevű szerzőktől közlő *Journal of Economic Perspectives* a 9., az *American Economic Review* a 19. helyen található a húsz jegyzett lapból.⁷⁸ *Európai e folyóiratok között egy sincsen.* Sokatmondó az is, hogy a fejlődéstan egyik nagy sztárjaként is ismert, Samuelsonhoz és Blanchardhoz hasonlóan az MIT-et erősítő török-amerikai Daron Acemoglou jegyezte *Econometrica*, saját besorolásában „a matematika interdiszciplináris alkalmazása”, illetve „a matematika társadalomtudományi alkalmazása” szócikk szerint szerepel, mert ezen ragsorokban a második helyet foglalja el (míg a közgazdasági lajstromokban, bár előkelő helyen, de rendre hátrébb sorolódik).

A teljesség igénye nélkül megemlítünk két elemző tanulmányt, amelynek érdekessége és haszna az, hogy az ISI impaktfaktoron túlmutató – vagyis a REPEC–IDEAS-tól eltérő bázisú – módszertant is alkalmaz. Az első német szerző tollából (Ritzberger, 2008) származik, és jelentős kontrolltényezőket is érvényesít, az eredmény azonban – a *QJE* és a *JPE* dominanciája – nem változik. A végső befutóban (i. m. 413. old.) a többi listán is előkelő, dobogóközeli helyen lévő, fentebb említett *Econometrica* vezetett, igaz csak 2007-ig futó adatsorban. Ami e sorolást is jellemzi, az az európai lapok szinte teljes hiánya – a kivételt az *Economic Journal* jelenti, ami a második liga 10. helyén (!) azért jelen van. Miközben kimondottan matematikai és játékelméleti lapok előkelő helyen vannak, *e listában nincs egyetlen olyan folyóirat sem, ami a közgazdaságtan hagyományos kérdéseit taglalná* – a pénzügyek és a munkaügy részleges kivételével. Nincs például ágazati, területi, a gazdaságpolitikával, a fejlődéssel vagy egy-egy terület/ország, esetleg a vállalkozások és a szervezet-gazdaságtan – *industrial organization* – vagy a globális pénzügyi rendszer kérdéseit taglaló lap a top 25-ben.

Végül említhetünk egy kimondottan fejlettebb módszertant alkalmazó áttekintést két amerikai szerző (Engerman–Wah, 2009) tollából. Ennek erőssége, hogy – az akadémiai hagyománynak és a jó ízlésnek megfelelően – kizárja az ön-

⁷⁷ IDEAS – a simple impact factor for economic journals. Letöltve: 2013. január 19. Érdekes, hogy az IMF lapja az üzleti pénzügyek rangsorában is csak a 27., a társadalomtudományi listán pedig alig a 42. helyre „lépett előre” 2012-ben, a kiadója által gondozott nyitólap szerint (letöltve: 2013. júl. 13.).

⁷⁸ Social Capital Gateway: Ranking of top 20 economics journals based on impact factor. Letöltve: 2013. jan. 25.

hivatkozásokat.⁷⁹ Az általuk képzett, módosított sorrendben is a *QJE* és a *JPE* a befutó, ötödik helyre jön föl az *AER*, és 17. – egyetlen európaiként – az *Economic Journal*. A munkatudomány és a számvitel kivételével itt sincs gyakorlati irányultságú lap, vagyis a gazdaságpolitika, a fejlődés, a területi, ágazati, egy-egy országot érintő vagy a cégek működését vizsgáló lap.⁸⁰ A két amerikai szerző eredményeit összegezve dicséretes őszinteséggel szól arról (i. m. 138. old.), hogy minden sorolás a lajstromozó szubjektív értékítéletét jeleníti meg, az eredmények jelentős részben az elemző választotta módszertan függvényei, és hogy az „egyetlen helyes módszer” megtalálására már csak a fentebbiek okán is botorság lenne törekednünk.

Mindazonáltal a következő megállapításokra juthatunk. Egyfelől kétségtelen, hogy a tudományos teljesítményeket mérni kell, és a tudománymetria értő alkalmazása *mindenféle minőségbiztosítás egyik előfeltétele*, akkor is, ha a személyi integritás és a pártatlan alkalmazás szempontját nem pótolja. Épp ezért vettem részt 1999-től Zalai Ernő kezdeményezésére a közgazdaság-tudományi minősítésben érvényes – majd 2012 óta a Gazdaság- és Jogtudományi Osztályban képviselt mind a 15 tudományterületre kiterjesztett – formális követelményekre építő *előszűrési rendszer* kimunkálásában és gyakorlati alkalmazásában is.

E törekvés – minden esetlegesség, gyöngeség és kispolitikai kompromisszum mellett is – elősegítette azt, hogy a hazai társadalomtudományok közül a közgazdaság-tudományban a legfejlettebb – a természettudományokhoz és a matematikához mérhető – teljesítményértékelési rendszer alakult ki. Ezzel határt szabtuk a „bemondásos alapon”, vagy épp politikai, szervezési, oktatási érdekek, netán életkor alapján történő minősítésnek. Külön szempont lett – méghozzá megkerülhetetlen – a nemzetközi megmértetés, a munkásság nemzetközi visszhangja.

Ugyanakkor jól látható *két kiegészítő mozzanat* is. Egyfelől: mint a fenti elemzések is kifejtik, a sorolás sok tekintetben értékválasztás és divat függvénye. Jobb, mint ha a hangerő vagy az önértékelés döntene pusztán, esetleg a pozíció, a kapcsolati háló és sok egyéb, a diktatúrákból jól ismert szempont. Ugyanakkor a mutató sosem lehet okosabb a készítőjénél, aki jó esetben tisztában van azzal, mire használható eredménye, és mire nem. Másfelől: a közgazdaság-tudomány

⁷⁹ Vita folyik arról, hogy ez szükséges-e, hiszen a sokak által kedvelt Hirsch-indexben ez szerepel, továbbá a természettudományok némely művelője is beleszámítja. A szakmai vitákból kikerekedő számháborúban a google, a scopus, a WoS összesített, tisztítatlan adatait használják, ahol az önhivatkozás nincs kiszűrve. Megjegyzendő, hogy a magyar akadémiai életben kizárólagosan mérvadó Magyar Tudományos Művek Tára/MTMT adatbázis is csak a független és függő hivatkozások elkülönítését végzi el, azok helyét – itthon vagy külföldön – és minőségét – konferencia-előadásban, kezdőnél vagy Nobel-díjas könyvében – szintén nem tudja kezelni.

⁸⁰ A magyar akadémiai lista alapjául szolgáló *Handelsblatt* egyenesen külön listát ad közre az üzleti tudományokról *Betriebswirtschaftslehre/BWL* körére, ami nem fed át a közgazdaságtan *Volkswirtschaftslehre* listájával, ami a Tinbergen Institute módszertanára épül.

túlnyomó része – legelvontabb szintjét és egyes területeit leszámítva – *helyhez kötött, ha tetszik, „nemzeti” tudomány maradt.* Ha Amerikában az elhízás a „menő” kutatási téma, attól még Afrikában és Latin-Amerikában az alultápláltság lesz az. Ha Amerikában – sajnos egyáltalán nem kiragadott példa, hanem jellemző az, hogy – a testsúly házassági piacon betöltött szerepének vizsgálatával lehet az élre törni az elméletben (Chiapori és tsai, 2012), addig a fejlődő országokban – Kínától Dél-Ázsiáig – a népesség fejlődésének nemzetgazdasági hatásai maradtak a figyelem középpontjában. Az alacsony jövedelmi szinten előregedő kínai és a gyors növekedés mellett is túlnépesedett indiai viszonyok nemcsak a kormányzatot foglalkoztatják, hanem az elmélet művelőit is.

Mindebből tehát az következik, hogy továbbra is szorgalmaznunk kell, hogy amit lehet, a tudomány világpiacán értékesítsenek, hogy a kutatási eredmény a globális versenyben méretődjék meg. Ugyanakkor *a közgazdasági elemzés területileg kötött társadalomtudomány is maradt, nemcsak módszer.* Ebből adódóan azon témák és divatok, amelyek Amerikában a „nagy impaktú” lapok szerkesztőit motiválják, *semmilyen kötőerővel nem bírnak, és semmilyen tájékoztatást nem adnak arról,* hogy egy kínai vagy egy dél-afrikai, netán egy közép-európai közgazdász milyen témák művelésével és milyen módszertan révén tud „hazájának használni: ez – mint az élet és a tudomány bármely más területén is – vagy azonos az Amerikában divattal, vagy nem.⁸¹

Az e kérdést is kíméletlen nyíltsággal taglaló David Colander (2010), a téma talán legjobb ismerője, keményen őszinte cikkében ki is emeli: ha az európai közgazdaságtan – jelenleg még meglévő – hagyományos előnyeit, mint a szélesebb alapozást, áttekintést, a nagy kérdések művelését elhagyja, *saját magát fogja az örök másodhegedűs szerepére kárhoztatni.* Hiszen a másodrendű amerikai doktori programok és a másodlagos egyetemek gyakorlata ez, amelyek közös vonása, hogy az igazi sztárokat ugyanúgy nem tudják megtartani, mint a futballban a Palermo vagy az Osasuna jellegű, lelkes, jó, de helyi érdekű csapatok. Sem pénzzel, sem presztízzsel nem győzhetik és nem is győzik a versenyt a Manchester City vagy a Real Madrid fajsúlyú amerikai kutató egyetemekkel!

Számomra több mint tanulságos, ahogy az Amerikai Közgazdaságtudományi Társaság elnöke föntebbi írásában és többször idézett társszerzős kötetében – az ott megszólaló, élenjáró kutatók véleményét tolmácsolva – *kimondottan helyteleníti azt az amerikai közelítést,* amiben hagyományosan lebecsülik a gazdaságpolitikai alkalmazások és a nyilvános föllépések – médiademokráciákban egyre jelentősebb – szerepét. Hasonlóképp hibáztatja azt, hogy a valóban új ismeretek gerjesztésében gyakran hatásos konferenciaszerepléseket, a témave-

⁸¹ Indulatos vitacikkében Simonovits András matematikaprofesszor (2013, 356–357. old.) ezt a felvetést, valamint a tudomány anyanyelven való művelésének sürgetését a „nemzeti különút” szorgalmazásaként helyteleníti. Ez egyértelműen mutatja, hogy a főszövegben lévő érvet – amit az e fejezet előzményeként közölt esszénk is tartalmaz –, nem értette meg.

zetéseket és a lektorálásokat eleve levonják a kimutatott teljesítményből. Mintha a tudomány valóban magányos – autista – tevékenység lehetne bármely társadalomban, mintha a kosárlabdában nem tartanák számon a gólpaszokat!

A helyzet azonban itt is az, hogy – főleg a kiemelkedő és a magánegyetemen – az eljárási szabályokat Amerikában felülírja a józan ész, a szakmai értékítélet („kiből lesz a Nobel-díjas”), míg Európában egyre inkább az előírások merev, formális számonkérése és az ebből adódó beszűkülés és elszürkülés az uralkodó irányzat. Vagyis: ha valakiben látják a sztárt, Amerikában nem vacakolnak a számszerűségekkel, hanem felfuttatják, esélyt adnak neki. Ezzel szemben Európában a félreértelmezett, egyenlősdivel azonos „korrekt elbánás” termeli újra – bővítetten – a középzsert.

VAN-E ÉLET A NEOKLASSZIKUS SZINTÉZISEN TÚL?

Igaz, hogy a „heterodox” irányzatok is folyamatosan jelen voltak és vannak a világ közgazdasági gondolkodásában, s időnként nagy presztízsű kiadók, illetve jó egyetemek is helyt adnak a „másként gondolkodóknak”.⁸² A „normálisnak” azonban az tekinthető, hogy amint Ludwig von Mises sem vezető amerikai egyetemre „fért be”,⁸³ Ludwig Lachmann, az osztrák iskola máig nagy hatású, második generációs vezéralakja egyetemi munkásságát jórész Dél-Afrikában volt kénytelen kifejtetni (bár Amerikában sem keveset publikált, az ottani főáram margóra szorította). Az intézményi közgazdaságtan egyik meghatározó alakja, Geoffrey Hodson ma is „csak” egy kis magán üzleti iskolában tanít. És a 2009. évi Nobel-díj kitüntetettje, Olivier Williamson is a Haas School of Business⁸⁴ (Berkeley) nyugalmazott egyetemi tanára, nem a közgazdaságtan tanszékét erősíti. A német ordoliberalisokat is mind nyugdíjba – vagy a gazdaságtörténeti tanszékekre – szorították – olyan kollégák, akiknek értékelhető tudományos

⁸² Szentes Tamás (2011a, 118–241. old.) összefoglaló monográfiája részletesen dokumentálja ezen irányzatok képviselőinek iskolateremtő hatását a második világháborút követő fél évszázad során. Igaz, ez főképp – bár nem kizárólag – a főáramtól intézményesen elkülönült, a holisztikus közelítést és a politikai normativitást vállaló fejlődésben volt kimutatható. De nehéz lenne „tudományon kívülinek” minősíteni Arthur Lewist, Gunnar Myrdalt, Eleanor Oströmöt, Amartya Sent, de a „majdnem Nobel-díjasok” közül is sokakat, így Albert Hirschmant vagy Michael Todarót, Lord Peter Bauert vagy Káldor Miklóst.

⁸³ A NYU-n sem állandó, kinevezett, „tenured”, hanem csak meghívott, azaz „visiting” professzor volt, igaz visszatérően, 1945 és 1969 között. Fizetését sem innen, hanem üzletemberek támogatásából/megbízásokból kapta, egész 87 éves korában bekövetkezett nyugállományba vonulásáig (ekkor ő volt a legtovább aktív egyetemi tanár az Egyesült Államokban).

⁸⁴ Ez önmagában véve még előrevivő is lenne, ha nem létezne – intézményesen és értékrendjében – a közgazdasági elmélet és az üzleti tudományok közt a többször is említett szakadás, amelynek megszüntetését a magunk részéről szorgalmazzuk.

teljesítményére többnyire évtizedek óta várunk hiába. Eközben a német közgazdaságtan jól érzékelhetően elveszítette sajátos arcélét és ezzel járó két évszázados meghatározó befolyását Európában és a világban. Mindezt anélkül, hogy a megfelelő amerikai fórumokon befogadást nyertek volna, hogy e versenyben elődeiknél jobb eredményeket tudnának fölmutatni. Vagyis: *a neoklasszika egyeduralma mind az egyetemi előmenetelben, mind a folyóiratok terén egyértelműen intézményesült*, még ha a tudomány természetéből fakadó sokszínűségét megszüntetni nem is volt képes.

Az európai közgazdaságtan megalkotása ezért *kutatási program*. Céljai közé tartozik az európai *elemzési hagyományok újraélesztése*, vagyis a nemzetgazdaság mint elemzési egység visszahelyezése jogaiba. Hasonlóképp a hagyományok szellemében az elemzés *témája* sem mellékes: a társadalom számára fontos, döntésekben használható, *releváns* közgazdaságtan kialakítására törekszünk.⁸⁵ Aspirációnk, nyíltan vállalt törekvésünk tehát *a gazdaság és a társadalom befolyásolása a demokratikus, nyílt társadalom viszonyai között*, vagyis vitában. Ez a klasszikus *politikai gazdaságtani* hagyomány, David Ricardótól Alfred Marshallon át egész Edmund Phelpsig és természetesen Joseph Stiglitzig terjedően, de a samuelsoni újításoktól megszabadulva és a jelenleg egyeduralkodó technokratikus közelítéssel szakítva. Már csak azért is célunk a gazdasági válóság – makro- és mikroszintű – befolyásolása, hogy túlléphessünk a pusztán a felvetések koherenciájára szorítókozó friedmani-samuelsoni közelítésen. Célunk, hogy – a biológiához, a fizikához és a kémiához vagy az orvostudományhoz hasonlóan – *állításainkat, javaslatainkat a gyakorlatban kipróbáljuk, szép szóval „teszteljük”*. És bizony, ha a műtét sikerült, a beteg meghalt, akkor műtő orvosként nem tehetünk úgy, mintha semmi közünk nem lenne hozzá. Ez utóbbi magatartást láthattuk a hatékony piacok elméletének és a monetarizmusnak némely képviselőjétől a 2008–2009. évi válság, különösen a bankcsődök és a szabályozás kérdésének kapcsán.⁸⁶

Vagyis: a hagyományok jegyében a *tapasztalat visszacsatolása és az elmélet ennek alapján történő folytonos módosítása* – beleértve a módszerek fejlesztését is – a kutatási program szerves és megkerülhetetlen része. Nem érhetjük be „empirikus elemzés” címen azzal, ami Samuelson óta szokássá vált: egy föltevés matematikai igazolásával. Joggal tartja az értelmező közgazdaságtan meghatározó személyisége, Deirdre McCloskey (2002, különösen 37–58. old.) a közgazdaságtan egyik „titkos vétkének” ezt a fordulatot.

Vele egyetértve célozzuk meg azt, hogy a tapasztalat – a természettudományokban bevett módon – hasson az elméletre, és annak ne csak koherencia- és

⁸⁵ Az elegancia és a relevancia szembeállítása az – akkor még nem egyeduralkodó – általános egyensúlyi elméletet mai napig érvényes bírálattal illető Kornai-kötetből (1971) származik.

⁸⁶ Kifejezetten mulatságos, ahogy Benczúr és társai (2013, 729. old.) azt tekintik a siker bizonyítékának, hogy az amerikai típusú mester és doktori programokban ellenálltak a főszevegben megfogalmazott kísértésnek, és a csacsi csökönységével haladnak a kipróbált úton tovább.

konzisztencia-szemponatok szerint kelljen megfelelőnek találtatnia. *A statisztikai szignifikancia se nem szükséges, se nem elégséges föltétele a tudományos relevanciának* – és összekeverésüknek súlyos elvi és gyakorlati következményei vannak (uo. 54. old.).

Végül, de nem utolsósorban, kiemelten fontosnak tartjuk az elemzések hatását, *különösen társadalmi hatását*. Meglehetősen kézenfekvő ugyanis, hogy minden *köz- (és nem magán) gazdasági* tételnek van a közösséget érintő hatása. Az, hogy ez a közjó irányába visz-e⁸⁷ vagy sem, a technokratikus közelítésben föl se vethető, tudományon kívüli kérdés. Mintha az a tény, hogy a munkatársnőt bérköltségnek tekintjük, nem jelenne meg a születési számok riasztó csökkenésében szerte Európában. Vagy hogy minél tovább építettük „a világ leghaladóbb társadalmi rendszerét”, annál távolabbra kerültünk a centrumországoktól, életminőségben és innovativitásban különösen.⁸⁸ S az azóta is – hányszor – megígért Kánaán csak nem akar közelebb kerülni, miközben például India és Dél-Korea, Chile és Mauritius szemünk láttára lépett nagyot előre a nemzetek versenyében...

Vállaljuk tehát azt, hogy Wilhelm Röpke (2000) *Emberséges gazdaság – emberséges társadalom* programja ma is időszerű. Sőt, a sokak számára vadkeleti kapitalizmus védelmezése – vagy épp alternatívátlan tagadása – helyett annak megszelídítését, a gőzhöz és a napenergiához hasonlóan az ember, a személy szolgálatába állítását célozzuk. Ez azonos az intézményi közgazdaságtan vezéralakja által az egyik legjelentősebb amerikai szakmai elismerés átvétele alkalmából megfogalmazott programjával (Hodgson, 2012) is, és az európai hagyományokkal is, különösen a német szociális piacgazdaság megálmodóinak és megalkotóinak felfogásával vág egybe – ahogy a következő fejezetben még kibontjuk.

Nem kétséges, hogy egyetlen kötet ehhez csak töredékesen járulhat hozzá, egy lépés a megcélzott irányba, amit remélhetőleg a gyakorlat igazol majd vissza. De tudjuk, *a tudományban semmi se örök*, még a közgazdaság-tudomány sem vonhatja ki magát a *pantha rei* törvénye alól. Ezért a következőkben tizennégy pontba szedve kibontjuk, hogy e konzervatív közelítés miben is állna – a ma szokásos, axiomatikus, deduktív, módszertani individualizmusra és a racionális várakozásokra, a teljes információra és annak korlátlan feldolgozó képességére építő neoklasszikus szintézis világával szemben.

⁸⁷ A közjó tagadása és pusztán eljárási kérdésekre való redukálása egyike azon divatos, de semmivel se indokolható túlzásoknak, amivel elméleti szintre kívánnak emelni egy szélsőséges szubjektívizmust. Míg ez az alapállás, a mindent a „társadalmi érdek” nevében igazoló egyeduralmi törekvések ellenében érthető lehetett, a szabad társadalomban okafogyottá vált. Az európai társadalmakban e nézet aligha lehet következmények nélküli – a párizsi, amszterdami és londoni pusztítások, vagy a tömegszegénység és a környezetpusztulás térségünket sújtó jelenségei ezt világosan jelzik már.

⁸⁸ Ezt a kérdést a harmadik fejezetben fejtjük ki részletesen.

Célunk az, hogy a világ közgazdaságtanában megindult – és Kuhn nyomán egyedül hathatósan megismert – folyamat felvillantásával és itthoni megismertetésével, valamint önálló meglátásainkkal a tudományág *belülről indukált, fokozatos, de elkerülhetetlen paradigmaváltásához* járuljunk hozzá. A kérdést régóta és mélyrehatóan elemző David Colander (2010a), aki az Eastern Economic Association elnökeként is elismert művelője e kérdésnek, párhuzamos gondolatmenetében a „főáramon belüli heterodoxiára” szólít föl, már pusztán az erőviszonyok felmérése alapján is, és tanítványaink érdekében is.

E tanács megszívlelése azonban sok tekintetben önellentmondáshoz vezetne, hiszen – mint a fenti kifejtésből is látható – *a neoklasszikus szintézis zárt rendszer, és nem ad módot arra, hogy „kívül is legyünk, belül is legyünk”*. Azok az eklektikus kísérletek, amelyek – leginkább Daron Acemoglu munkásságához kötődően – a neoklasszikát a történeti közelítéssel próbálták meg keresztezni, többnyire kétes eredményeket hoztak. Mint Török Ádám (2010, 160–178. old.) alaposan kifejti, a kétféle közelítés kétféle módszertant és értelmezési keretet is igényel, sőt eredményez is. Amikor ezen „túllépnek”, a tudományosságot annak látszata váltja föl, a mutatók burjánzása formájában, amelyek három tizedesjegyre számolt „pontossága” gyakorta a tartalom vagy épp a mérési dimenzió hiányát hivatott elfedni.

Ez nagyjából *az ellenkezője annak*, amit a természettudományok eredményeinek és módszereinek beépítése kapcsán szorgalmazunk. Termékenynek bizonyultak ezzel szemben a társtudományokkal való közös munkát nyíltan föl válláló – kezdetben „mellékágként” művelt – ama új fölvetések, amelyek utóbb fősodorrá válhatnak. Ilyennek tekinthetjük a biológiával kapcsolatos közelítéseket (*neuroeconomics*), a kísérleti közgazdaságtant és általában a valóság elemzésével foglalkozó – sokszor történeti elemeket hordozó – ágakat, az intézményi közelítés és az osztrák iskola különféle ágait, a nemzetközi cégek és a globális pénzpiac kutatását.

Való igaz, hogy az elmúlt három évtizedben fölerősödött az az irányzat, amelyben nemcsak az ilyen törekvéseket, hanem képviselőiket is rendre a szűkebben vett szakmán kívülre szorították, F. A. Hayektól Kornai Jánoson át Oli Williamsonig, legalábbis a közgazdasági tanszékek és a vezető lapok világában (ha a tudományszak egészében nem is). A modern közgazdaságtan egészét tagadó radikális irányzatokkal szemben *a sokszólamú* – jórészt a neoklasszikus szintézisen kívüli, de annak eredményeit is beépíteni képes –, *szélesebb közelítésekhez* érdemes csatlakoznunk. Szó sincs tehát a parttalan, csak a napi kényszer szülte gazdaságpolitikai rögtönzések, vagy a véletlenszerűen ötletelő „alternatív közgazdaságtan” felkarolásáról. Ez a törekvés a szakma – az akadémiai közgazdaságtan – szigorú keretei között marad, s mint láttuk, jelentős – iskolateremtő és Nobel-díjas – szerzők sokat idézett munkáira épít. A jobb minőségű, használhatóbb közgazdaságtan – *önérték*, és felhasználói számára – *alkalmazott* érték is lehet.

AZ EURÓPAI SAJÁTOSSÁGOKRA ÉPÍTETT KÖZGAZDASÁGTAN MIBENLÉTE

1. Az európai közgazdaságtan egyik sajátossága az lehet, hogy *európai szerzőktől, európai témákról, európai szemléletben szól*. Az első mozzanat már-már az egykori „cipőt a cipőboltból” jelszót idézi. Csakhogy: a legismertebb, ehhez közelítő tankönyv első szerzője, Michael Burda (Burda–Wyplosz, 2009), a minden földrészen egyként sikeres harvardi közgazda példája, még elnökké is választhatnák, annyira Amerikában született. Szerzőtársa az európai tanulmányok jeles művelője, a francia Charles Wyplosz, aki Genfben egyetemi tanár. Ő jellegzetes módon – Richard Baldwin amerikai professzorral közösen jegyzett – külön tankönyvben taglalja az EU-val kapcsolatos ismereteket (Baldwin–Wyplosz, 2009). Ez a mai állapotok leképeződése.

Felfogásunk szerint ezzel szemben *az új szintézisnek az alapoktól érvényesülnie kellene*. Vagyis eljött az ideje annak, hogy – talán az általános témák rovására – olyan *gyakorlatilag is fontos témák tárgyalásán keresztül ismerjék meg a diákok a közgazdaságtant*, mint amilyen a közös agrárpolitika, az euró működése, a rendszerváltozás, a növekedési szklerózis, az öregedés vagy a bevándorlás gazdasági következményei. Oktatói tapasztalatom szerint ez lehetséges. Mi több, a gyakorlati területekre kerülő – a hallgatóság kilenczede – jobban tudja kötni és alkalmazni azon szigorúan elméleti ismereteket is, amelyek nem „lógnak a levegőben”.⁸⁹ Igen, ez visszatérést jelent a német nyelvterületen *Nationalökonomie*, az angol nyelvterületen *political economy* néven oktatott klasszikus közelítéshez. Ami – mint közismert – a két háború között Magyarországon nagyon is jól megfért a nemzetközi színvonalú matematikai-statisztikai és elemző – mai szóval ökonometriai – képzéssel, *azt kiegészítette és nem egymást nyomták el*.

2. A közgazdaságtant *osztatlan keretben célszerű oktatni*. Ez több dolgot is jelent. Egyfelől: a bolognai rendszer bukásával szembeállva be kell látni, hogy közgazdasági – nem számviteli vagy idegenforgalmi – képzéshez nyelvi, matematikai, történelmi, sőt szocializációs előfeltételek szükségesek. Ezt nem lehetséges – a már dolgozó hallgatóság igényeire és időbeosztására hivatkozva – tetszés szerint zsugorítani. Szembeszökő, hogy sokkal többen van-

⁸⁹ Tanulságos, hogy az 1997-ben megjelent – és több egyetemen egy évtizeden át használt – *Springers Handbuch der Volkswirtschaftslehre* első kötetében taglalja azt, amit ma közgazdaságtan címen oktatnak (egyetlen kötetben és nem mikro-makro tagolásban, viszont a munkapiacra és pénzügyekre is kiterjedve), majd a második kötet a világgazdaság és a gazdaságpolitika konkrét kérdésein át mutatja be az alkalmazásokat. E munkát 2007/2008 után fölváltotta az amerikai típusú, „korszerű” tananyag... Holott vélhetőleg – a dolog természetéből adódóan – inkább az adott szerkezetben a tényanyag és az irodalom felújítása – és új, bővített kiadása – lett volna a megfelelő válasz.

nak és lesznek, akik közvetlen kiképzést igényelnek gyorstalpalón. És lesznek mások, akik számára a közgazdasági képzés adhatja a tudáspiramisnak azon alapját, amit ma sokaknak a matematika, a bölcsészet vagy épp a jogtudomány. És osztatlanak kellene lennie a közgazdászképzésnek a hagyományok szerint is, amikor a ma mikroökonómiaként ismert tudást az árelmélet és a piacelmélet fejezetekben tárgyalták, meglehetősen kimerítően. Hasznos lehet emellett versenypolitikát és versenyjogot, gazdaságtörténetet és elmélet-történetet is oktatni, vagyis mindama hagyományos diszciplinákat, amelyeket a kényelem és a tömegképzés szempontjai miatt rostáltak ki az egymást követő „korszerűsítések” során, előbb az angolszász államokban, majd nálunk is.

3. A nemrég elhunyt jeles holland-angol elemző, Mark Blaug (2001) sajnos hiába ironizált azon az – általa Samuelsontól idézett – meglátáson, miszerint egy valamirevaló közgazda nem olvas tíz évnél régebbi írásokat. Mint Blaug idézett cikke kifejti, ez egy rendkívül leszűkített, prakticista és nem utolsósorban a politikai manipulálhatóságnak is tág teret adó közgazdasági képzést alapozhat csak meg. Hisz a közgazdasági tudás sem Pallasz Athénéként pattan ki az elemző fejéből, hanem *útfüggő*: a korábbi, egymással versengő irányzatok eredőjeként születik és csakis ekképp érthető meg. Ezért érvelt meggyőzően – de teljesen hiábavalóan – amellet, hogy az elmélet-történet művelése nemcsak előzménye, de szerves része is a színvonalas közgazdaságtannak.

Axel Leijonhufvoud (1973), Keynes követője és újraértelmezője, a kaliforniai UCLA professzora pedig immár négy évtizede, hogy épp azon élcelődött, hogy a közgazdászok az egyetlen „törzs”, amelyben az önismeret és a múlt feldicsérő őrzése és áthagyományozása teljességgel hiányzik a szakmai kultúrából... Tegyük hozzá: ez a mozzanat – a tudatosan vállalt és művelt történeti beágyazottság és az ebből fakadó relativizmus – teszi megőrizhetővé és elmélyíthetővé, amit az amerikai elemzők (Rosser és tsai, 2010, 14–18. old.) *az európaiak tartós és jelentős versenyelőnyének tekintenek*, vagyis az 'universitas' szellemű, széles kitekintésű alapozást, a gazdaságpolitikai alkalmazásokra való nyitottságot és az új megközelítésekhez – sőt paradigmához – vezetni képes távolságtartást, no meg a szokatlan törekvések tolerálását (hisz gyakorta épp ezekből keletkezik a valóban új ismeret).

4. Az előző részből is következik, hogy az európai hagyományokat követő, arra építő *közgazdaságtannak tárgya nem lehet azonos a módszerével, elmélete még kevésbé lehet az.*⁹⁰ Ez talán közhelyszerű is lehetne, ha a Gary Becker kifejlesztette – eredetileg játékos provokációnak szánt – megoldás nem vált volna nyomasztó divatáramlattá, sőt a legtöbbre tartott, az összes világhálón elérhető listán vezető *Journal of Political Economy* és a másik csúcstartó, a

⁹⁰ Erre mutatott rá a matematika és a természettudományok viszonyát taglaló opponensi véleményében Szidarovszky Ferenc professzor, a műszaki tudomány doktora, Móczár József értekezését bírálva (elérhető az MTA Könyvtárában, 2012. augusztus).

Quarterly Journal of Economics szerkesztőségi politikájává. Utóbbinak lényege – a 2006 és 2009 között két különböző összetételű amerikai elnöki adminisztráció gazdasági tanácsadó-testületét vezető stanfordi menedzsmentguru, Edward Lazear (2000) találó kifejtésében – a „közgazdasági imperializmus”, vagyis az élet *minden* jelenségének mikroökonómiai alapú magyarázata. Mint még bemutatjuk, a magánélettől a közéletig, a gyermekvállalástól a dohányzási szokásokig és persze a tőzsde működéséig minden, de minden e logika szerint – és Lucas nyomán *csakis* e logika szerint – értelmeződik.⁹¹ Holott nem lehet kérdéses, pusztán tudomány- és ismeretelméleti szinten sem, hogy az egész több a részénél, hogy a magasabb szintet alkotó struktúra megváltoztathatja, sőt *bizonyítottan meg is változtatja a rész mozgástörvényeit*. A biológiát, mint láttuk, nem lehet kémiára, utóbbit fizikára visszavezetni, a társadalmat az egyénre, a makrót a mikróra. A társ megválasztásában, vagy a vallás gyakorlásában játszhatnak – némelykor játszanak – ugyan szerepet mikroökonómiai megfontolások, mégis, a folyamat egészét bizonyára nem célszerű, nem lehet hasznosan és értelmesen ebben a keretben értelmeznünk. Hiszen végső fokon eredendően és természetük szerint nem gazdasági kérdésekről van szó, amelyeket eredetüknek és természetüknek megfelelő tudományágak – a lélektan, a szociológia és a vallástudomány – vizsgálnak a maguk eszközeivel. Eközben a „mikroalapozás” igénye az elmúlt két évtizedben kvázi megkerülhetetlen követelménnyé vált minden erős lapban megjelenő szinte minden írásnál.

5. Mindebből következően kell visszatérni a *nemzetek gazdagságának mint a közgazdaságtan alapkérdésének* ügyére, úgy, ahogy az Adam Smith-től voltaképp Schumpeterig a közgazdaságtanban axiomatikus volt. Ma már erről – mely ország mitől tart előrébb, mint a másik – legfőljebb gazdaságtörténetesek töpregenek. Ez jó színvonalú társaság – Barry Eichengreen-től Nicholas Craftson át Deirdre McCloskeyig –, de *ők többnyire nem a közgazdaság-elméleti, hanem a történelmi tanszékeket erősítik*, kinevezésük önálló kutatóközpontokba szól. Márpedig azt, hogy mi a tudomány, mi a művészet vagy a sport általában, a konvenció határozza meg. Az ökölvívásban nem lehet rúgni, mert akkor az utcai harc vagy thai box. A gyaloglásban nem lehet futni, holott gyorsabb lenne. A közgazdaság-tudományban évszázados hagyománya van annak, hogy a gazdálkodás egysége nem a háztartás – *Betriebswirtschaft*⁹² vagy household economy –, hanem a nemzetgazdaság, Turgot-tól Listen át Sargentig, Myrdalig és North-ig.

⁹¹ Figyelemre méltó őszinteséggel ironizál e törekvéseken a pénzügyi matematika egyik vezető hazai képviselője, Medvegyev Péter (2013, 466–470. old.), miközben számos normatív és értékelő megállapítást is tesz, amelyeket nem támaszt alá (pl. az elmélet relevanciájáról vagy a társadalomtudományok szerepéről).

⁹² A *Wirt* eredendően parasztgazdát vagy a pap gazdaságát vezető személyt – később kocsmárost – jelent(ett).

6. Következésképp jogosnak tűnő elvárás, hogy a közgazdaságtan – szemben a napi gyakorlat szempontjából bizonyára fontosabb fogyasztás-gazdaságtannal, háztartás-gazdaságtannal és marketinggel – *ne az egyéni döntésekkel, egyéni élethelyzetekkel, hanem a tömegjelenségekkel, a Marshall által kibontott tendenciatörvényekkel* foglalkozzon. És ennek „gyorsírásos változata” Marshallnál a matematikai nyelv alkalmazása, ha ezzel rövidebben és feszebben lehet az érvelést előadni. Csak az a baj, hogy – különösen tömeglélektan által befolyásolt esetekben, mint amilyen a tőzsde – ez nem lehetséges, vagyis *a matematika csak az egyik, de nem az egyetlen alkalmazandó elemzési nyelv.*

Samuelson és a neoklasszikus szintézis egyik fő törekvése – méltánylandó törekvése – volt az ’izmusok’, az ideológia, a tömegmozgósítás szempontjainak kiiktatása. Ezért is karolták föl a walrasi hagyományt, ami közismerten ’*társadalmi mechanika*’, *mécanique sociale* formájára kívánta hozni a gazdasági elemzést. Az előző pontokban szorgalmazott, fokozatos paradigma-váltás első jelének tekinthetjük azt, hogy számos elemzés, köztük kimondottan főáramú lapokban közreadottak is immár elfogadják azt, amit korábban csak a vonalon kívüliek, az intézményi közelítés hívei vallottak. *Azt, hogy a társadalom értékrendje, érzésvilága, szubjektív jólétérzése is számít, sőt az számít igazán.* A legtöbb listát vezető *QJE* szerkesztőjeként és harvardi közgazdasági tanszékvezetőként is ismert Alberto Alesina és társai (2012) a brit közgazdasági társaság lapjában azt mutatják be, hogy – épp emiatt – két eltérő értékrendű társadalomban gyökeresen más lesz az újraelosztás iránti igény, s ekképp a teljesítmény is.⁹³ És ezt történetileg is alátámasztják. Hasonlóképp az egyik amerikai közgazdasági társaság (Western Economic Association) elnöki beszámolója (Easterlin, 2013) azt emeli ki, hogy a jóléti ellátás minimuma, az elfogadható életminőség igénye már a fejlődés alacsonyabb szintjén álló országokban is jogos, mi több, *meg is valósítható gazdasági cél.*

7. Ebből következően *már alapszinten is olyan közgazdaságtant érdemes tanítani, amely nem „felejtette el a történelmet”.* Aligha meglepő, hogy a bírálatot némileg mellőzött és elfeledett munkájában az angol – régi – intézményi közgazdászok vezéralakja, Geoffrey Hodgson (2001) fogalmazta meg és bontotta ki, miközben a föntebb már idézett fejlődéstanban ez sosem kérdőjeleződött meg. *A történelem – különösen a narratíva – nyilván nem pótolja a közgazdasági elemzést.* A világgazdaság kutatójaként magam sem állhatok a történelmi

Jól látható, hogy a főáramban újdonság és a tudományszak egészében újdonság fogalma alig fed át, ahogy a német fordulat tartja: az új a jól elfelejtett régi. Esetünkben fölmerülhet, hogy a másrendű kiadónak épp nem nevezhető londoni Taylor and Francis gondozásában immár 71. évfolyamába lépett a *Review of Social Economy* című negyedéves lap küldetése szerint kimondottan ezt – az értékrend és a gazdaság összefüggését – vizsgálja, méghozzá minden egyes számában.

determinizmus alapján, hiszen a „centrum” és a „periféria” az elmúlt ötezer évben is folytonosan változott. A múltból nem vezethető le a ma, például a keynesi elméletet egész más viszonyokra dolgozták ki, a marxit is, és értelem-szerűen a neoklasszikus szintézist is, mint ami a mai globalizált gazdaságot jellemzi. Igaz ez részletkérdésekre – mint mondjuk a kamat transzmissziós mechanizmusára –, és érvényes a mozgatórugókra. Érvényes a növekedés tényezőire, például a nyersanyagok és a tudás egymáshoz való viszonyára.

8. Rövidre fogva: a történelem NEM az élet tanítómestere. De – mint minden háziorvos vagy hitelt nyújtó banktisztviselő tudja – *az előzmények ismerete nélkül nem lehet jó terápiát adni*. Néha még az előzmények ismerete sem segít, mert a beteg szervezete, a külvilág vagy a kettő viszonya megváltozott. A szolid adós elvesztette munkahelyét, vagy épp nagy örökségre tett szert. Röviden: az elmúlt évtizedekben immár nálunk is a legtöbb képzésből kikiktatott *gazdaság- és az elméletitörténet e közelítés fontos alkotóeleme*. Nem pusztán kísérője, hanem a voltaképpeni közgazdasági elemzést *megalapozó előtanulmányok nélkülözhetetlen komponense*. Ez is lényeges különbség a tisztán megértési célokat követő neoklasszikus közelítéssel szemben. A cél és az eszköz – mint a kvantummechanikában – nem függetleníthető egymástól! Ezért értelmetlen az az amerikai egyetemi gyakorlat, hogy „előbb átadjuk az eszközrendszert, majd utána jöhet a tartalom”. Kalapáccsal nem lehet szem-betegséget gyógyítani.
9. Az elmúlt hat évtizedben sok tekintetben valóra vált az alapító atyák álma, és az európai egyesülés számos szinten megvalósulóban van. Ez a folyamat spontán és tervezett lépések egymásra épüléséből, ezek kölcsönhatásából és sokszor nem is tervezett kölcsönhatásából adódott össze. A jobb híján *europaizációnak* elnevezett folyamat a felülről lefelé, a lentől fölfelé, valamint a horizontális érintkezés révén létrejövő folyamatokat együttesen jelzi. Egyrészt az EU szabályrendjéhez való illeszkedés ekképp nem tagállamban is végbemeget. Másfelől a résztvevők érdekei, értékítélete és viselkedése is formálja az uniót. Különösen fontos, hogy a korábban egymással könnyen szem-beállítható, sőt, az összehasonlítható gazdaságtanban szokás szerint *modellszinten is szembeállított* nemzeti megoldások a maguk vegytiszta formájukban már *aligha léteznek*. Amikor különböző időszakokban különböző vezetők – például Pierre Mauroy, Andreasz Papandreu, Oskar Lafontaine vagy legutóbb David Cameron – megpróbáltak egyfajta különutas megoldást erőltetni, ez bizony rendre zátonyra futott.
10. Nem kérdéses – és a következő fejezetben be is mutatjuk –, hogy ma már *egyetlen uniós állam gazdasági és társadalmi modelljét sem lehet önmagában vizsgálni*, úgy, ahogy az összehasonlítható gazdaságtanban sok évtizedes hagyomány volt. Ugyanis nemzetközi, nemzetek feletti és piaci, valamint információs kötelékek olyan hálózata jött létre, amely a korábban egyértelmű nemzeti modellek jellegét, működőképességét és szabályosságait is közvetlenül érin-

ti. Ez jelentkezett például a német alkotmánybíróság bűvészmutatványában (Wieland, 2012), amikor úgy tartotta fenn a német népfelség elvét – a nevezetes szuverenitási magot –, hogy eközben nem is próbálta meg elkaszálni az uniós politikai kompromisszumot. Pedig az utóbbi tartalmilag messze a korábbi jogi kereteken túlmutató uniós központosítást tett lehetővé.

Egyszóval: ma már az elemi – sőt a bevezető – tárgyalás, azaz a tankönyvek szintjén sem értelmes a zárt gazdaság, a nemzeti öncélúság vagy a korlátlan kormányzati mozgástér feltételezésével élnünk, és erre épülő gondolatkísérleteket végeznünk.⁹⁴ Mi több, vélhetőleg még a történelemszemlélet is erőteljesebben az európai összehasonlítás metszetébe célszerű elhelyezni, ami – a gazdasághoz hasonlóan – számos korábbi közhelyszerűnek vagy épp axiómának vélt igazságot értékel át. Ilyen például a kompozit államok és a birodalmi jellegű nemzetállamok eltérő viszonya a demokrácia és a piacgazdaság intézményeihez, és ezek lehetséges alkalmazása az európai uniós gyakorlat eredményesebbé tételéhez.

11. Nem kérdéses, hogy a hagyományokhoz való visszatérést jeleníti meg mind fókusz, mind eszközrendszere tekintetében az a normatíva, amely a kutatást nem öncélnak vagy a matematikailag értelmezett szépség megközelítésének szemüvegén keresztül értékeli, ahogy az az elmúlt három évtizedben a neoklasszikában bevetté vált. Ehelyett valódi köz-gazdaságtant érdemes művelni, ahol a *tömegjelenségek, a trendek, a mozgástörvények és mechanizmusok, az ösztönzők és eredmények viszonya* áll a középpontban, lehetőleg mérhető formában. Ez más súlyozást eredményez, mint a közkeletű rangsorok. Utóbbiak visszatérő jellemzője a gyakorlatorientált lapok leminősítése – a pénzügyi és a számviteli periodikák kivételével. Például a való élet kérdéseit sokszor kritikus, új szellemű elméleti közelítésekkel vizsgáló svájci *Kyklos* 2013-ban saját kiadója besorolása szerint csak 143. volt a gazdasági lapok sorában. Egy másik, hasonlóképp a gyakorlati életet foglalkoztató, azaz kereskedelmi, növekedési, világgazdasági és tőkeáramlási kérdéseket vizsgáló – nem mellékesen tananyagként se utolsó – lap, a *The World Economy* e lajstromban csupán a 171. Tegyük hozzá, az utóbbi lap az elmúlt két évtized legnagyobb üzleti sikerét is megtestesíti, amikor negyedévesből előbb kéthavi, évi 9, majd havi lappá bővült, hogy a nagyszámú kézirat közlésére helyet tudjon biztosítani. Mindezt a tudományos folyóiratpiac – és általában a nyomtatott sajtó – drámai beszűkülésének időszakában, angol kiadónál, akik költségérzékenysége a hollandokéval vetekszik.

⁹⁴ E kérdéskört behatóan és tudományközi megközelítésben tárgyalta a vezető német kiadó, a Nomos gondozásában megjelenő *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften* című folyóirat első évtizedét ünneplő, színvonalas nemzetközi konferencia: 'Nationalstaat und Europäische Union: eine Bestandsaufnahme' Salzburg, Leopoldkronschloss, 2012. nov. 29. (Bő ismertetője: Fehrmann, 2012).

12. Jól mutatja tehát, hogy az ISI Citation Index Report alapján képzett sorrendek a *társadalmi igény* – a fizetőképes kereslet – szempontjától, csakúgy mint az alkalmazhatóságétól bizony messzire kerültek. Ekképp vélhetőleg *korrekcióra szorulnak* akkor is, ha sutba vetni aligha lenne célszerű e fontos visszajelzést. Az azonban bizonyára e visszajelzés túlértékelése, ha *manapság már mentegetőzni kell azért, ha valaki gazdaságpolitikai és általában makroökonómiai kérdésekre fókuszál*, s elkerüli a „magas tudomány” megkövetelte túlzott leszűkítéseket, a szuperformalizmust. Márpedig nemrégiben épp erre kényszerült a kimondottan gazdaságpolitikai elemzésekre létrehozott, s e minőségében ma is változatlanul befolyásos berlini Német Gazdaságkutató Intézet, a DIW immár kizárólag angol nyelven megjelenő lapjának főszerkesztője (Belke, 2011, 57. old.), megkockáztatva azért azt, hogy a globális pénzügyi válság hatására „talán” az efféle földhözragadt kérdések taglalására is lesz igény.
13. Érdekes és fontos kérdés az, hogy milyen lehet a többször emlegetett *módszertani pluralizmus* esetünkben. *Nem kívánunk és nem is tudunk a valóban holisztikus, azaz mindent átfogó közelítésekhez visszatérni*, ahogy azt például a környezetkutatók és a nagy távlatú történelmi-politológiai narratívák megalkotói teszik. Ugyanakkor bizonyára túl kell lépni a módszertani individualizmus, az axiomatikus feltevéseket ellenőrizni sem próbáló, az elemzési apparátust adottnak vevő, kizárólag deduktív és csak a matematikai nyelvet elismerő közelítésen is. *Nem tekinthetjük tudományosnak a kísérletileg nem ellenőrizhető, sőt, az adott terület művelői által kísérletileg megcáfolt – pusztán a megszokás által kanonizált – feltevések formalizálását*, ahogy ez a racionális várakozások ma még uralkodó elméletében történik.⁹⁵
14. Egyáltalán: magát a formalizálást nem tekintjük önértéknek (bár elvetését sem minden esetben javasoljuk). Mint az orvostudományban, e gyakorlati kérdéseket elemző, társadalmi hatás iránt is érdeklődő⁹⁶ területen is az elvi szinten *egymással versengő közelítések párhuzamos alkalmazása* – nem elegyítése! – lehet a megoldás. Konkrétan: az intézményi, a történeti módszer, az irodalomkutatás, a folyamatelemzés, a mennyiségi elemzések, különösen

⁹⁵ Mint az *American Economic Review* 2012. decemberi számában közölt elemzés bemutatja (Lactera és tsai, 2012), még az olyan, a gazdag jövedelemtulajdonosok számára sem elhanyagolható ügyben, mint a gépkocsivásárlás, a racionalitás szempontjából elhanyagolható tényezők dominálnak. Pedig a termék ismert, paraméterei – főleg a világhálón – ellenőrizhetők és egybevetethetők, vagyis a piac a legközelebb van az egyensúlyi versenypiac modelljéhez. Mégis, a 22 millió ügylet túlnyomó többségében mellékkörülmény – például az árcédula végén levő három számjegy – volt meghatározó az ügylet létrejöttében.

⁹⁶ Ezt a mozzanatot külön is kiemeli a több nemzetközi közgazdasági társaság elnökeként és a pártatlan elemzések élharcosaként is fellépő Kornai János (2012, 18–21. old.), a főáramú közgazdákát tömörítő Magyar Közgazdasági Egylet elnöke.

a statisztikák erős megjelenítése, a modellezési eredmények figyelembevétel, a deduktív és az induktív közelítéssel kapott szakirodalmi eredmények egybevetése és eltéréseik magyarázata, a gazdaságpolitikai alkalmazások és értelemszerűen a társtudományok eredményeinek figyelembevétel – és esetleg számukra is használható eredmények kialakítása – hozhat eredményt.⁹⁷

Röviden: közelítésünk csak részben egyezik a Móczár József (2008, 15–27. és 355–388. old.) monográfiájában követett közelítésmóddal, amennyiben a mai – és nem a 19. századi – *természettudományok* – és nemcsak a fizika – eredményeinek hasznosítását célozta. Ugyanakkor – a hagyományos nemzetgazdasági szemlélethez illően – a társadalomtudományokhoz közvetlenebbül kapcsolódik a mondandónk. *Nem tesszük föl átmenetileg sem – mert mind a józan ész, mind a lélektan, mind a szociológia, mind a neveléstudomány rég megcáfolta – azt, hogy az ember autista, környezete által nem befolyásolt, kizárólag az önzés és a haszon vezérelte maximáló lény volna, akkor se, ha a matematikai leírhatóságának e képtelen föltevés átmeneti megengedése lenne az előfeltétele.*⁹⁸

Az előfeltevések ugyanis – különösen a matematikailag levezethető fejtegetéseknél – elkerülhetetlenül predeterminálják az eredményt. S – épp a kvantumfizikából ismert – a megfigyelő sem független a megfigyelttől, azaz ezzel a föltevéssel sem érdemes élni. Mindezért vállalható az a választásunk, amelyben a valóságidegen föltevések helyett – a hagyományok nyomán – a megvalósíthatóság föltételrendszerét *internalizáljuk*, és ezzel éles vonalat húzunk a neoklasszikus szintézis képviselő főáramban kialakult megoldások és a magunk közelítése közé. Közismert ugyanis, hogy az intézmények szerepe, a társadalmi és a környezeti fenntarthatóság szempontja, az egyes megoldások érvényesíthetőségének politikai feltételrendszere és korlátai *a főáramú elemzés keretén kívül esnek*, bár eme irányzat jelesei is rendre megszólalnak közpolitikai ügyekben Sargenttól James Mirleesig.⁹⁹ Míg ők ezt affé-

⁹⁷ Hasonló álláspontot vall a módszertan iránt vonzódó Magyar Közgazdász Egylet jelenlegi és a Nemzetközi Ökonometriai Társaság egykori elnöke, Kornai János (2007, 11. old.).

⁹⁸ Az egyensúlyi iskola meghatározó személyisége, a Nobel-díjas Kenneth Arrow (2009) az irányzat egészének fejlődését áttekintő összegző cikkében ki is emeli, hogy a kérdések megfogalmazásánál az esetek jelentős részében a matematikai leírhatóság szempontjai a meghatározók. Gyakori a matematika önfejlődéséből, illetve a tárgyalásmód technikájából adódó kérdések uralma. Saját pályájáról szólva Arrow kiemeli: bár hasznos volt számára, amikor – ritkán és esetlegesen – gyakorlati kérdésekkel kellett foglalkoznia, az időjárási előrejelzéstől (a hadseregben) a nyugdíjrendszerig, ezek az élmények inkább érdekes, mint fontos hozzájárulást jelentettek az általa is képviselt elmélet fejlődéséhez. A gyakorlattal szembeni ekkora – és nyílt – távolságtartást a közgazdaság-tudomány egyik korábbi időszakának főárama sem engedhetett – és nem is engedett – meg magának! – Köszönettel tartozom Simonovits Andrásnak, aki ezt a cikket figyelmembe ajánlotta.

⁹⁹ A cambridge-i egyetem nyugalmazott politikai gazdaságtan professzora – aki jelenleg Hongkongban aktív – az angol adórendszer egészének értékelésére létrehozott kormányzati bizottságot vezette. Eredményeik jelentőségét mutatja, hogy a *Journal of Economic Literature* 50.

le kirándulásnak, jószolgálati tevékenységnek, kiegészítő sportként üzött népfőlvilágosításnak tartják, nálunk az alkalmazási feltételek – köztük a társadalmiak, sőt a közvélemény elérése – az elemzés szerves tartozékai.

Nem utolsósorban azért, mert az elmúlt évtized melléfogásainak jelentős része adódott a következő súlyos ellentmondásból, amely a tudomány és az oktatás szétszakításából következett. Utóbbiban egyre inkább egy kaptafára készült, pusztán a tömegoktatásban való használhatóságot szem előtt tartó tananyagokban a gyakorlati szempontból irreleváns elemek uralkodtak. Eközben a szakma alkotott, ámde a valóban jelentős eredményeit csak kevesen és töredékesen fordították le a fölhasználók számára érthető nyelvre.

Követendő példának az Amerikai Közgazdasági Társaság immár jó negyedszázada megjelenő, kimondottan „laikusoknak szóló” lapja, a *Journal of Economic Perspectives*, ahol nem egy esetben a legtekintélyesebb lapok legjobb szerzőit kéri föl arra, hogy mondandójukat módszertani túlbonyolítás nélkül, olvasható terjedelemben és nem utolsósorban felhasználóbarát módon írják meg. A lap sikere mind a tudomány, mind a gyakorlat művelői között jelentősnek bizonyult, ahogy a 25. évet felidéző ünnepi szám szerzői és a szerkesztők ezt be is mutatták. Vagyis: módszertanilag a neoklasszikus szintézis jelentette egyetemi főáramon¹⁰⁰ kívül, de a szélesebben vett szakma, a North, Williamson, Stiglitz, Rogoff, Eucken, Todaro, Hirschman, Hayek, Myrdal és Amartya Sen által is fémjelzett közgazdasági tudományosság határain belül állunk. Ez tartalmilag nem azonos a Colander (2010a) szorgalmazta „főáramon belüli heterodoxia” törekvésével, mert nem a matematikusokat és a computer szakembereket látjuk a legfőbb szövetségesnek. Ugyanis: mint láttuk, a legtöbb törésszerű fejlemény, de még a mai gazdaságban megfigyelt események jó része is természeténél fogva – még? – nem alkalmas a matematikai leírásra – lásd a pletykák uralta pénzpiac vagy a látszatok uralta fogyasztói döntések köre. A „ha–akkor” típusú elemzések-előrejelzések készítéséhez nem szükséges a neoklasszikus szintézis sokat bírált tévedéseit – főképp az irreális, társtudományok által sokszorosan megcáfolt föltevéseket – fölállalni, hiszen minden, a mennyiségek iránt nyitott elemző tudatában van az absztrakt modell és a valóság szükségszerű eltéréseinek.

a) Az előadottak világosan kijelölik az általunk európai közgazdaságtanként meghatározott közelítésmód eltéréseit a jelenlegi főáramtól, azaz a neoklasz-

évf. 3. szám/2012 őszi két hosszú írásban is elemzi. Vagyis az elmélet számára mégsem teljesen megvetendő a gyakorlat? Hisz a *JEL* az abszolút első minden listán.

¹⁰⁰ Mint Colander és társai (2004b) helyesen rámutatnak, a főáram mibenléte és kerete történelmileg változó, és nincs normatív tartalma, hanem az adott kor gondolkodásmódját – a történetészeknél a *Zeitgeist* – jeleníti meg. És természetesen mindig voltak és lesznek divatáramlatok, intellektuálisan és a tudományban is, amelyek szerepét nehéz lenne túlbecsülni. Nincs ez másfépp a művészetben sem.

szikus szintézistől. Aspirációját tekintve e felfogás – a főáramot jellemző, tudatos, és tárgyalásmódjából adódó – elkülönülés helyett a társtudományokkal való folytonos *párbeszéd* elvére épül. Vagyis: nem teszünk fel semmi olyat, ami az adott területet vizsgáló tudományszakkal ellentétes, vagy az alkalmazás szintjén azonnal áthághatatlan akadályokba ütközik. Ilyen – a társtudományok által megcáfolt, de továbbra is változatlanul elterjedt axióma – a főáramban a korlátlan racionalitás és a teljes informáltság, az autista egyed,¹⁰¹ a maximálási föltevés és az, hogy minden lényeges folyamat matematikailag leírható.¹⁰² Ezzel szemben elfogadjuk a tudományelmélet régi belátását, ami szerint minden terület és *minden diszciplína a maga sajátosságainak megfelelő módszereket kell hogy alkalmazzon*, akkor is, ha építenek egymás eredményeire. A régészet például nem bocsátkozhat történetfilozófiai általánosításokba, és a történelemtudomány nem merülhet ki a régészet által összegyűjtött tények felsorolásában és rendszerezésében.

- b) A közgazdaságtanban – épp a bevezetőben jelzett válságok kapcsán – szembesülnünk kellett a hirtelen törések, trendváltások, a logika helyett a tömeglélektan szabályait követő döntések, sőt a leginkább materialistának tetsző pénzpiacon a *hiedelmek uralmával*. Ez a racionalitás hagyományos – newtoni fizikai – föltevése mentén eleve kizárt... Márpedig épp a gyakorlat legizgalmasabb magyarázandó jelenségeiben – a pénzügyi válságokban, a mellélövő modellekben, a magukat is jégre vivő pénzügyi szereplők történeteiben – a tömeges és rendszeres ésszerűtlenség alaposan *leírt és tapasztalatilag megfigyelt tény*. Ezért a közgazdaságtan általunk is művelt ágában igen fontos a társadalomtudományok – filozófia, történettudomány, szociológia, politológia – eredményeire való nyitottság. Hasonlóan fontos a természettudományokban végbement korszakos fordulatok – így a biológia, a lélektan, a fizika – eredményeinek követése. És ezek beépítése vélhetőleg ritkán történhet három-négy oldalas közleményekben, mert az a kísérleti eredmény vagy egy levezetés közreadását szolgálja a természettudományokban.¹⁰³ Az értelmezés

¹⁰¹ Épp a módszertani individualizmus e kinövése ellen indították a francia közgazdák 2001-ben Bernhard Guerrien vezetésével a magát *post-autistic economics movement*nek nevező mozgalmat, amihez hamarosan közel nyolcszáz cambridge-i oktató és hallgató csatlakozott. Jelentőségüket mutatja, hogy kezdeményezésükre a tekintélyes *Le Monde* hasábjain nem kisebb tekintélyek, mint Robert Solow és Olivier Blanchard válaszoltak – természetesen elutasítóan. A mozgalom azonban azóta is él és virul – tapintatból – a *Real World Economics Review* címen immár 16. évfolyamába lépett negyedéves open access folyóirat lapjain, a korábbi radikális lapoknál sokszínűbb és újszerűbb cikkeket közölve a világ számos országából.

¹⁰² Mint Móczár József (2008, 15–24. old.) dokumentálja, ez a közelítés Neumann Jánosra vezethető vissza, és alapvetően meghatározta mind a főáramot, mind a nem egyensúlyi iskolát, sőt a dinamikus modellezést is.

¹⁰³ A *research note*, csakúgy, mint a könyvbírálat vagy az irodalomismertető, legitim és széles körben művelt műfaj, csak nem azonos az önálló tudományos közleménnyel, amit a cikk fogalma takar.

vélhetőleg ott is hosszadalmasabb – még akkor is, ha a tudományt „nem ki-lóra mérik”.

- c) Az is következik mindebből, hogy a közgazdásznak *kifejezetten törekednie kell arra, hogy a többiek eredményeit beépítse, és hogy saját eredményeit a többi tudományok művelői számára is hozzáférhetővé tegye*. Ez a felfogás nem a sekély eklektika visszatérése, hanem a gyakorlati döntéshozatalban – a vállalatvezetéstől a műtétibeavatkozásig és bármely nagyobb csoportirányításáig megélt valóságának elismerése. Vélhetőleg nemcsak a választási kampányok idején figyelhető meg az, amit az egyszerűség kedvéért *problémaközpontú közéletnek* nevezünk. És részben épp ebből fakad, hogy míg a neoklasszikus szintézis eleve érdektelen a kísérleti tesztelés és a próba-szerencse típusú játékok iránt, a mi felfogásunkban a terepen történő kipróbálásnak épp akkora a jelentősége, mint bármely más társtudományban, a kémia-tól a biológián át az orvostudományig. Az alkalmazásorientáltságból pedig már adódik, hogy *a tapasztalat szerepe megnő, és az elméletbe visszacsatolandó, az elméleti konstrukciót módosító szerepét – a természettudományhoz hasonlóan – el kell ismernünk*.

A VALÓSÁG VISSZATÉR!

Nem kételkedünk abban, hogy a fentebb sorolt újításoknak már a pusztá kimondása is fejszóválást fog kiváltani a szakma legszigorúbb, formális irányzatának művelői körében. Hiszen ez volt a helyzet minden efféle törekvéssel, itthon és külföldön egyaránt, az *Anti-Equilibrium*-tól (Kornai, 1971) az *Animal Spirits*-ig (Akerlof–Shiller, 2011). Ráadásul – ha a kísérlet sikerül, és a jövőben számos hasonló szellemű és módszertanú kötet születik, az bizony – hozzájárulhat ahhoz a paradigmaváltáshoz, ami a világ közgazdaság-tudományában az elmúlt években ugyan megindult, de még messze nem teljesedett ki. Ismeretelméleti, gyakorlati és oktatási szempontból egyaránt meg vagyunk arról győződve, hogy *az új paradigma csakis a kísérlet és tévedés útján, fokozatosan és lassan tud kialakulni*. De ha egyszer létrejön, az társadalmilag és üzletileg hasznosíthatóbb, és a társtudományok körében is többre értékelt közgazdaság-tudományt eredményezhet a jövőben, mint ahogy a jelen helyzet ezt mutatja.¹⁰⁴

Bizonyára nem véletlen, hogy – mondjuk a zenetudománytól vagy az orvostudománytól eltérően – nagy számban vannak a más tudományokból átránduló amatőr közgazdászok. Ezzel egy időben ellentétes folyamat is zajlik: a döntéshozók – makro- és mikroszinten – egyre gyakrabban fordulnak más (alap)képzett-

¹⁰⁴ Hasonló eredményre jut újabb írásában az általunk több éve nyilvánosan szorgalmazott paradigmaváltás igényét korábban fejszóválással fogadó kollégák némelyike, legutóbb Mihályi Péter (2013, 287–288. old.), épp a tapasztalati ellenőrzés szempontjára hivatkozva.

ségű társainkhoz tanácsért, ha gazdasági gondjaik sokasodásával szembesülnek. Az a szomorú tény, hogy az elméleti-elemző szakok iránt 2012–2013-ban már master szinten is minimálisra lecsökkent¹⁰⁵ az érdeklődés, a PhD szinten pedig sem a kínálat, sem a munkapiac visszajelzése nem éri el az elégséges szintet sem – szerte a világon –, intő jel mindahányunk számára, a szellemi front bármely oldalán is álljunk. Az ajtón Samuelson által kidobott ördög most visszatért a hátsó ablakon – mind az oktatásban, mind az alkalmazásban, ekképp a kutatásban is.

Befejezésként – *zur guter Letzt* – a remény sugarát villanthatjuk föl. Körképünk nem lenne teljes, ha nem ejtenénk szót arról, hogy a paradigmaváltást sürgető felvetéseink jelentős része a szakirodalom meghatározó személyiségeinél a megvalósulás stádiumában van. Talán nem is meglepő az előadottak szerint, hogy ez az utánzási kényszer, a szabványosítás és a kisebbségi érzés által nem sújtott, és mérete okán a diverzitást sosem nélkülöző Egyesült Államok közgazdaság-tudományában jelentkezik. A tudományág egyik legeredetibb személyisége, a chicagói Deirdre McCloskey (2010), aki egyidőben az irodalom-, a nyelvtudomány és a közgazdaságtan *distinguished* professzora, saját honlapja szerint teljes munkásságát összefoglaló hármaskönyvének főntebb idézett második kötetében épp ezt a munkát végezte el, 571 nagy nyomtatott oldal terjedelemben, nagyjából a teljes arrafelé figyelembe vett szakirodalom feldolgozásával. McCloskey kötetéről sajnos nem írt se a *Journal of Economic Literature* a szokásos hosszú ismertetőik egyikében, sem más, a szakközvéleményt meghatározóan befolyásoló „véleményvezér”. Ugyanakkor a megjelenés óta eltelt viszonylag rövid idő alatt is megállapítható, hogy a *Bourgeois Dignity* vízvázlatzó a modern közgazdaság-tudomány fejlődésében, bár Samuelson nagyszerű munkájától eltérően a tömegképzésben használt slábertankönyv sosem lehet belőle.

A kötet nemcsak kitűnően megírt voltában, a történelem és az eszmék szerepének rehabilitálásában és mindenekelőtt a valóság mint mérce visszahozatalában kiemelkedő, hanem abban is, hogy aprólékos gondossággal zúzza szét a technikai közgazdaságtanban kialakult, és abból néha más társtudományokba is átszivárgott technicista fél(re)magyarázatokat. Főként az angol tapasztalatok és az angol közgazdák szokásossá vált túlértékelését, és a világ más részeinek – köztük az egykori „perifériák” sikereinek – ebből fakadó mellőzését kárhoztatja.

A felhalmozás, a forráselosztás, a kereskedelem és az innováció ugyan mind jó részmagyarázatok, ha egy nagyobb egészbe illeszkednek, nem pedig abból kiszakadva és azt helyettesítve maguk válnak paradigmává. McCloskey nem pusztán a szélesebb közelítést – vagyis az ideák, ösztönzők és társadalmi mozzanatok – mai főáram által tudatosan kiiktatott szerepének perdöntő voltát bizonyítja,

¹⁰⁵ A Közép-európai Egyetem, a Budapesti Corvinus Egyetem, a Debreceni Egyetem, a Szegedi Tudományegyetem, a Pécsi Tudományegyetem és az ELTE adta a merítést. Elvileg a gazdasági főiskolákon sem doktori, sem mester szintű képzés nem folyhatna, de utóbbi a profilba vágó üzleti tudományok terén értelemszerűen van és kell is hogy legyen.

hanem – a 43. fejezetben – saját alternatív modelljének formalizálhatóságát is bemutatja.

Mindezzel, úgy tűnik, valóban megindult a Kuhn nyomán többször említett, *belülről gerjesztett, illetve a körön belül lévők által kezdeményezett és művelt fokozatos változás*, amelynek paradigmaticus értékét saját normatív koncepciónk taglalását követően már fölösleges is lenne méltatni. Hiszen ha a valóság, az ösztönzők, a történelmi-társadalmi kontextus visszatért, a közgazdasági elemzés ismét a társadalomtudomány részévé válik – mint életpályája túlnyomó részében és természete szerint ezt magától értetődően vállalta is minden komoly képviselője.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. ABOUK, R.–ADAMS, S. (2013): School shootings and private school enrollment. *Economic Letters*, 118. évf. 2. szám, 297–299. old.
2. AGHION, Ph.–DURLAUF, S., szerk. (2005): *Handbook of Economic Growth*. 1. köt. A és B, Amsterdam: Elsevier
3. AKERLOF, G.–SHILLER, R. (2011): *Animal Spirits: avagy a lelki tényezők szerepe a gazdaságban és a globális kapitalizmusban*. Budapest: Corvina Kiadó
4. ALESINA, A.–COZZI, G.–MANTOVAN, N. (2012): The evolution of ideology, fairness and redistribution. *Economic Journal*, 122. évf. 656. szám (dec.), 1244–1261. old.
5. ARROW, K. J. (2009): Some developments in economic theory since 1940: an eyewitness' account. *Annual Review of Economics*, 1. évf. 1. szám, 1–16. old.
6. BACKHOUSE, R. (2010): *The Puzzle of Modern Economics: Science or Ideology?* Cambridge–New York: Cambridge University Press
7. BALDWIN, R.–WYPLOSZ, Ch. (2009): *The Economics of European Integration*. 4., átdolg. kiadás. Maidenhead: McGraw-Hill Education
8. BEKKER Zsuzsa, szerk. (2005): *Közgazdasági Nobel-díjasok, 1969–2004*. Budapest: KJK-Kerszöv.
9. BELKE, A. (2011): Editorial perspectives. *Applied Economics Quarterly*, 57. évf. 1. szám, 3–4. old.
10. BENCZÚR Péter–KÉZDI Gábor–KONDOR Péter–MÁTYÁS László–VALENTINY Ákos (2013): Javaslat a magyarországi közgazdasági doktori képzés korszerűsítésére. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 6. szám, 722–732. old.
11. BLANCHARD, O. (2009): The state of the macro. *Annual Review of Economics*, 1. évf. 1. szám, 209–229. old.
12. BLAUG, M. (2001): No history of ideas, please, we are economists! *Journal of Economic Perspectives*, 15. évf. 1. szám, 145–164. old.
13. BLUME, A.–DURLAUF, S., szerk. (2008): *The New Palgrave – a Dictionary of Economics – 2. kiadás*. I–VIII. kötet. New York: Palgrave
14. BOURGUIGNON, F.–ELKANA, Y.–PLESKOVIC, B., szerk. (2007): *Capacity Building in Economics Education and Research*. Washington–New York: The World Bank–CEU Press
15. BRAUN, T.–GLAENZEL, W.–SCHUBERT, A. (2007): *The Impact Factor of Scientific and Scholarly Journals: Its Use and Misuse in Research Evaluation*. Budapest: Akadémiai Kiadó
16. BURDA, M.–WYPLOSZ, Ch. (2009): *Macroeconomics – a European Text*. 5. kiadás. Oxford–New York: Oxford University Press

17. CARD, D.–della VIGNA, S. (2013): Nine facts about top journals in economics. *Journal of Economic Literature*, 51. évf. 1. szám, 144–161. old.
18. CHIAPORI, P.-A.–OREFFICE, S.–QUINTANA-DOMINQUE, C. (2012): Fatter attraction: anthropometric and sociometric matching on the marriage market. *Journal of Political Economy*, 120. évf. 4. szám, 659–695. old.
19. COATS, A. W., szerk. (2000): *The Development of Economics in Western Europe since 1945*. London: Routledge
20. COLANDER, D.–HOLT, R.–ROSSER, B. J. (2004a): *The Changing Face of Economics: Conversation with Cutting Edge Economists*. Ann Arbor: University of Michigan Press
21. COLANDER, D.–HOLT, R.–ROSSER, B. J. (2004b): The changing face of mainstream economics. *Review of Political Economy*, 18. évf. 4. szám, 485–499. old.
22. COLANDER, D. (2010a): Moving beyond the rhetoric of pluralism: suggestions for an 'inside-the-mainstream' heterodoxy. Middlebury College, Department of Economics, *Working Paper* 09–15./Aug., letöltve: IDEAS, 2013. jan. 25.
23. COLANDER, D. (2010b): Can European economics compete with US economics? And should it? Middlebury College, Department of Economics, *Discussion Paper* 10–39/Oct., letöltve: IDEAS, 2012. jan 26.
24. DEAN, C.–DURLAUF, S.–HANSEN, B. E., szerk. (2011): *Econometric Theory and Practice*. Cambridge–New York: Cambridge University Press
25. DIXIT, A. (2012): Paul Samuelson's legacy. *Annual Review of Economics*, 4. évf. 1. szám, 1–31. old.
26. Durlauf, S. (2002): Policy evaluation and empirical growth research. Megjelent: LOAYAZA, N.–SOTO, R.–SCHMIEDT-HEBBEL, K., szerk.: *Economic Growth: Sources, Trends and Cycles*. Santiago: Bank of Chile, Central Banking, Analysis and Economic Policies Book Series, 163–190. old.
27. EASTERLIN, R. A. (2013): Happiness, growth and public policy (a WEA elnöki plenáris előadása). *Economic Inquiry*, 51. évf. 1. szám, 1–15. old.
28. EATWELL, J.–MITGATE, M.–NEWMAN, P. K., szerk. (1987): *The New Palgrave – a Dictionary of Economics*. I–IV. kötet. London–New York: Palgrave
29. ENGERMAN, K.–WAH, H. J. (2009): A journal ranking for the ambitious economist. Federal Reserve Bank of St. Louis, *Review*, 91. évf. 3. szám (máj.–jún.), 127–139. old., letöltve: 2013. jan. 19/IDEAS/REPEC.
30. FEHRMANN, Th. (2012): Nationalstaat und europäische Union: eine Bestandsaufnahme. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 10. évf. 4. szám, 551–567. old.
31. HAYEK, F. A. (1944/1992): *Út a szolgátságba*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
32. HODGSON, G. (2001): *How Economics Forgot History: the Problem of Historical Specificity in Social Science*. London: Routledge
33. HODGSON, G. (2012): Towards an evolutionary and moral science: Remarks upon the receipt of the Veblen-Commons award. *Journal of Economic Issues*, 46. évf. 2. szám, 265–275. old.
34. KIRMAN, A. (2012): Mi haszna a közgazdaságtannak? *BUKSZ*, 24. évf. 3–4. szám, 318–320. old.
35. KORNAI János (1971): *Anti-Equilibrium*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
36. KORNAI János (2005): *A gondolat erejével*. Budapest: Osiris Kiadó
37. KORNAI János (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Budapest: Akadémiai Kiadó
38. KORNAI János (2012): *Gondolatok a kapitalizmusról*. Budapest: Akadémiai Kiadó
39. KORNAI János (2013): Bevezetés a *Központosítás és piaci reform* című kötethez. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 3. szám, 253–281. old.
40. KUHN, Th. (1955/1970): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat Kiadó

41. LACTERA, N.–POPE, D. G.–SYDNOR, J.-R. (2012): Heuristic thinking and limited attention in the car markets. *American Economic Review*, 102. évf. 5. szám, 2206–2236. old.
42. LAZEAR, E. (2000): Economic imperialism. *Quarterly Journal of Economics*, 115. évf. 1. szám, 99–146. old.
43. LEIJONHOFVOUND, A. (1973): Life among the Econ. *Western Economic Journal*, 11. évf. 3. szám, 327–337. old.
44. LUCAS, R. E. (1996): Nobel lecture: Monetary neutrality. *Journal of Political Economy*, 104. évf. 4. szám, 661–682. old.
45. MARX, K. (1845/1967): *Tézisek Feuerbachról*. Megjelent: Marx és Engels művei. III. kötet, 7–10. old. Budapest: Kossuth Kiadó
46. MÁTYÁS Antal (1999): *A modern közgazdaságtan története*. Budapest: Aula Kiadó
47. MCCLOSCEY, D. (2002): *The Secret Sins of Economics*. Chicago/IL, Prickly Paradigm Press
48. MCCLOSCEY, D. (2010): *Bourgeois Dignity. Why Economics Can't Explain the Modern World*. Chicago/IL–London: The University of Chicago Press
49. MEDVEGYEV Péter (2013): Előszó egy pénzügyi matematikai tankönyvhöz. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 4. szám, 456–471. old.
50. MIHÁLYI Péter (2013): Kornai János *Anti-Equilibriuma* mint az evolúciós közgazdaságtan szellemi előfutára. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 3. szám, 282–289. old.
51. MÓCZÁR József (2008): *Fejezetek a modern közgazdaság-tudományból*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
52. MÓCZÁR József (2010a): Paul A. Samuelson, a közgazdaságtan utolsó nagy generációjának (1915–2009). *Közgazdasági Szemle*, 57. évf. 4. szám, 371–379. old.
53. MÓCZÁR József (2010b): A közgazdaság-tudomány válsága. *Magyar Tudomány*, 170. évf. 3. szám, 318–330. old.
54. PERKINS, D. H.–ROMER, M., szerk. (1991): *Reforming Economic Systems in Developing Countries*. Cambridge/Mass: Harvard University Press
55. RAMONDO, N.–RODRIGUEZ-CLARE, A. (2013): Trade, multinational production and the gains from openness. *Journal of Political Economy*, 121. évf. 2. szám, 273–322. old.
56. RIZIBERGER, K. (2008): A ranking of journals in economics and related fields. *German Economic Review*, 9. évf. 4. szám, 402–430. old.
57. ROSSER, B. J.–HOLT, R. P. F.–COLANDER, D. (2010): *European Economics at a Crossroads*. Cheltenham: Edward Elgar
58. RÖPKE, W. (2000): *Emberséges gazdaság – emberséges társadalom*. Vál. és szerk. Horváth J. Tamás. Budapest: Aula Kiadó
59. SAMUELSON, P. (2009): A few remembrances of Friedrich von Hayek (1899–1992). *Journal of Economic Behavior and Organization*, 69. évf. 1. szám, 1–6. old.
60. SARGENT, Th. J. (1993): *Bounded Rationality in Macroeconomics: The Arne Ryde Memorial Lectures*. Oxford–New York: Oxford University Press
61. SIMONOVITS András (2013): Szubjektív gondolatok a közgazdaságtanról. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 3. szám, 352–358. old.
62. STOCK, J.–WATSON, M. (2003): Has the business cycle changed and why? Megjelent in: *NBER Macroeconomics Annual*. 17. kötet. London–Cambridge/Mass., The MIT Press, 157–230. old.
63. SZEIDL Ádám (2013): A pletyka nem olyan, mint hittük. (Szalai Bálint interjúja.) *Index*, január 27.
64. SZENTES Tamás (2011a): *Fejlődés-gazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó
65. SZENTES Tamás (2011b): A társadalomtudományok a globális válság tükrében. *Társadalomkutatás*, 29. évf. 2. szám, 187–201. old.

66. TÖRÖK Ádám (2010): A közgazdaságtan és a tények. Megjelent: MURAKÖZY László, szerk: *Válságban és válság nélkül*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 155–206. old.
67. TURLEY, G.–HARE, P. G., szerk. (2013): *Handbook of Transition Economics*. London: Routledge
68. WAGNER, A. (1896): Marshall's *Principles of Economics*. In: *Quarterly Journal of Economics*, 5. évf. 3. szám, 319–338. old.
69. WIELAND, J. (2012): Macht und Ohnmacht des Bundesverfassungsgerichts in der Finanzkrise: das Urteil vom 13. September, 2012. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 10. évf. 3. szám, 303–323 old.
70. ZALAI Ernő (2011/12): *Matematikai közgazdaságtan*. I–II. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó

4. AZ EURÓPAI SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG

ÖSSZEGZÉS: Ebben a fejezetben megkíséreljük összefoglalni azokat a főbb összefüggéseket, amelyek az Európai Unió és számos tagállam alapidokumentumaiban, valamint az európai gazdasági és szociális modellről folytatott vitában szertartásosan megidézett szociális piacgazdaság lényegi vonásait képezik. Megvizsgáljuk, hogy mennyiben esik ez egybe a német gyakorlattal. Az elméleti fejezet követelményeit alkalmazva felvetjük, hogy a globalizáció kihívásaival szembesülve milyen új elemekkel tehető életképesé ez a modell, s mennyiben szolgálhat tájékozási pontként a világ más részei számára is.

* * * *

A szociális piacgazdaság fogalma a második világháború utáni évtizedekben gyökerezett meg, és mind a mai napig hívó szóként szerepel mind a közgazdasági, mind a társadalmi és politikai vitákban, az elmélet és a gazdaságpolitika képviselői között egyaránt. A fogalom egyszerre hordoz *leíró és normatív tartalmat*, épp ezért volt és maradt viták tárgya. A következőkben megvizsgáljuk, hogy ez – az „élhető kapitalizmus” megfelelőjeként kialakított modell lejárt lemez-e, vagy sem. Továbbá, hogy vannak-e ebben a keretben általánosítható, rendszer jelleggel megfogalmazható, és bizonyos értelemben a világ bármely – ez iránt hajlandóságot mutató, politikai preferenciái közé soroló – társadalma számára hasznosítható elemei és tanulságai, *vagyis valóságos, a mai közgazdaságtan fogalmai szerint is értelmezhető modell-e*, vagy pusztán egy ország gyakorlatának – sikertelen – elméleti kiterjesztése arra nem feltétlen alkalmas és fogékony más országokra. Az EU válságkezelésének irodalmában gyakorta – és valóban tetszés szerint idézhetően – felbukkan a második értelmezés. Ez talán önmagában is igazolja, hogy nem pusztán elmélettörténeti érdekességű kérdést vetünk fel.

Külön is megvizsgáljuk a sok esetben – tévesen és félrevezetően – *azonos értelemben használt „jóléti állam” fogalmával való konfliktusos viszonyt* és az ebből fakadó gyakorlati, gazdaságpolitikai-alkalmazásbeli eltéréseket is. Ez a kérdés fölöttébb időszerű, hiszen világszerte éles vita újult ki az állam gazdasági szerepéről és a célszerű újraelosztás mértékéről, formájáról és minőségéről. E változtatások részletekbe menő leírása – az *Obamacare*-től a *Harz-IV* reformo-
kig – a maguk konkrétságában kívül esik a jelen – modellszintű – elemzési szint

megkövetelte elvontságon, ámde azt mutatja, hogy kérdésvetésünk társadalmilag releváns. Érdeemes fölledézni, hogy a – maga teljességében csak az 1980-as évtizedre kialakult – hazai/kádári jóléti modell több elemének felülvizsgálatát már az Antall-kormány elkezdte, és a nyugdíj-, valamint az egészségügyi ellátás átalakítása azóta is napirenden van (eltérő intenzitással és irányokkal). Ezen túlmenően a baloldali kormányok már 2006-ban elkezdtek a munkapiac és a segélyezési rendszer átszabását, a jobbközép koalíció pedig számos, a korábbiakon messze túlmutatóan radikális megoldást vezetett be. Vagyis mondandónk magyar szempontból is érdekes, bár nem ehelyütt vizsgáljuk¹⁰⁶ a magyar gazdasági növekedés befagyasásának okait és következményeit.

A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁGI MODELL KIALAKULÁSA

Modellnek a társadalomtudományban háromféle dolgot neveznek. Elsőként: olyan megoldást, ami mások számára vonzó, azaz *normatíve jó*. Például a nemzetközi kapcsolatok irodalmában Joseph Nye (2004) nyomán kialakult *soft power* értelmében, vagyis ami kedvező hatásai okán másokat – külön kényszer, ösztönzés vagy büntetés híján is – utánzásra, átvételre mozgósít. Így modellértékűnek tekintik az EU-ban a dán megoldásként megismert *flexicurity* rendszert (Flaschel–Greiner, 2012), ami a rugalmasság és a biztonság kettősét nyújtja a munkapiacra, főképp az átképzés és az aktív munkapiaci eszközök révén.

Második értelemben modellnek tekintjük – a közgazdaságtan fősodrában kialakult szóhasználatot követve – egy-egy jelenség *matematikai nyelven történő megjelenítését*, főbb vonásainak formális szerkezetben történő, rendszerezett leírását és elemzését. Mint a közgazdaságtan mai állapotát taglaló részből kitűnt, ez ma a legtöbb elméleti közgazda „anyanyelve”, aminek alakulásában a – matematikai értelemben vett – szépség, a kifejtés szellemessége, valamint a matematika önfejlődése jelentős szerepet kap. Ennek eredményeképp a modellezés sok esetben számszerű eredményeket hoz, értelmes magyarázat esetén „ha-akkor” értelemben. A formalizmus elleni bírálatunk mellett kiemeljük és hangoztatjuk: *az efféle modellezés mind a nagyobb cégek, mind a nemzetgazdaságok elemzéséhez és vezetéséhez elengedhetetlen*, nem utolsósorban a mennyiségi eredmények és a „ha-akkor” típusú figyelemfölvívások okán. Ekképp e modellek nem akkor „válnak be”, ha előrejelzésük teljesül, hanem ha a kisiklások megelőzését teszik lehetővé.

Végül, harmadikként – az összehasonlító gazdaságtanban és a fejlődéstanban – modellnek tekintjük egy-egy ország vagy időszak gyakorlatát, amelynek révén általánosítható, *másutt is alkalmazott felismerésekre juthatunk*. És fordít-

¹⁰⁶ Bővebben: Csaba, 2012.

va. Egy-egy országcsoporthoz vagy időszak tapasztalatait általánosítva alkotunk verbális modelleket.¹⁰⁷ S miközben a harmadikként említett diszciplínát az épp térfoglalásban lévő, neofita főáramhívók csak mint „minden, ami se nem mikro, se nem makro”, azaz áltudománynak minősítették, mint a hivatkozásjegyzékből látható, eközben a világ vezető kiadói, az MIT Presstől az Oxfordig jelentetnek meg a gazdaságrendszer-összehasonlításoknak szentelt kézi-, sőt tankönyveket is. Igaz, erről a magabiztos kollégák nyilván nem értesültek, és ezért a három értelmezési síkból csak egy, ami az ő ügyük.

A mi modellünknek egyértelműen német akcentusa van. Kiinduló pontnak az elméletben Wilhelm Röpke (1943), a gazdaságpolitikai gyakorlatban Walter Eucken (1952/2004) munkái szolgálnak. Ezekben épp úgy – részben a gyakorlat általánosításaként – modellként fogalmazódik meg a két háború közti időszak tapasztalatainak tagadásaként – egyfajta *antitéziseként* – történeti elméleti általánosítása, mint az Keynes (1936/1965) alapmunkájában tetten érhető. Ekkoriban a gazdasági gyakorlat tanulmányozása és a tapasztalatok általánosítása nem számított „verbalizmusnak” vagy épp „zsurnalisztikának”, ahogy azt a mai ortodoxia számos képviselője véli.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Ezek leírásáról részletesen lásd: Bara–Szabó, szerk., 2007. A gazdaságrendszer-összehasonlítás – *Wirtschaftsvergleiche, comparative economic systems* – voltaképp a 19. század nyolcvanas éveitől létezik a közgazdaságtanban, hol főáramként, hol búvópatakként. Nyugaton a felsőbb évfolyamokon és a doktori szinten is oktatták szinte mindenütt. Keleten a „szocializmus” és a „kapitalizmus” politikai gazdaságtana definíciószerűen hordozta ezt a tartalmat, végigvezette – még erőltetett módon is – a szembeállítást. Samuelsonék technokratizmusa részben ennek ellenhatása: a közgazdaságtan náluk pusztán módszer, eszköz, nem normatív diskurzus. Ahogy teret foglaltak a közgazdasági elméleti tanszékeken, úgy szorult ki minden, ami intézményi és történelmi alapozású ismeretanyag, iskola és közelítésmód. Később – voltaképp az 1990-es évektől, a neoklasszika előző részben tárgyalt egyeduralkodóvá válásától kezdve – a legtöbb tananyagból kiszorult, pedig ismeretanyaga hasznos lenne többféle hallgatóságnak is. Az amerikai összehasonlító közgazdasági társaság (ACES) az évi elnöke, Peter Murrell (2011) áttekintésében épp a történelmi és intézményi orientációt nevezi meg a szubdiszciplína kiszorulását kiváltó fő okok között, ami az előző fejezet alapján az Egyesült Államokban még némileg érthetőnek is mondható. Magyarországon annál kevésbé. Pedig 2000-ben egy előtanulmányokat is nélkülöző egyetemi „reform” keretében „kikorszerűsítették” e tárgyat a vezető Corvinus Egyetem kötelező stúdiumai közül, a gazdaság- és az elméletitörténettel egyetemben, az egyoldalú amerikanizálódás tragikomikus példjaként. Igaz, nem minden egyetemen és nem minden képzésben halt kit teljesen az összehasonlító gazdasági képzés, de ezek a „törpe minoritást” jelentik a tömegképzés makro- és mikróra redukált követelményeivel szemben.

¹⁰⁸ Ez egyfelől érthető: Amerikában kevesek kiváltsága a gazdaságpolitika csinálása a távoli Washingtonban, az is inkább kitérőképp, ahogy ez Samuelson, Feldstein, Lazear vagy Arrow esetében is volt. Másfelől azért nem véletlen, hogy olyan Nobel-díjas nagyságok, mint Gary Becker, Paul Krugman, Vernon Smith vagy anno Friedman és Samuelson egyáltalán nem riadtak vissza a rendszeres publicisztikai megnyilvánulásoktól sem, a *Business Week*től a *New York Times*on át a *Wall Street Journal*ig terjedő körben. Vagyis: a gyakorlat iránti érdeklődés valahol sosem halt ki.

Lényegére rövidítve a következő alapvetések fogalmazhatók meg. Röpke irányadó munkája – az eredeti német cím szerint *Korunk társadalmi válsága* – a háború alatt, de már a háború utáni korszak stratégiájának megrajzolása igényével született. A könyv ugyan szinte párhuzamosan megjelent magyarul is, de politikailag sosem volt korrekt. A háború alatt a náci számára baloldali nyavalygás, a göringi *Planwirtschaft* és a győzelmeket megalapozó háborús erőfeszítések lekicsinylése volt. A háború után pedig eleve legföljebb angol – de egyre inkább csak a szovjet – forrás volt a tiszta forrás. Mivel az egyetemi tanári kart és az akadémiai tagságot 1945 és 1950 között több lépésben kiiktatták a tudomány és a közvélemény formálásából, szerzőink gondolatai nálunk teljesen a feledés homályába merültek. Németországban viszont a Ludwig Erhard és Alfred Müller-Armack fémjelezte újjáépítési politika szellemi kerete és hivatkozási pontja volt és maradt is egész a német újraegyesítésig, 1990-ig.

Röpke elemzésében – a magyar címben szereplő harmadik út – nem a szabályozott piacgazdaság és a parancsgazdaság, hanem a szélsőséges be nem avatkozási gyakorlat – mint akkoriban mondták, a manchesteri kapitalizmus – és a szovjet–német hadigazdasági gyakorlat között keresi az emberközpontú társadalom lehetőségét. Kora katolikus gondolkodóira támaszkodva Röpke elutasítja a parancsgazdaság és a zabolátlan piacgazdaság minden formáját, mert más-más módon materialistának és embertelennek mutatja be ezeket. Alapproblémának tekinti – Marx Károllyal egybecsengően – a társadalom proletarizálódását, azaz a nincstelen, gyökértelen – a francia szociológusok által barakkembernek is nevezett – tömeg kialakulását.

Ez a tömeg egyáltalán nem *démosz*, úgy, ahogy a politikatudomány és a közvélemény-formálók többsége véli. Sokkal inkább az elvont demokraciáelméletekben föltételezett tulajdonságok ellenkezőinek megtestesítője. Vagyis: tulajdon és gyökér nélküli, képzetlen, szellemiekre nem fogékony, viszont anyagi érdekein, nyers érzelmein és a látványokon, valamint a tömegrendezvényeken és -tájékoztatáson keresztül könnyen manipulálható.

Röpke számára ezért központi jelentőségű a társadalom *deproletarizálása*, vagyis az emberi léptékű és természetű életviszonyok kialakítása. Marx Károly az iparosodás és a proletarizálódás folyamatában a forradalom bölcsőjét látta – ebben Röpke is egyetért. A kiút azonban szerinte nem lehet az embertelen és pusztító diktatúra, a totális állam valamely válfaja (beleértve a proletárdiktatúrát és a náci egypártrendszert).¹⁰⁹ A megoldás szerinte olyan gazdálkodási, települési és életviszonyok létrehozása lehet, ami képes meghaladni az industrializmus egyoldalúságait. Helyesen érzékelve azt, hogy a vas és acél korszakának

¹⁰⁹ Sajnálatos, hogy nálunk megragadt a háborús szovjet szóhasználat, és fasisztának nevezik a német rendszert is, holott ez a terminus az olasz korporativizmus leírására szolgált. Ez sok tekintetben eltérő vonásokat mutatott, mindjárt az állami tulajdon túlsúlyával kezdve, ami Németországban sosem vált jellemzővé.

elmúltával – vagyis az első világháborút követően – a technológiai fejlődés nem a nagyságrendi megtakarítások, hanem a szakosodás, a kis sorozatok, az egyedi igények – a 21. században a tömeges testreszabás/*mass customization* – irányába mozdul, ő a kis méret előnyeit kihasználó egységeket és az ezt támogató közpolitikát szorgalmazta.

Rövidre fogva, a számos régióban – így Dél-Németországban, Svájcban és Ausztriában, valamint Észak-Olaszországban is – megvalósult fejlődési pályára a sokszínűség felkarolását, az egyedi termék és szolgáltatás magas hozzáadott értékét, és a települési, valamint a közigazgatási rendszer ehhez is kötődő dekoncentrációját célozta és érte is el. Utóbbi – különösen az 1970-es évek közepe óta – a szép magyar szóval „szuburbanizációnak”, vagyis elővárosiasodásnak nevezett folyamatban érhető tetten, amiben egy ideig még a városközpontok elnéptelenedése és/vagy hátrányos helyzetű bevándorlókkal feltöltött nyomorregyeddé süllyedése jelentette az ellenpontot.¹¹⁰ S miközben az utóbbi megoldására sokféle jó kezdeményezés született, szempontunkból a lényeg az, hogy Röpke víziója – a nagyvárosból való kirajzás – megvalósult spontán módon, különösen az őslakosok körében. Ez szekuláris – évszázados léptékű – folyamat, ami sok tekintetben hitelesíti a maga idején utópisztikusnak tartott elképzelések más részeit is.

Röpke gondolatmenetének fontos része a vállalkozás társadalmi-családi egységkénti felfogása, és ebből következően a munkások döntésekbe való bevonásának szorgalmazása. A híres együttdöntési rendszer – *Mitbestimmung* – nyilván nem közvetlenül a háború után is Svájcban élő, és minden közhivatali és politikai funkciót következetesen elhárító gondolkodótól, hanem a megbékéltetni és beépíteni kívánt szociáldemokrata és szakszervezeti mozgalomból került az adenaueri politika tengelyébe. Az azonban lényeges, hogy szemben a mai fősodró közgazdasági és üzleti tankönyvek egysíkúságával, ami szerint a vállalkozás egyetlen célja a részvényérték – *shareholder value* – gyarapítása lenne, a konzervatív Röpke felfogása a munkahelyi viszonyok tekintetében a mérsékelt baloldalt idézi. Nevezetesen: az irodalomban *stakeholder approach*-nak, vagyis az érdekelt/érintettek bevonására épülő vállalatelméletnek az előfutára volt.

Egyáltalán nem arról volt szó, hogy e fölfogásban a munkásmozgalom öngazgatási törekvései köszönnének vissza. Hanem arról, hogy az emberközpontú társadalomképből egy egészen más gazdaságfölfogás adódik, mint a céget pusztán vagyongyarapító gépezetnek tekintő fordista közelítésből.¹¹¹ Fontos mozzanat,

¹¹⁰ Talán Brüsszel, Amsterdam és Birmingham lehet utóbbinak közismert példája.

¹¹¹ E kérdéseket taglalja a Röpke (2000) írásaiból készült poszthumusz válogatás, amit ismereteim szerint sehol nem használnak a gazdasági felsőoktatásban. Pedig az újnak vélt – többnyire a harmóniát célzó japán vezetéstudományból átemelt – közelítések, mint amilyen az újabb vezetéstudományi irodalomban joggal középpontba állított csoportmunka, közösségépítés, személyre szóló tanácsadás/*coaching* és az elismerés révén való motiválás mind megtalálhatók benne.

hogy ezek a fölvetések a gyakorlatból vétettek – talán nem véletlenül neveztek el Weiss Manfrédról utcát az elmúlt években Csepelen. És – ami fontosabb: míg a háború előtt ez egyedi jó példa, „ipari mintagazdaság” volt, a háborút követően tömegjelenséggé vált, ha talán általánosnak nem is mondható (az egykori kelet-német tartományokban bizonyára nem). Vagyis: az elmélet és a gyakorlat sokszor igényelt összhangja ebben a tekintetben létrehozhatónak bizonyult, ha nem is általánosíthatónak.

A szociális piacgazdasági modell másik megalkotója Walter Eucken (1952/2004), a freiburgi iskola meghatározó személyisége volt.¹¹² Az ő munkásságának lényege a gazdasági rendszer egészéni felfogása, a más nyelvre alig átülthető *Ordnungstheorie und Ordnungspolitik*. Ő a náci és a weimari gyakorlattal fordult szembe még freiburgi évei alatt. E szembefordulás sokrétű – filozófiai, politikai, személyes és közgazdasági – volt, helyütt csak utóbbinak főbb eredményeit összegezzük, a végletekig tömörítve. Euckent is összeköti Röpkével az, hogy az 1945 és 1990 közötti időszakban kialakult nyelvi, szellemi és orientációs korlátok okán munkássága Magyarországon szinte egyáltalán nem ismert. S mivel – freiburgi kollégájától, F. A. Hayektől eltérően – nem tanított évtizedeken át Chicagóban, és munkáit is túlnyomórészt németül írta, ami a maga korában elvárás is volt,¹¹³ így ezek a gondolatok csak igen töredékesen, és főképp az EU jogrenden keresztül – a versenypolitika elvein át – érintették meg a hazai gondolkodást.

Eucken kiterjedt munkásságát hét–tizenhat kiadást megélt alapművei tartalmazzák, amelyeket a jelen fejtegetésben csak igen töredékesen összegezhethetünk. Ezt is csak annyiban tesszük, amennyiben a szociális piacgazdaság alapvonásainak megértéséhez elengedhetetlen. Az előző bekezdésben említett két fogalom lényege a rendszerszemlélet, ami évtizedekkel megelőzte a kibernetika és utóbb a komplex rendszerek elméletének behatolását a gazdaságtudományokba.

Mivel mind a weimari, mind a náci korszakot a „konkrét helyzet konkrét elemzése” alapján hozott gazdaságpolitikai rögtönzés uralta, Eucken számára alapvető fontosságú volt az általa *punktualistische Wirtschaftspolitik*nak nevezett, azaz részletekben elvesző, sürgő-forgó, ügyintéző kormányzati stílustól és

¹¹² Természetesen másokkal együtt, kiemelten Franz Böhm és Paul Hensel, s részben a Chicagóban tanító freiburgi F. A. Hayek munkásságára, illetve később az *ORDO* gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai évkönyv köré tömörülő gazdasági liberálisok írásaira lehet utalni, kiemelten az 1990-es évek végéig jól követhető marburgi iskolára. Ez azonban már német közgazdasági elméletörténet-íráshoz vezetne, ami nem lehet célunk. A német *wikipedia* egyébként meglehetősen terjedelmes és lényegében megbízható információkat tartalmaz az egymással csak részben átfedő, részben versengő személyek és elméletek/iskolák mibenlétéről és viszonyáról.

¹¹³ Még az 1980-as évek közepén is szokásban volt, hogy a külföldi származású professzoroknak is németül kellett a habilitációs, illetve az egyetemi tanári kinevezést követő belépő előadást megtartaniuk. A nagy tömeg előtt tartott *Antrittsvorlesung* gyakorta egészen más tudományterületet mutatott be, jelezvén, hogy az Universitas eszménye ekkor még nem adta át a helyét a szakbarbárságnak.

gyakorlattól történő elszakadás. Gondolkodásmódjának meghatározó elemévé épp ezért vált az a közelítésmód, ami a gazdaságot szerves egységként, mai szóval rendszerként/*Ordnung* értelmezi. És ebből adódóan az elemzésben is, de még inkább a beavatkozásoknál az orvosi és mérnöki tudományokban magától értetődő, de a közhatalom gyakorlásában mindig életidegennek ható – és a ma szokásos elemzési közelítéstől¹¹⁴ is fölöttébb idegen – *átfogó szemlélet*.

Vagyis: legkevésbé sem elég azt vizsgálni, hogy mi lehet egy-egy beavatkozás közvetlen hatása. Tekintettel kell lenni és hatástanulmányokkal modellezni mindazt, amit e lépések más, talán távoli területeken kiválhatnak. Épp azért, mert a beavatkozás hatása többnyire kiszámíthatatlan – a gazdaság sok tekintetben mint az éghajlat: komplex és kaotikus rendszer –, a beavatkozásokkal csínján kell bánni. Igen kevés számú, jól célzott, ámde következetesen végbevitt beavatkozásra van mód, ha a cél a jólét növelése, a kiszámítható, stabil növekedés és a fenntartható költségvetés.

Az euckeni fölfogás sarokpontjai (amit az eredetiben „konstituáló”, azaz *rendszerképző alapelemeknek* nevez): a magántulajdon, a jogállamiság (nemcsak a szerződések kikényszeríthetősége!), az árstabilitás, a verseny mint közérdek állami pártolása és védelme – aktivista piacépítés révén –, szabad külkereskedelem (mint előbbinek is és a fogyasztói jólétnek is előmozdítója), konvertibilitás (a tökemérleg fokozatos megnyitásával) és a fenntarthatóan kiegyensúlyozott költségvetés elve is. Ebből adódik közvetve az ún. „arany szabály”, amit a német alaptörvénybe is beépítettek. Eszerint az állam *csak tartós gazdasági visszaesés idején* adósodhat el, illetve csak annyi új hitelt vehet föl minden évben, amennyiből a *közberuházások* finanszírozását kiegészíti.¹¹⁵

Jól látható, hogy ez a közelítés – közkeletű néven ordoliberalizmus – jelentősen *különbözik a korabeli közgazdasági fősodortól*. Utóbbiban elméleti szinten Keynes nézeteinek fokozatos, de föltartóztathatatlan térnyerése, a gyakorlatban pedig *az állami tulajdon és az állami szabályozás egyidejű kiterjesztése* volt a jellemző. Például Olaszországban és Franciaországban a háború alatt közkézbe vett ipari és banki tevékenységek nemigen kerültek vissza a korábbi tulajdonosokhoz – inkább további államosításokra került sor. Németországban ezzel szemben a szövetséges hatalmak által végbevitt – és a hadiipar, valamint a leginkább kompromittált együttműködők ellenőrzését szolgáló – lépéseken túl további államosításokra már nem került sor.

¹¹⁴ Ennek lényege: hogy is érthetnénk meg a bonyolultat, ha nem értjük az egyszerűt, hogy is gondolkodhatnánk rendszerben, ha a konkrétumot nem értjük. Ez annál különösebb, mert a neoklasszika közismerten deduktív.

¹¹⁵ Más szóval: valamennyi saját erővel az állami cégeknek is rendelkezniük kell ahhoz, hogy beruházást indítsanak. Ennek forrása lehet az amortizáció, a különféle díjakból származó bevétel és persze az állami tőkejuttatás, a törvényi föltételek megléte esetén. Általános jellegű a visszterhesség elve.

Jelentős különbség volt a Marshall-segély felhasználásában is. Míg a nagy nyugati országokban ezt a kötött gazdaság megőrzésére és államilag vezérelt programokra fordították, a németek – szembefordulva az amerikaiakkal – az árfőlszabadítással egyet jelentő valutareformot finanszírozták belőle. Mindennek hatására a kötött árak és általában *a gazdasági megkötések aránya Németországban már az 1950-es évek elején kisebb volt, mint a legtöbb nyugat-európai államban*. Sőt, az állami kiadások GDP-n belüli aránya az 1937. évi 37%-ról 29,7%-ra mérséklődött (Abelshauer, 2004, 278. old.), *ami teljesen szembe ment a kor trendjével* és államelvű szellemi divatáramlataival is. És épp ez a kontextus magyarázza – a hiperinflációs tapasztalat mellett –, hogy az erhardi gazdaságpolitikának miért volt és maradt oly kiemelt vívmánya az árstabilitás. És hogy miért lett az árstabilitás a háború után évtizedeken át, máig hatóan, pártokon és divatokon átívelően a német gazdaságpolitika sarokköve és alapvető tájékozási pontja, az euróválságig bezárólag. 1950 és 2013 között, azaz hat és fél évtized alatt az átlagos infláció évi 2,5% volt, 2013 márciusában 1,4%, ami csökkenő érték – és eközben deflációs periódus sem volt.¹¹⁶

A német gazdaságtörténet talán legjobb összegzését adó Werner Abelshauer (2004, 315–360. old.) a következő főbb megállapításokra jut. Egyfelől a német gazdaságpolitika jelentős eredményeket ért el a tizenkétfélmillió menekült letelepítésében és integrálásában, a szolgáltató társadalom felé való átalakulásban, a hagyományos osztálytársadalom meghaladásában és az együtt döntési rendszer révén *a társadalom integrálásában*. A 327–330. oldalon – némi iróniával – a röpkei deproletarizálódási program beteljesedéséről és a középosztály társadalmának közel általánossá válásáról szól. Az irónia érthető, mert ez a kormányzati ideológiában sokáig központi szerepet vitt, az erre jellemző túlhasználással és lejáratódással, amitől még igaz maradt.

Ugyanakkor a német gazdaság a világgazdasági változásokra *töredékes válaszokat adott*, szerkezete nem illeszkedett kellőképpen, vagyis a növekedés lelassulása nem egyszerűen a gazdaság túlérettiségének volt következménye már *az újraegyesítést megelőzően sem*. Sőt, értelmezésében az 1980-as évek elmeszesedése sok tekintetben a gazdasági csoda évtizedeinek öröksége, az *államvezérelte modell felé történt erőteljes eltolódás* megjelenítője volt. A közkiadásoknak a nemzeti terméken belüli aránya már a 1960-as évtizedben növekedésnek indult, 1970-re 39,1%-ot ért el, vagyis a szociális piacgazdaság induló szintjéhez képest 10 százalékponttal – egyharmados aránnyal – nőtt meg, ami bizonyára minőségi változást hozott.

Egy újabb évtized múltán – a világgazdasági válságokra való reagálást is megjelenítve – kialakul a 48%-os ráta, ami kisebb-nagyobb ingadozásokkal *azóta is jellemzi Németországot* (Abelshauer, 2004, 278. old.). A német GDP

¹¹⁶ Forrás: www.tradeconomics.com: Germany Inflation Rate, letöltve: 2013. ápr. 3.

átlagos növekedési üteme 1950 és 1965 között meghaladta az 5,6%-ot, ami a versenytársak korabeli teljesítményének közel *a duplája volt* (szemben például az Egyesült Államok 2%-ával), majd ez 1965 és 1980 között 3,9%-ra, 1980 és 2000 között – az újjáépítési hatások és a keynesi növekedésfelhajtó effektusok ellenére – alig 1,8%-ra mérséklődött! Utóbbi már egy teljes százalékponttal elmaradt a továbbra is vezető Egyesült Államok teljesítménye mögött. És miközben a Kohl-kormány egyfajta kínálati oldali fordulatot végbevitt, a rendszer egészét érintő megújulást elszalasztotta. Michael von Prollius (2006, 236–288. old.) kritikai összegzésében ezért a teljes 1990 utáni időszakot a szerkezeti válság és annak kezelése – *Strukturkrise und Krisenwirtschaft* – kifejezésekkel írja le. Kelet-Németországnak az EU-gazdaságba történő szerves integrálása elmaradt, miközben a német jóléti állam teljesítőképességének határára jutott. Más szóval: igencsak *messze került egymástól* az alfejezet elején taglalt euckeni-röpkei vízió és a napi kompromisszumok alakította valóság (Goethénél: *Dichtung und Wahrheit*).

A MODELL ÉS A VALÓSÁG VISZONYA NÉMETORSZÁGBAN

Nem gazdaságtörténetet és nem is országtanulmányt írunk. Épp ezért eltekintünk most az 1950 és 1985 közötti német gazdaságpolitika részletes bemutatásától, hisz annak nemcsak külföldön, de itthon is jelentős irodalma van.¹¹⁷ A következőkben ugyancsak vázlatosan mutatjuk be két, nagy terjedelmű, főképp német szerzők jegyezte reprezentatív összefoglaló munka mentén (Hermann-Pillath és tsai, szerk., 1993; Cassel, szerk., 1998a), hogy mi valósult meg a vízióból és miképp. E munkák, miközben fönntartják a német megoldások példaértékét,¹¹⁸ szembesültek már a nyugatnémet növekedés lelassulásával, a versenyképesség csökkenésével és az akkoriban már euro-szklerózisnak nevezett kérdéskörrel. *Különösen fontosnak bizonyult három kérdés: a jóléti rendszer fenntarthatatlanná válása, a német újraegyesítés kihívása és a modell belső hajtóerejének – részben pedig elméleti megújulóképességének – elégtelenné válása.*

1. *A növekedés lelassulása* már az 1980-as évek elejétől szembeötlő volt. S miközben a közgazdászok közt vita folyt arról, hogy ez a gazdaság (túl)érettségé-

¹¹⁷ Mindenekelőtt Mihályi (1989) és Szamuely (1992) köteteire gondolunk, amelyek alapos statisztikai áttekintést is adnak erről az időszakról, beleértve a jóléti állami elemek megerősödését, az együttműködést és az uniós kapcsolatokat.

¹¹⁸ Sőt, ezt az akkor alakuló monetáris unióban európai szinten kimondottan követendő, és az akkora már kialakult, sok tekintetben véletlenszerű politikai alkukból adódó kiadási súlypontok és döntéshozatal alapvető megformálására is felszólítottak az irányzat meghatározó képviselői. Lásd Gröner–Schüller, szerk., 1993; Cassel, szerk., 1998b.

nek a jele, vagyis hogy a neoklasszikus fölfogásnak megfelelően elkerülhetetlen, avagy a meglévő struktúrák védelmét túlságosan is előtérbe helyező, örök egyeztetésre épülő döntési-döntésképtelenségi rendszer – *Konsensgesellschaft* – eredménye, a lassulás következményei szabad szemmel is láthatóvá váltak. Míg a korábbi 5-5,5%-os növekedés sok mindenre teret adott, ámde a lassabb 3,5% mellett és rohamosan idősödő társadalomban más volt a helyzet. Különösen pedig az *állampolgári jogon járó*, egyre szélesebb körben nyújtott *jóléti szolgáltatások fenntarthatósága kérdőjeleződött meg*. Mivel e rendszereket – különösen az elöregedő társadalomban perdöntő nyugdíjakat – a munkára rakódó járadékokból finanszírozzák, mind a viszonylag tartósan magas munkanélküliség, mind a viszonylag korai nyugdíjba vonulás, mind pedig a jövedelemtermelés lelassulása satuba fogta a „szerzett jogok” rendszerét. Ezek megváltoztatását a társadalom többsége ellenezte. Cassel (szerk., 1990) kötetében a szerzők arról szólnak, hogy a szociális piacgazdaság kicsorbult és jóléti államba csúszott (a kettő viszonyáról lásd alább). Fontos, hogy mindezt még az újraegyesítést megelőzően diagnosztizálták.

2. *A német újraegyesítés tisztán politikai-geostratégiai logikát követetett*, végső fokon a költség nem számít elve érvényesült mindenben. Helmut Kohl helyesen ismerte föl 1990 júniusában a „most vagy soha” helyzetet, amíg még a megrogygyant hatalmú Mihail Gorbacsov – felvilágosult cárként – a külső birodalom fölszámolását ugyanúgy orosz nemzeti érdekeknek tekintette, mint egykor de Gaulle az algériai háború lezárását. Gyorsan kellett cselekedni. S mivel a szövetségesek – főként Margaret Thatcher, Giulio Andreotti és Francois Mitterand – gyanakodva szemlélték az óriássá váló Németországot, két huszárvágást is tett.

a) A német egységet az európai politikai és pénzügyi unióhoz kötötte, és ezzel párhuzamosan

b) a német egyesítést mindenféle nemzetközi egyeztetés nélkül, a fönnálló német keretekbe történő beépítéssel – *Beitritt* – valósította meg. Ha arra gondolunk, hogy Magyarország – mint problémamentes állam – a tagsági kérelme 1991. évi benyújtása után „alig” 13 évi várakozás után lett EU-tag, míg az elmaradott gazdasági rendszerű keletnémet állam nem sokkal több, mint 13 hét után¹¹⁹ akkor utólag is ámulattal szemléljük a folyamat sebességét.¹²⁰

Ugyanakkor a belépés azt jelentette, hogy a német közigazdák által az 1980-as években már igencsak kritikusan szemlélt, merev és versenyképtelen megoldások átültetésére, sőt *legitimálására került sor*. És hiába figyelmeztettek éles szemű megfigyelők idejekorán (Sinn, G.–Sinn, H.-W., 1992), hogy ez az olasz Dél, a *Mezzogiorno* újratereztését hozza majd a keleti tartományokban, azaz egy örökös segélyfüggőségben élő, végleg lemaradt és kiürülő területet,

¹¹⁹ Magyar nyelven erről lásd: Balázs Péter, 2001.

¹²⁰ Ez a valutaunió 1990. júniusi villámgyors létesítésével vált befejezett ténnyé.

erre nem hallgattak. *A nagypolitika fölülírta a gazdasági ésszerűséget.* Így az egyesített Németország még egy évtizedet „húzott le” az önértelmezésben is elavult intézményi és döntéshozatali keretben. A keynesi típusú – állami költsékezésre épülő – felzárkózás már 1997-re kifulladt, a keleti területek konvergenciája megállt, az össznémet teljesítmény pedig egész 2007-ig elégtelen maradt.¹²¹

A német gazdaság egyébként ebben az időszakban – egész 2011-ig – a világ legnagyobb exporthatalma volt (ekkor Kína körözte le őket). Emiatt két évtized múltán ismételen jelentős vita tárgya az, hogy a gazdasági növekedés lassulása pusztán a neoklasszikus fölvetésből is adódó elkerülhetetlen vonás – egyfajta érettség jele – vagy súlyos versenyképességi gondok megjelenítője. Nem meglepő módon a szociális piacgazdaságot meghaladottnak vélő – jobb-ról bíráló – szerzők beszélnek bazárgazdaságról (Sinn, 2007), ami elégtelenül szakosodik, és lemaradásra van ítélve. És a szociális piacgazdasággal inkább rokonszenvezők (Snower és tsai, 2009) értékelik úgy, hogy voltaképp egy – a globalizációra adott, lényegében sikeres válaszként végbement – újrarendezés ment végbe, ami a német modellt – apróbb változtatásokkal – életképessé teszi a jövőben is.

3. E fejleményektől nem függetlenül szót kell ejteni a szociális piacgazdaság *elméletének kifulladásáról* is. Az elmélet – mint láttuk – meglehetősen pragmatikus, földközeli megfontolásokból építkezett. Talán épp ezért igen jól használható volt, bár kétségtelen, hogy különösen a szociáldemokrácia első kormányra kerülésével, 1970 és 1982 között a rendszer teljesítőképesége szempontjából – különösen hosszabb távon – meghatározó versenyelemei, *piaci koordinációja visszaszorult*, és a közvetlen állami újraelosztás szerepe megnőtt. A teljesítményelv gyengült, a rendszer egyre közelebb került a kis országok neokorporativista modelljéhez.¹²²

Ebben meghatározó szerepet játszott az 1973. és az 1979. évi árrobbanásra és az 1982. évi pénzügyi válságra adott defenzív válasz. Utóbbi az alkot-

¹²¹ Fuchs-Schündeln–Izem (2012) elemzése talán az egyetlen az egész irodalomban, amely a folyamat pozitív értelmezését adja. Tisztán modellalapú elemzésükben arra jutnak, hogy az emberi tőke nagy része keleten is konvertálható volt. Ennek az értelmezésnek élesen ellentmond az, hogy az újraegyesítés óta kétszer annyian hagyták el a keleti tartományokat, mint a kommunista rezsim négy évtizedében, a rendkívül kedvező termelékenység–bér arány ellenére is. Nem kevésbé mond ellent az eredménynek a munkanélküliségi ráta alakulása, ami a német statisztikai hivatal adatai szerint már 1990-ben 10,3% volt, szemben a nyugati 6,3%-kal, s nagyjából az idézett cikk adatsorának végén, 2005-ben tetőzött 20,6%-kal (nyugaton ekkor 11,6%), majd a munkapiaci reformok, és főképp az idézett kutatók által nem vizsgált atipikus foglalkoztatás elterjedése okán 2012-re 11,9%-ra (nyugaton 6,6%-ra) csökkent. Az utolsó elérhető adat, a 2013. júliusi korrigált érték a nyugatiakra 5,9, a keletiekre 10,7%-ot mutat. Forrás: www.sozialpolitik-aktuell.de, letöltve: 2013. júl. 17.

¹²² Vö. Bara–Szabó, szerk., 2007 tipológiájával és országelemzésével.

mányba foglalt teljes foglalkoztatási cél megőrzése miatt is adódott – bár ez utóbbit az 1980-as évtizedben végül föl kellett adniuk. A külgazdasági és pénzügyi nyitottság mellett elmaradó teljesítmény a közadósságok lassú, de tartós növekedésében és a növekedés lelassulásában jelent meg. A szociális piacgazdaság híveinek munkássága jelentős részben kimerült az euckeni elvek számonkérésében és az államelvű megoldások bírálatában.

Olyan léptékű elméleti megújulásra, mint amit mondjuk a neo-, illetve a posztkeynesi irányzat jelentett az iskolateremtő halálát követő három-négy évtized múltán, nem került sor. Ennek csak egyik oka lehetett az, hogy előbb a két német állam szembenállásában, majd az újraegyesítésben a Német Szövetségi Köztársaság berendezkedése etalonnak számított, amit következmények nélkül nem illett bírálni, főképp elméleti szinten nem illett kritizálni. S miközben a német ismeretanyag releváns volt a kelet- és a közép-európai átalakulás megértésében (Wagener, szerk., 1993; Wagener, 2011), *sokkal kevésbé bizonyult innovatívnak a saját portáján* jelentkező gondok újszerű értelmezésében és megoldásában.

Érdekes és hosszú vita tárgya lehetne, hogy az Európai Gazdasági és Monetáris Unió létrejötte, illetve az 1992–1999 közti bevezető szakasz elkerülhetetlen – részint nemzeti szempontok vezette – vitái, az ott kialakult lövészárkok-mentalitás mennyiben *kiváltotta*, és mennyiben csak *megjelenítette* a német közgazdászok akkori első vonalának megújuló képtelenségét. Épp ezért nem is meglepő, hogy az érdemi változásokra már az egységes valuta és egységes piac nyomása alatt, a Merkel-kormány idején került csak sor. Akkor is a kis lépések, a fokozatos és lassú módosítások útján, és nem melleleg 1992-höz képest 2012-re közel megduplázódó – 81,7%-os – adósságrátával.¹²³ *Vagyis: a német gazdaságpolitikai gyakorlat tartósan messzire került az euckeni modelltől.* Ennek egy része történelmi okokra, másik része gazdaságpolitikai tétovázásra, egy további része az elmélet csökkenő befolyására vezethető vissza.

Utóbbi megjelenik abban a tényben, hogy az ordoliberalis irányzat hívei sorra visszaszorultak, és az új erőket a Werner Hildebrand bonni mikroökonómia-professzor, vagy az ugyancsak a korábban ismeretlen bonni egyetemen hírnévre szert tevő, a nemlineáris programozás és a mennyiségi módszerek képviselőjeként ismertté vált Wilhelm Krelle fémjelezte, teljesen amerikanizált, fősodrot megjelentető irányzat adja immár a legtöbb vezető egyetemen. A nagy múltú, hírű és – egykor – befolyású német tudományos lapok előző fejezetben vázolt amerikanizálódása tünete e folyamatnak, hív lenyomata az erőviszonyok gyökeres megváltozásának.

¹²³ ECB: *Statistics Pocket Book*, 2013. febr., 46. old. (3. n. évi adat), elérhető online. Megjegyzendő, hogy az „utolsó békeév”, 2007 adata 65,2%, vagyis az adósságrobbanás két fő összetevője az újraegyesítés, illetve a 2008–2009. évi válság, és persze az európai válságkezelés számláinak kifizetése okozta, nem pedig – mint Franciaországban és Olaszországban – a rendszeressé vált folyó túlköltekezés.

Az utolsó, nagy hatású, *önálló* – más közgazdasági irányzatokkal nem társuló – ordoliberalis *összefoglaló munka* (Leipold–Pies, szerk., 2000) közel *másfél évtizede jelent meg*. Ebben a megszólalók három irányba: az evolutív közgazdaságtan, az intézményi iskola és a fejlődéstan irányába nyitottak. Úgy tűnik, hogy az egykor befolyásos német iskola ekképp a tőle nem távol álló, de Amerikában és Angliában is művelt és meggyökeresedett irányzatok *mellékáramaként él tovább* a kétezres évek során.¹²⁴ És míg a klasszikus időkben Ludwig Erhard és Alfred Müller-Armack szintű szerzők írtak a szociális piacgazdaságról, az elmúlt évtizedben – a google books tanúsága szerint – már részint csak tankönyvek/*Studienmaterial*, részint pedig egyetemi értekezések tárgyaként esik szó róla, vagyis az akadémiai minősítésben eleve számításba sem vett műfajokban.

A stuttgarti Lucius und Lucius kiadó ugyan 2012-ben is megjelentette a nagy múltú *ORDO* évkönyv 63. kötetét, valamint fenntartja az ordoliberalizmusról és a szociális piacgazdaság jövőjéről szóló sorozatát is (igaz, átlagban évi egy címmel). Mindez kézzel fogható bizonyítéka annak, hogy az irányzat továbbra is jelen van a tudományban, és fontos kérdésekről fejt ki mondanóját, az euró válságától a kínai modellig terjedően. Mégis, sokatmondó az, hogy a kötet egyik meghatározó szerzője, Ulrich Witt (2012) írásában részletesen bemutatja, hogy a közelítésmód egésze milyen sokrétűen visszaszorult magában a német szakirodalomban is.

Jelképes értékű, hogy a nagy múltú, és évtizedeken át globális vezető pozíciót betöltött KieLi Világgazdasági Intézetet 2004 óta – egy évtizede – egy amerikai professzor, Denis Snower irányítja. A bonni egyetem sok éven át volt rektorhelyettese – és az európai tanulmányok egyik nagyágyújaként is ismert – Jürgen von Hagen professzor félállásban életvitelszerűen az Indiana Egyetem tanáráként működik.

Érdekes elemzés – külön kötet – tárgya lehetne annak felmérése, hogy az EU egyes tagállamai mennyiben követik a fentebb vázlatosan összegzett *szociális piacgazdasági modellt*. A közgazdaság- és politikatudomány határmezsgyéjén, vagyis az összehasonlító gazdaságtanban és az összehasonlító politikatudományban erősen tartja magát az a jelentős szerzői kör, amely a rajnai kapitalizmust (Esping-Andersen, 1990/1993; Albert, 1993), más irányból a liberális meg-

¹²⁴ Jelképes értékű, hogy a marburgi iskola félévszázados főnállása alkalmából rendezett, reprezentatív szerzői kört felvonultató konferenciakötet már a címében is arról szól, hogy az ordoliberalizmus útja az *intézményi gazdaságtanba torkollt* (Schüller–Voigt, szerk., 2008). Stefan Voigt hamburgi professzor személyében a korábban sem jelentéktelen freiburgi iskolából kinőtt – de az ordoliberalisokkal régóta versenyviszonyban álló – német intézményi irányzatba látszik olvadni. Utóbbi az immár Amerikában tanító Viktor Vanberg és a *Constitutional Political Economy* című, Springer gondozta negyedéves lap köré tömörül (az egyik szerkesztője épp S. Voigt), és az ordoliberalizmusnál jóval elvontabb, a hagyományos intézményiek – *Journal of Institutional and Theoretical Economics* című – előző részben is említett hagyományos fórumán kialakult elvontsági és tárgyalási szinten követi.

oldással szembeállított koordinált piacgazdaságot (Hall–Soskice, szerk., 2001) *továbbra is releváns megkülönböztetésként értelmezi*.¹²⁵ Az európai szociális modell újabb közelítései (Genschel, 2004; Sapir, 2006) hasonlóképp azon a nézeten vannak, hogy ha nem is eredeti, vegytiszta formájában, de a *német (rajnai) koordinált modell elméletileg továbbra is releváns*, a való viszonyok értelmes és ma is hasznosítható általánosítását adja. Ezt a felfogást különösen erőteljesen képviseli a Sorbonne professzora, Bruno Amable (2005) kötete, aki külön is kiemeli, hogy ez a modell egyben politikai projekt is, amit sosem adtak fel, és fő vonásai láthatólag minden reformot túlélnek. Sőt, ezt a közelítést immár a kibővült EU-n belüli modellek rendszerezésére és értelmezésére is értelmesen – kritikusan – felhasználó írások is születtek (Knogler–Lankes, 2012).

Ezt a megállapítást azonban árnyalnunk kell. Már az összehasonlító gazdaságtan tankönyv legutóbbi, bolognai – azaz rövidített – változatának (Szabó, szerk., 2007) vitáiban felmerült, hogy a globalizáció – de különösen az ezzel csak részben átfedő európai integráció – folyamata, konkrétan a mélyülés *viszonylagossá teszi* azokat az eltéréseket, amelyek korábban éles, modellszerű elhatárolást indokoltak az európai szárazföld uniós tagállamai között. Például a francia gyakorlat – ami hagyományosan az államvezérelte piacgazdaság mintapéldája volt – a monetáris politika – és döntéshozatal – egészének Frankfurtba vándorlásával, és a bírói hatalom jó részének Strasbourgba helyeződésével¹²⁶ megszűnt a nemzeti/kormányzati tényezők által kizárólagosan formált, önálló rendszerképző lenni.

A pénzügyi válság előtt közreadott átfogó kötetünkben Bob Hancké és társai (szerk., 2007) kiemelik, hogy ezek a változások *jelentősen átalakították az európai szociális modellek lényegi vonásait*. Bár arról nincs szó, hogy teljesen egységesültek volna, az egységes piac és az egységes pénz lényeges, modelljellemzőket érintő változásokat kényszerített ki (miközben az is igaz, hogy a közös megoldások a már meglévő nemzetiekbe épültek bele). Ez a folyamat az európai válságkezelés folyamán új dimenziót vett fel. Különösen a fiskális paktum és az állandó európai mentőmechanizmus/ESM 2012. évi létrejöttével, valamint a nagy bankok felügyeletének közösségi szerv – az EKB – keretébe helyezésével a szuverenitás-átruházás korábban példátlan léptéke intézményesült (Halmai, 2013; Csaba, 2013). Új lendületet kapott a versenypolitika,¹²⁷ valamint a környezeti és a szociális törvénykezés is, bírói úton kikényszeríthető szabályokkal gazdagítva a képet.

¹²⁵ Az összehasonlító gazdaságtan többször idézett alapmunkája (Bara–Szabó, szerk., 2007) a neokorporativista rendszert és a szociális piacgazdaságot eltérő modellként, a *varieties of capitalism* irányzat viszont azonos modellként értelmezi. Sőt, a magyar szerzők által harmadikként kategorizált skandináv modell is „koordinált” a VoC-elmélet szerint.

¹²⁶ Ez még az alkotmánybíráskodásra is kiterjedt, ahogy azt Vörös Imre (2012) részletesen igazolja.

¹²⁷ Ezt érezhettük a Malév végső ellehetetlenülésekor is.

Mindezek alapján aligha lehet kétséges, hogy a fentebb idézett – mára már klasszikusnak számító – források megjelenése óta *lényegi vonásaiban módosult az intézményi fölépítés és a döntési gyakorlat is*, különösen a komparatív közgazdaságtan hagyományos, nemzetközponitú világához képest.¹²⁸ E módosulások Németország esetében is főnállnak, vagyis a német akcentus, a rajnai modellképző vonások erőteljesen enyhülnek. A neokorporativista – kisállami –, a skandináv és a francia modelltől való *eltérések – mint láttuk, jórészt belső okokból – mérséklődtek*. Az újraegyesítés okozta, a modell koordinált (államelvű és újraelosztó) vonásait egyre erősítették. És ugyanez volt megfigyelhető EU-szinten 2009 és 2013 között, amikor az előzetes fiskális egybehangolás, a szupranacionális elemek erősödése, a szankciók szigorítása, a bürokratikus és vertikális egyeztetések hatóköre a korábban elképzelhetetlennek vélt mértéket ért el. *A jóléti állam vívmányainak megszüntetve megőrzése* pedig, különösen 2010-et követően, a kormánypolitika szintjére emelkedett Franciaországtól Svédországon át Magyarorszáig.¹²⁹ Épp ezért logikailag is elkerülhetetlen, meg időszerűvé is vált a jóléti állam és a szociális piacgazdaság kapcsolatának *elméleti és normatív szintű vizsgálata* – ezt a következő alfejezetben ejtjük meg részletesebben.

A következőkben az országelemzések, illetve az EU-szerte folyó kutatások megismérlése helyett azt a – részben normatív, részben értelmezési – kérdést vizsgáljuk meg, hogy a szociális piacgazdaság és a jóléti állam milyen viszonyban áll egymással. Munkahipotézisünk szerint e két, gyakran szinonimaként használt kifejezés elemzési-normatív szempontból nemcsak nem fedi egymást, hanem *egymás ellentétei*. Ez – a német modell kifulladását, majd újraeledését látva – értelmes és védhető föltevés lehet.

SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG VAGY JÓLÉTI ÁLLAM?

Mint minden modellszerű szembeállításnak, ennek is csak elvontan és bizonyos gondolatmenetek, logikák és mechanizmusok megvilágítására van értelme. Például az Eucken – vagy korábban az Adolph Wagner-féle katedraszocialisták, Hilferding és von Mises – nyomán kialakult dichotómia, a parancs- és piacgazdaság, a „kapitalizmus” és „szocializmus”, az államvezérelt és piacvezérelt modellek

¹²⁸ B. J. Rosser és M. Rosser (2004) meghatározó összehasonlító gazdaságtan kötetében a francia fejezet alcíme: „with indicative planning?”, azaz az indikatív tervezés felbomlása. Ez még az EU-n belüli föderális elemek megerősödése előttről származó megfigyelés, amit az elemzésben részletesen alá is támasztanak.

¹²⁹ Ismeretes, hogy a baloldali kormányok jóléti reformjai kezdeti stádiumban haltak el. A jobbközép kormány pedig épp azért folytatott kezdetektől fogva „szabadságharcot” a nemzetközi intézmények ellen (ímmár az OECD-ig bezárólag), mert azok a nagyvonalú és nem célzott szociális juttatások mérséklését/átszabását javasolták.

közt némileg önkényes. Hiszen a való világban nincs olyan hadigazdaság, amiben valami piac – adottan feketepiac, kolhozpiac, „seftelés” – ne lenne.¹³⁰ És nincs piacgazdaság, ahol állami irányítás és állami tulajdon bizonyos körben ne lenne. Mondjuk Angliában a központi bank 1905-ig magángazdasági alapon – nyereségérdekeltségben – működött, de azért a börtönök az állam kezében voltak, és a tőzsdére se lehetett bárkinek belépnie.

Jóléti államnak a gazdaság és a társadalom olyan elrendezését nevezzük, ahol a közhatalom rendszeresen és a piaci folyamatok eredményéhez képest *jelentősen és tartósan eltéríti* a fogyasztás és a rendelkezésre álló jövedelem szintjét és felhasználását. Vagyis az állampolgárok egy köre vagy akár összessége is a tiszta piaci modellben vélelmezetthez képest jelentős eltéréseket él át. Ennek célja nem más, mint a torta egyenlőbb elosztása, a méltányosság, a közbéke és a fennálló rend elfogadtatása, az emberhez méltó élet lehetővé tétele a gazdasági *teljesítménytől* többé vagy kevésbé *függetlenül*.

A jóléti államnak közismerten két alaptípusa és számtalan további alváltozata létezik. Az eredeti, Otto von Bismarckhoz köthető modell az *állami alkalmazottakat* kívánta megvédeni a piaci hullámvás kellemetlen következményeitől. A „nyugdíjas állás” – dédszüleink álma – a közfoglalkoztatás alacsonyabb bérszintjét nagyobb fokú létbiztonsággal kívánta ellensúlyozni. És mivel a foglalkoztatottak kisebbik része a vállalkozó (szellem), az önálló, a többségi alkalmazottak számára ez jó egyensúlyt jelentett. Mivel a cél–eredményt befolyásolni mondjuk egy kalauz alapesetben nemigen tudja, számára viszonylag alacsony bért is elfogadhatóvá tett a biztonság, az egészségügytől az idős kori ellátásig terjedő körben. Ez a modell alapvetően a második világháború előtt volt jellemző. Napjainkban Dél-Európában és a szovjet utódállamokban jellemző, a balti országokat is beleértve.

A jóléti állam másik típusa az angol munkáspárt háború alatti és utáni társadalmi reformjaiból kinőtt, *univerzális jóléti állam*. Nem köti foglalkoztatáshoz, még kevésbé a köz szolgálatához a juttatásokat. Állampolgári jogon jár – sőt, a kétezres évek megszorításait megelőzően magától értetődően kiterjed a vendégmunkásokra és a bevándorlókra is.

Mint az irodalomjegyzékben megjelölt összefoglaló műveknek már a címéből is kiderült, a második világháborút követően általánossá vált univerzális modell a valóságban három–öt, vagy még több alfajra is oszlott (lásd alább). Mint a művek címe is utal rá, a „jóléti kapitalizmus” alapvetően ma már nem a gazdaságtörténeti jellegű, illetve az Európán kívüli országok piacgazdasági modelljeire jellemző létbizonytalansággal, a „manchesteri kapitalizmussal” áll szemben, hanem – az egyes országok sajátosságaihoz és ideológiájához kötődően – *egy-mással versengő* változatai jöttek létre földrészünkön.

¹³⁰ Erről szól Ilf és Petrov: *Aranyborjú* c. klasszikusa, jó tíz évvel a bolsevik forradalom győzelme után.

A jóléti állam különféle változatai kézenfekvő módon nagy szerepet játszottak abban, hogy – az 1870 és 1944 közötti időszaktól eltérően – az osztálykonfliktusok éleződése és a társadalmi forrongás helyén a belső *társadalmi béke és a gazdasági növekedés kettőse jött létre*. Vélhetőleg egy egész nemzedék véleményét képviseli az MTA egykori elnöke, a UCLA ma is aktív gazdaságtörténész professzora, Berend T. Iván (2008, 218–251. old.), aki az egymást követő „zabálási hullám”, „ruházkodási hullám” és „utazási láz” elnéző értelmezésével, valamint az 1980-as évektől kibontakozó konzervatív forradalom törekvéseit is bírálva kifejti: a jóléti állam *az emberiség eddigi legnagyobb vívmánya*. Nemcsak a főntebb sorolt anyagi juttatások, hanem mindenekelőtt a közép- és felsőfokú oktatás tömeges kiterjesztése – szóhasználatával az „oktatási forradalom” – okán is, ami megalapozza az élethosszig tartó tanulásra épülő, 80%-ban *középosztályosodott* modern demokratikus társadalmat is Európában. Más szóval: soha ennyien ennyiféle jószághoz és szolgáltatáshoz nem jutottak hozzá, s nem élhettek – elvileg – jó egészségben, méltó életkörülmények közti időskort.

Fontos azt is kiemelni, hogy a jóléti állam univerzalitása önmagában keveset mond arról, hogy az állami újraelosztás milyen színvonalú és főképp milyen minőségű életnívót biztosít a legszegényebb ötöd számára, illetve a középső 40–60% számára. Különösen a Thatcher, Blair és Cameron nevéhez fűződő reformokat követően az angol ellátási szint kimondottan alacsony. Hasonló a helyzet a posztszovjet térségben és a dél-európai országok általános egészség- és nyugdíjbiztosítása esetében is.¹³¹ És fordítva: az évszázadok óta a munkaközpontú protestáns etikára fölépült skandináv társadalmakban – ahol a társadalmilag szervezett munkán kívül maradás a visszamaradottság vagy a fogyatékoság szinonimája – a magas helyettesítési rátával működő, ha tetszik, az anyagi ösztönzést szinte mellőző szociális juttatási rendszerek is eredményesen képesek működni.¹³²

Bizonyos értelemben a német modell is inkább a jóléti vonásokkal írható le a gyakorlati szempontból, ahogy ezt az egyik legjobb összegzés (von Prollius, 2006, 180–238. old.) már az 1973-at követő időszakot is jellemzi. Ő már az újraegyesítést *megelőzően* egyértelműen *Wohlfartswirtschaft*ként jellemzi a gyakor-

¹³¹ Figyelem! Az egyes foglalkoztatási csoportokra – jellemzően a pénzügyőrökre, az államhatalom fegyveres biztosítóira és néhány más foglalkoztatási csoportra – jellemző külön ellátási rendszer, ami Oroszországtól Görögorszáig és Ausztriáig számos botrány forrása volt, nem függ a rendszer általános jellemzőitől.

¹³² Az Augustin Fosu (2013, 23–147. old.) szerkesztette kötet esettanulmányai és egybevetései markánsan kiemelik, hogy az általános – a mienkhez hasonló, modell szinten folytatott – vitákban egységesen kezelt „skandináv modell” valójában *négy különböző*, egymással mind adottságaiban, mind megoldásaiban *versengő modellt* takar. Például az államelvű finn és a személyelvű dán gyakorlat, vagy a nyersanyagra és hajózásra építő, sok tekintetben középkorias norvég és a 22. század okostelefon-társadalmát a K+F beruházások ösztönzésével megvalósító svéd megoldások közt ellentét van.

latot.¹³³ És fordítva: a svéd modell kilencvenes években végbevitt reformjai kiiktatták azt a világmegváltó, ideológikus, szociál-utópisztikus viszonyrendszert, amit a Nobel Bizottság egykori elnökeként is ismert Assar Lindbeck (1998) a svéd modell szocialisztikus eltorzulásának, egyben történelmi lemaradása okának is tekintett.

KÉT MODELL – KÉT LOGIKA – KÉT KIÚT

A szociális piacgazdasági és az általános, kontinentális jóléti modell szembeállításának sajátos vizsgálati szempontunk mentén haladva főleg elvi és normatív értelemben lehet értelme. Önmagában az, hogy egy ország/csoport, az euroszklerózissal leírtaknak megfelelő növekedésslussulást szenvedett el, még elég keveset mond. Az állami szerepvállalás európai változatait elemző monográfiájában Muraközy László (2012, 155–185. old.), aki e kérdést a legátfogóbban tárgyalta, a következő megállapításokra jut.

Az állam egyre növekvő újraelosztási szerepe egyfelől a gazdaság növekvő komplexitásából adódó koordinációs igénnyel,¹³⁴ másfelől az általános választójoggal kiterjedő szociális és más transzferek iránti elvárásokkal függ össze. Épp ezért a folyamat visszafordíthatatlan. Ugyanakkor egyáltalán nem mindegy az újraelosztás mértéke, de *minősége sem*. Mi több, a közkeletű, pusztán mennyiségi értékelésekkel szemben igazolható, hogy jó minőségű – skandináv típusú – újraelosztás tartós növekedés forrása is lehet. Ez a helyzet például az *externáliákkal bíró területek* – így az oktatás, a munkapiac, a környezet és üzlet egyensúlyának létrehozása, a jó kormányzás – *létrehozásával segítve az üzleti élet sikerét*, a vállalkozó szellemet. És fordítva, az átalakult országok – különösen a FÁK és Délkelet-Európa – esetében jogos lehet a panasz az „állam dezertálása” ügyében. Itt a feltételek híján visszametszett újraelosztás a nyomor, a környezetpusztulás és a betegségek elterjedését hozta (Muraközy, 2012, 248–262. old.).

Az újraelosztás mértéke és minősége közti, meglehetősen sztochasztikus viszonyt tárja fel kötetében a magyar és a svéd gyakorlat egybevetésével Györffy Dóra (2007, 201–212. old.). Felhívja a figyelmet arra, hogy a kiadások mértéke mellett azok célzottsága, a közhatalom tevékenységének átláthatósága, valamint a választóközönség által történő elfogadása (ha tetszik, a demokrácia és a piacgazdaság minősége) *legalább oly fontos tényező*, mint a szokás szerint vizsgált központosítási arány, adórata és újraelosztási mérték.

¹³³ Köszönettel tartozom Thomas Fetzernek, hogy e kötetet figyelmembe ajánlotta.

¹³⁴ Erre először a berlini egyetemet majd fél évszázadon át – Gustav von Schmollerrel karöltve – uraló katedraszocialista, Adolph Wagner mutatott rá még az 1880-as években, aki ezt az ipari társadalom egyre fokozódó komplexitásából adódó alaptörvényként értelmezte. A Wagner-törvény kifejtését első kézből lásd: Wagner, 1911.

Mindeme elemzések megerősítik azt, ami – az elméleti fejezetben kifejtetteken túl – a fenti vázlatos összegzésünkéből már adódik. Nevezetesen az, hogy az állami szerepvállalást *sem lehet pusztán mennyiségi szempontból vizsgálni*, hanem jogos lehet az, a jóléti kiadások és általában az állam–társadalom–gazdaság viszonyára irányuló minőségi érdeklődés,¹³⁵ amit a jelen alfejezetben kísérelünk meg. Az egyszerűség kedvéért szociális piacgazdaságnak nevezzük az Eucken nyomán fölvázolt, *normatív-elméleti modellt*, és jóléti államnak a Németországban, a skandináv államokban és a neokorporativista kis országokban működő *gyakorlat modellszerű általánosítását*.¹³⁶ A következő szembeállítás alkalmat ad néhány olyan mozzanat felvillantására, amiből aztán következtetések adódhatnak a továbblépés lehetséges irányára, illetve az alternatívákat is körvonalazhatjuk.

1. A szociális piacgazdaság eredendően az *egyéni felelősségvállalás* elvére épül föl. Ez érvényes a magántulajdon meghatározó szerepére, de érvényes a jövedelemtermelés és -elosztás alapjaira, a gazdasági kockázat viselésére és a foglalkoztatásra is. *Jellemzően nem az állam foglalkoztat*, hanem a magángazdaság, a nonprofit szféra és persze jelentős – sőt, egyes régiókban meghatározó – az *önfoglalkoztatás* (Olaszországtól Belgiumon át egész Baden-Württembergig). Kiterjedt és állami segítséget élvez a kis- és közepes vállalkozások köre. Alapvetően *egyéni feladat az élet kockázatai elleni védelem*, bár az állam a biztosítás – vagyis a kiterjedt *kockázati közösségek* kiépülése – különféle formáit adózási eszközökkel is támogatja. Az állami mentőöv a végképp ellehetetlenült cégekre szigorúan csak *átmeneti jelleggel* vonatkozik, a foglalkoztatottak átképzése és a területi ellátás biztonsága okán. A munkapiacról tartósan kiesők és a leszakadók – köztük a halmozottan hátrányos helyzetűek – célzott szociálpolitika tárgyai. De e politika *nem az egyenlő ellátás elvét követi*, hanem az egyéni képességek kibontakoztatását, az egyedi helyzetek/megoldások felkarolását, a tartós segélyfüggőség elkerülése érdekében.¹³⁷

Ezzel szemben a jóléti állam – voltaképp Beveridge óta – az állampolgári jogon való *egyenlő* hozzáférés elvén – más szóval a *szolidaritási elven* – épül fel. Sem a nyugdíjak, sem az egészségügy területén nem érvényesül a járulékok és a járadékok egyensúlya, arányossága. A munkából kikerülők alapesetben szinte vég nélkül kapnak „emberi megélhetésüket lehetővé tevő”,

¹³⁵ A kisebb államot a növekedés peremföltételének tartó Vitó Tanzi (2011) legutóbbi kötetében maga is kiemeli, hogy az újraelosztás minősége, célzottsága, a kiadások hasznosulása, vagyis a pusztán az újraelosztás mértékét meghaladó minőségi elemek a meghatározóak a közkiadások társadalmi *elfogadottsága* és a *növekedési hatások* érvényesülése szempontjából egyaránt.

¹³⁶ Természetesen a jóléti államnak is van elmélete, nem is egy. Összehasonlító elemzésüket magyar nyelven lásd: Gedeon, 2011.

¹³⁷ Szép és alapos kifejtését tartalmazza Reinhart Marx bíboros (2009) gyakorlatiasan megírt kötete.

sok esetben a versenyszféra – főleg a vendégmunkások – béréhez képest ki-mondottan nagyvonalú ellátást. Az inaktivitást a természeti csapások szintjén adottságnak tekintik – ez alól kivétel a munkaközpontú protestáns etika általt formált skandináv társadalom. A cégek megmentése akár rendszeres – több évtizedes – segítséget is indokolhat, a munkahelyvédelem hasonlóképp. A német szénipartól a belga és a spanyol légitársaságig terjed az unalomig ismert példák sora. A munkapiacra a megoldást közmunkákkal, állami megrendelésekkel és állami foglalkoztatással keresik. A termelésben, a foglalkoztatásban, a szociálpolitikában és az oktatásban is a *kollektív felelősség* – némelyek szerint kollektív *felelőtlenység* – az alapelv. Az önerőre támaszkodás nem tilos, de az erősen progresszív *adórendszer* az ebben való *érdekeltséget* hathatósan tompítja.

2. A szociális piacgazdaság egyik „*konstituáló alapelve*” a verseny. Ez azt jelenti, hogy általában és rendszer jelleggel mindig a versenyt tekintjük a köz érdekének, a fogyasztói többség érdekét a termelők és a foglalkoztatottak – vagyis minden piacon a kisebbség – érdeke elé helyezzük. Minél fontosabbnak véljük a versenyt (Cassel, szerk., 1998; Leipold–Pies, szerk., 2000), annál fontosabbnak tartjuk egyfelől a *versenypolitika* és a versenyhatóság aktivista működését, másfelől a *külgazdasági és pénzügyi liberalizálás* fönntartását és megerősítését, még hozzá a válságellenes politika idején is. Nem kétséges ugyanis, hogy a válságellenes politika, amennyiben a félreértelmezett keresletbővítés és az állami intervencionizmus kettősére épül(t), maga is oka – okává vált – a 2008–2009. évi válság félmegoldásokkal történt lezárásának, illetve az új *taposóaknak épp e megoldások révén jöttek létre*, akadályozva az európai gazdaság föllendülését.¹³⁸ Mindezek alapján a tőke mozgások szabadságának korlátozását, a nyílt és burkolt piacvédelem elterjedését, az egyes cégek és egyes ágazatok vagy területek kimentését célzottan megkísérlő – azaz ügyintéző – gazdaságpolitikai megoldásokat *átmeneti jelleggel sem támogathatjuk*, nemhogy ezekből úgymond új, heterodox közgazdasági irányzat kiemelkedését következtethetnénk, amint a napi események némely kommentátora már látni vél(te).

Teljesen más a helyzet a *jóléti állam* szemléleti keretében, mondhatni a főntebb előadottaknak *pontról pontra az ellenkezője*. Könnyen belátható, ha a közhatalom közvetlenül felelőssé tehető egyes polgárainak személyes jólétéért, még hozzá „állampolgári jogon”, vagyis előfeltételek és személyes hozzájárulás/részvállalás megkövetelése nélkül is, akkor a *pénzügyi válsághelyzet kezelése pontról pontra az ellenkező lépéseket követeli meg*. Kiemelt jelentőségű – volt már az 1970-es évtized sikertelen alkalmazkodási kísérleteiben

¹³⁸ Ezeket az összefüggéseket másutt tárgyaljuk (Csaba, 2011).

is – a munkahelyek feltétlen védelme,¹³⁹ bértámogatástól a piacvédelemig, az iparvédelemtől a „végy hazait” mozgalomig terjedő körben.

Ebből könnyen belátható, hogy – ha elvileg nem is – gyakorlatilag a jóléti államhoz az *általános protekcionizmus irányvonala* rendelődik. Ugyanis az kézenfekvő – Keynes maga is így rendezte el a Bretton Woods-i egyezményben a világot –, hogy a szabad tőke mozgás az efféle rendszertől idegen. Figyelemre méltó, hogy a jóléti állam olyan régi és nyíltan vállalt híve, mint a más fejezetekben is idézett Berend T. Iván (2013, 60–90. old.), az MTA volt elnöke és nyolcvanas éveiben is aktívan alkotó UCLA-professzor épp a pénzügyi globalizációt és a liberalizálást tekinti az európai jóléti modell megrendülése alapvető okának. Mint az idézett fejezetben kifejti: a jóléti állam szerkezetileg egybehangolhatatlan a szabad tőke mozgásokkal és az általuk kiváltott mértéktelen, szabályozatlan versennyel.

Nem meglepő, ha nem is közvetlenül a fentebb idézett nézetből vezethető le, hogy az elméletben nem, de a gyakorlatban az EU szintjén közismertek az „*érzékeny szektorok*”. Ezek olyan ágazatok, amelyek – elméleti alapok híján, de különféle gyakorlati kompromisszumok eredőjeként – a mai napig sincsenek kitéve a világgazdaság hideg szelének, hanem békés, védett zugolyként élnek tovább. És korántsem csak a sokat vitatott szolgáltatási szektorról van szó – ami egyébként az EU GDP 75%-át adja –, hanem olyan, stratégiainak aligha minősíthető tevékenységekről, mint a kakaókereskedelem vagy épp a kardigánok piaca.¹⁴⁰ És a közép-európai olvasókat David Cameron nemrég emlékeztethette – hasonló korlátozások bevezetésével – a régi tagállamok többségének munkapiacát az újaktól védő hét esztendei védzáradékra, a számos szakmában ma is érvényes korlátozásokra, a földvásárlás korlátozására, a külföldi tulajdonszerzés százféle módon történő akadályozására (messze nem pusztán a festői Tirolban).

A kontinentális és a szocialisztikus-utópikus, skandináv–holland ihletésű jóléti állam – a fenti kategorizálást követve – a neokorporativista modellben virágzott leginkább, ahol mondjuk a béreket elvileg sem a határtermelékenység vagy más, piaci egyensúlyt biztosító mechanizmus/megfontolás alakította, hanem a háromoldalú alkufolyamat eredményeként jön létre évtizedek óta. És jól ismertek a legkülönbözőbb – a középkori céhrendszert idéző – szakmai és működési korlátozások, az orvoskartól a vendéglátásig terjedő körben, Belgiumtól Finnorszáig. Mindez bizonyára elég annak szemléltetésére, hogy a *piactisztító árak gondolata és a valóság igen messze esik egymástól* az e kötet tárgyát képező államok szinte teljes körében.

¹³⁹ Lásd Erdős Tibor, 1976; Kádár Béla, 1979.

¹⁴⁰ Utóbbinak a kínaiaktól való megvédésére épp 2009-ben (sic!) vezettek be védővámokat, az uniós kereskedelempolitika nagyobb elvszerűségének szemléltetésére.

3. Láttuk, hogy a szociális piacgazdaság egyik legfőbb társadalmi célkitűzése nem más, mint az ipari korszakban létrejött folyamatok megfordítása, Röpke nyomán a társadalom *deproletarizálása*. E koncepció fontos része a *sokszínűség* fölkarolása, egyebek mellett annak elismerése, hogy az önfoglalkoztatás éppoly hasznos és előrevivő, mint ha valaki egy iparilag szervezett nagyüzemben hoz – vagy nem hoz – létre új értéket. A szolgáltató társadalom létrejött a 1980-as évekre, és az *IT forradalom kibontakozása a kétezres években egyértelműen teret nyitott* eme – a maguk korában utópikusnak tartott – fölvetések *gyakorlati érvényre jutása számára*. A foglalkoztatás egyre nagyobb – az Egyesült Államokban immár egyértelműen nagyobb – része az, amit „nem konvencionális foglalkoztatásnak” neveztek korábban. Vagyis olyan jövedelemszerzés, ahol munka ugyan van, de munkahely nincs, esetleg az otthonnal esik egybe. A projektről projektre mozduló magánvállalkozó, az otthonról dolgozó könyvelő, a nemzetközi kutatási projektekből megélő akadémiai kutató bizony minden értelmezési síkon messze esik a Marx Károly vizionálta ipari proletártól. Nem is szervezhető úgy, nem is gondolkodik úgy, semmilyen szempontból nem hasonlít rá. Mi több, az ipari tevékenység összeheszesugorodásával – az OECD-országok GDP-jének 20–22%-a ipari eredetű, abból is egyre kevesebb a nagyipar¹⁴¹ – ez a réteg lassan kihál. Elterjed viszont az egyéni – idő- és munkabeosztással – gazdálkodó, a kis és változó társadalmi csoportokban értéket termelő, a közvetlen a fogyasztót kiszolgáló személyzet. Utóbbi a világháló révén akár közvetlen az amerikai vagy a japán piacra is dolgozhat, mondjuk az olyan olcsó bérű országból, mint Magyarország.

A *jóléti állam* ideájához ezzel szemben nem a differenciálás, hanem az *egységesítés illeszkedik*. A mindenkinek állampolgári jogon járó egységes orvosi ellátás – függetlenül az élethelyzettől és keresménytől, igénytől és kortól – ennek egyik szép példája. De hasonlóképp e mentalitást jeleníti meg a befizetésektől független, lényegében a kor és talán – némileg – a szolgálati évek figyelembevételével működő nyugdíjrendszer. E közelítés gyöngyszeme a vállalati üdülő, ahol a munkavállaló még a szabadsága két hetére is munkatársaival van összezárva. A lakótelep, az egységes iskolarendszer, a közszolgálat uralta média – mind-mind az egységesítendő társadalom ideáját jelenítik meg a gyakorlatban.

Az ingyenesnek tűnő közszolgáltatási kör kiterjesztése – az eredetiben *decommodification* – nem pusztán elméleti fölvetés/követelés, hanem egy sor ország gyakorlatában a mindennapokat formálta évtizedeken át. Igaz, hogy ez beleütközött a finanszírozás korlátjába, de legitimitációja, népszerűsége – épp az átláthatatlanság okán – mit sem csökkent, mint a nyugat-európai or-

¹⁴¹ A kohó- és gépipar, sok más „füstölő iparággal” együtt évtizedek óta a fejlődő országokba települt át, ha még létezik egyáltalán.

szágok tömegmegmozdulásai 2009–2013 közt fényesen igazolták, Angliától Spanyolországig.

4. A szociális piacgazdaság mint erősen normatív elmélet és törekvés, határozott célként fogalmazza meg – főleg Röpkénél, de némely más, ehhez az irányzathoz köthető szerzőnél is – a gazdasági tevékenységet spontán módon is jellemző *koncentrálódás és agglomerálódás elleni föllépést*. Ha a maga korában ezt is az utópikus törekvések közé sorolták – mondván, hogy a természet trendjei ellen sem lehet küzdeni, így az ipari és városfejlődés irányzata is adott –, ma már nem kérdéses, hogy ez a fölvetés a mai társadalom *élhetőségének egyik kulcskérdését* ragadta meg. Ugyanis addig, amíg a gazdaság valóban a „vas és acél” korszakában leledzik, addig adottságnak tűnik a minden várost átszelő – sőt a hagyományos Pest-Budát belterületein is jellemző – gyárkémények és ipartelepek sora. És ehhez bizony a legolcsóbb az, ha a proletariátust ipari bérkaszárnnyákban helyezik el – Berlinton Londonig.
5. Minél inkább teret nyer a termelésben az egyéni igényszint, a sokszínűség, a választékbővítés és az egyedi testreszabás szempontja, annál realisabbá válik az egységes nagy terek helyett a szándékosan is felosztott, megosztott, *egyénesített életterek és piacok* igénye. A hipermarket ugyanis közismerten nem egyetlen nagy elosztó, hanem sok száz, egymással együttműködő és versengő viszonyban álló piaci szereplő fellépésének közös terepe. Tanulságos, hogy a városépítészetnek – Glasgow-tól Helsinkiiig – mennyi feladatot adott az egykori egységes kikötők és gyárnegyedek *belakhatóvá és használhatóvá tétele* – akár a szórakoztató negyeddé történt átépítésig. És láthatólag ezzel nem is mindig sikerült eredményesen – maradéktalanul – megbirkózniuk.

Az persze igaz, hogy e fordulatot a technológia és a *társadalmi értékrend önfejlődése*, nem a szociális piacgazdaság elvrendszere alakította ki. Ugyanakkor – épp az egykori szocialista országokkal egybevetve – jól látható az is, hogy tudatos és célirányos állami rásegítés nélkül a technológiai és az értékrendi paradigmaváltás *automatikusan nem alakul át élhetőbb környezetté*.

A hagyományos – reform előtti – jóléti államoknak ezzel szemben nem volt kifogásuk az ipari társadalom vonásai, a megapoliszok kialakulása és működése ellen. Ez – mint láttuk – egyfajta adottságnak tetszett, amin, úgy tűnhetett, változtatni – ha lehet egyáltalán – csak fölöttébb nagy költségek vállalása mellett lehetne. Minél erősebb volt e kormányzatok baloldali irányultsága és a hagyományos munkásosztályhoz kötődése, annál kevésbé tekintették problematikusnak a városi eltömegesedést és az életminőség ezzel járó romlását. Jogos volt az az észrevételük, hogy a lakótelepi rendszer és annak felkönnyített változatai a harmadik világ urbanizációs krízisével, vagy épp a dickensi korai kapitalizmus embertelen életviszonyaival szemben egyértelműen jobb alternatívát jelentettek.

Talán közismert, de meg kell jegyeznünk, hogy ez az önmagában helytálló érv *az idő múlásával egyre gyengébbé vált*. Mert épp az életviszonyok javulá-

sa és a jólét terjedése okán a mindenkire egyként kiterjedő lakótelep – felmérhető gyengeségein messze túlmutatóan – az elsivárosodás, sőt várostalanodás színvonalává vált. Aligha meglepő, hogy a leginkább hátrányos helyzetűek és a bevándorlók kivételével ezekről az életterekről menekül, ki merre lát, immár évtizedek óta. Vagyis: ez egy megoldás, ami bizonyára *nem a fenntarthatóak közé* sorolhatók.

Végül egy lényeges eltérés a két, hasonló értelemben használt, mégis ellentétes dinamikájú modell között *a nemzet*, valamint a különféle szintű kisebb és nagyobb, mikro- és mezoközösségek, köztük a család szerepének megítélése, elvi és gyakorlati alapon egyaránt. A szociális piacgazdaság – bár a magántulajdon és a perszonalizmus alapján alakult ki – nem nélkülöz egyfajta komunitárius elemet sem. Vagyis: amellet, hogy az egyéni sokszínűséget és kibontakozást pártolja, teret ad a kisebb-nagyobb közösségeknek is, sőt azok megtartóerejére épít. Épp azért – is – ellenzi a vidék – agrárhatékonysági oldalról talán indokolt – kiürítését, hogy a sűrűn lakott európai földrészen ne legyen több sztyeppe, avagy préri. Értékeli a hagyományos táj szépségét, és hajlandó rá áldozni – mint Svájc példája mutatja, nem is keveset.¹⁴² A szakirodalomban „multifunkcionális mezőgazdaságnak” nevezett megoldások az Európai Unió egészének – és különösen a korábban meglehetősen tervgazdasági szemléletű agrárpolitikájának – lépésenkénti, de jelentős reformját is kikényszerítik¹⁴³ – igaz, mai tudásunk szerint jóval lassabb ütemben, mint a fentebb idézett monográfia föltételezte.

6. Épp Svájcban keresztül érthető meg az individualizmus és a közösségi gondolkodás békés egymás mellett élése. Míg az amerikai individualizmusban az egyén és a közösség egymás ellentétei, a svájci felfogásban egymás kiegészítői. Az individuum – a *homo oeconomicus* torzképétől eltérően – nagyon is hagyja magát befolyásoltatni társai és azok értékítéletei által, legyen szó akár vallási, akár lakóközösségi, nyelvi vagy sportegyesületi, párt- vagy jótékony közösségi, önművelő vagy hasonló civil társadalmi kezdeményezésekről. Az előző részben bőven idézett német szerzők és követők számára a nemzeti és a tartományi (stb.) közösséghez való tartozás egyáltalán nem az EU alternatívájaként merül fel, ahogy a többes identitás minden egészséges lelki berendezkedésű személynek lehet sajátja, s jó esetben az is. A hagyományos táj, a hagyományos konyha, a hagyományos időtöltések felkarolása ezért nem „gazdaság- és versenytorzító”, hanem a gazdaság *humanizálásának* egyik eszköze. Nem mellékesen – hisz részben épp ebből fakad – a Hermann Simon (2013) által találhatóan „rejtőzködő bajnokoknak” elkeresztelt, viszonylag kis/

¹⁴² Ismert OECD-adat, hogy az egységnyi területre jutó agrártámogatás Svájcban két és fél-szerese az EU-átlagnak, és ennek jelentős része nem gazdasági, hanem környezeti és szépsészeti, tájvédelmi célokat szolgál.

¹⁴³ Lásd Halmi Péter (2004) időtálló elemzését.

közepes méretű, de annál nagyobb exportteljesítményű cégek jelentőségének elismerése, sőt támogatása – szemben a Forbes 500-ra összpontosító és azt mintának tekintő többségi, hagyományos menedzsmentközelítéssel.

A fentebb vázoltak alapján nem lehetünk meglepve azon, ha a klasszikus – reformálatlan – jóléti államhoz ezzel szemben az egyenlősítő eszmék, a múlt efféle hagyatékaival szembeni közömbösség, illetve az 1980-as évek közepétől a 2010-es évekig a *multikulturalizmus* ideológiája társult. Ez utóbbi nem azonosítható azzal a tapasztalati ténnyel, hogy Európa legtöbb lakott terén számos etnikum él évszázadok óta egymás mellett, jó esetben békésen és türelmesen. A multikulturalizmus e megélt tapasztalaton túlmutató *ideológia*, ami a különféle kultúrák, életsílusok, fölfogások teljes és *föltétlen egyenértékűségének elvét* hirdeti. A gyakorlatban ez esetenként a politikai korrektség és az *‘affirmative action’*, azaz a mindenféle kisebbségek jogait kiterjesztően védelmező, pártfogoló szemléletben és gyakorlatban is testet ölthet.

Ez a felfogás annál magától értetődőbbé válik, minél inkább egy relativisztikus értékkelvű, a jóléti juttatásokat egyenlően és állampolgári jogon mérő társadalomképbe illeszkedik. S miközben tudatában vagyunk annak, hogy egyes országokban és időszakokban, sőt tartományonként is jelentős eltérések lehetnek és vannak is e téren, *a modell szintjén való szembeállítás kézenfekvő*. Könnyen dokumentálható az – például az előző részben már citált alapművek szövegelemzésével –, hogy a szociális piacgazdaság hívei számára a nemzeti, tartományi és vallási kötődés megtartó erő, a jóléti univerzalisták emberképétől pedig ez – afféle külsődleges ideológiaként – távol áll, már csak az egyes egyéni túlmutató, azt korlátozó vonásai miatt is, általános bölcséleti szinten is.

A VÁLSÁGKEZELÉS ELTÉRŐ TERMÉSZETE ÉS LOGIKÁJA

Elméleti modellképzésnek az esetek többségében akkor van igazán értelme – és közvetlen haszna –, ha abból valamely empirikus folyamat értelmezésére, elemzésére és esetleges befolyásolására nézve olyan *újfajta következtetésekre* juthatunk, amelyek a modellalkotás híján nem – vagy *nem kézenfekvő, nem belátható* módon – adódnának, ha egyáltalán adódnának. Az európai gazdasági pangás elhúzódása bizonyára arra kényszerít, hogy a fenti modellkísérlet némely felismeréseit megpróbáljuk a gyakorlat értelmezésében is hasznosítani. Mivel a válság leírása és kezelése külön köteteket szült, s korábbi írásainkban magunk is törekedtünk részértelmezésekre, helyütt csak *az elméleti visszacsatolásra* teszünk egy rövid és semmiképp se teljesszerű kísérletet.

Kézenfekvő, ha abból indulunk ki: nincs egyetértés abban, hogy a 2008–2009. évi válság és annak kezelése jó esetben elsősorban a pénzügyi rendszerre terjed-e ki, továbbá hogy a kormányzatok keresletbővítő és munkahelyteremtő, utóbb kor-

látlan likviditásbővítő intézkedései a feszültségek tartós megoldását szolgálták-e, vagy épp ellenkezőleg. Ennek megítélése bizonyára attól függ, hogy a megoldás(ok), illetve annak hiánya *fenntartható elrendezést eredményez(nek)-e, avagy sem*.

E kérdésben meglehetősen óvatosság indokolt. Egyfelől nem kérdéses, hogy – különösen a főáramú, „kemény közgazdaságtanon” edzettek számára – a fenntarthatóság vagy fenntarthatatlanság hagyományos – biológiából kölcsönzött, vagyis puha – fogalma nem kielégítő. Már csak szakmai büszkeség okán is szorgalmazzák a „tudományosan kialakított küszöbértékek” meghatározását.

Másfelől az sem kérdéses, hogy – mint az EU pénzügyi követelményei kapcsán jó másfél évtizede tapasztalhatjuk – ami az egyik pillanatban elképzelhetetlen, a másik pillanatban már-már kötelező érvényűvé válik. Az államadósság rátája vagy az elviselhető államháztartási hiány mértéke tekintetében az elmúlt két évtizedben olyan változások mentek végbe, amit bajos lenne a földinduláson kívül bármi máshoz hasonlítani. Például az a gondolat, hogy a hagyományosan – Hamilton óta – pénzügyi szigoráról ismert Egyesült Államok kormánya békeidőben éveken át 9-10%-os hiány¹⁴⁴ megvalósítását engedje meg magának, majd inkább az alkotmányos adóféket iktatja ki, semmint a kiadásait fogná vissza egy 2,5%-os növekedést meghaladó – azaz távolról se recessziós – időszakban, egy korábbi közgazdász nemzedék képzelőerejét bizonyára meghaladta volna. És hogy a fiskális szigorú intézményesített euróövezetben a közadósság szintje a GDP 92,5%-át – az amerikai 86%-ot is meghaladó léptéket – vehette föl 2012 végére,¹⁴⁵ anélkül, hogy ennek következménye lett volna – nos, ez jól mutatja: *minden konkrét, számszerű határ relativizálódik*.¹⁴⁶ Ez a magukat a „számok embereiként” meghatározó főáramú közgazdászok és persze a pénzügyi hivatalnokok számára elviselhetetlen, de az általunk az elméleti fejezetekben taglalt bizonytalanság eme nyílt elismerésével – és ambícióink ennek megfelelő lejjebb szállításával – se meglepőnek, se megkerülhetőnek nem mondható. Újabb példája ez annak, hogy *az eredmény(esség) a tudományban is a feltett kérdés függvénye*, vagyis nem kívülről adott, mert nem is lehet az.

Érdekes módon a válságot *megelőzően* közreadott adósságnemtűrés/*debt intolerance* irodalomban (Reinhart és Tsai, 2003) már felhívták a figyelmet arra, mennyire *félrevezető* a gyakorlatban a minősítő intézetek, a bankok és némely

¹⁴⁴ Figyelem! Ez az adat a GDP és nem a költségvetési kiadások arányában értendő! Vagyis 40%-os kiadás/GDP arány mellett az éves költsékezés egynegyedét (sic!) adósság terhére teljesítik. Nem meglepő, hogy milyen kemény bírálatban részesülnek azok, akik ennek fenntarthatatlanságára emlékeztetnek.

¹⁴⁵ ECB: *Statistics Pocket Book*, July, 2013, 7. old., online elérhető.

¹⁴⁶ Ebből persze a legkevésbé sem következik, hogy küszöbértékek meghatározására ne lenne szükség. Mégis: egy dolog, ha józan mértéktartással – és ráhagyással – a politikusok és a bürokraták számonkérésére alkalmas segédeszköznek, és más dolog, ha a tudományosság mértékének tekintjük e sarokszámokat. Utóbbira volt példa a Reinhart–Rogoff cikket övező vita, amit másutt tárgyalunk.

elemző által kedvelt *egységes mérce*. Rég megfigyelték – különösen az 1982–2007 közti negyedszázadban –, hogy az az adósságszint, az a finanszírozási igény, ami az egyik gazdasági szereplőnek – államnak, cégnek, sőt banknak – elmegy, a másikon már botrányt vált ki. És fordítva is: az az adósságszint, amivel például Belgium, Olaszország és Görögország a kétezres éveket az európai pénzügyi övezetben tölthette békésen, számos más szereplőnél súlyos gondok forrásává válhatott és vált is. Az adósságnemtűrés – mára jórészt feledésbe ment – irodalma épp azt emelte ki, hogy sem a növekedési kilátások, sem a sérülékenységi mutatók, sem a jövedelemtermelő képességet befolyásoló egyéb tényező – köztük a kormányzat szavahihetősége – *nem kalibrálható egyértelműen*, főként pedig előzetesen nem! Ezért erős kétellyel kell fogadnunk azt a – pénzügyi válság óta elterjedt – törekvést, amiben különféle „korai előrejelző mutatók” révén vagy épp az átláthatóság erősítésével megelőzhetőnek vélik a tényleges válságok kirobbanását.

Mindebből következik, hogy a fenntarthatóságnak a gazdaságpolitika egészére vonatkoztatva több, különböző keménységű meghatározása is lehetséges, sőt alkalmazandó egymás mellett is. Egyfelől: bizonyára igaz, hogy a rendszeres jövedelmeknek fedezetet kell nyújtaniuk az előre látható kiadásokra. Másfelől: az is igaz, hogy ha egy országgal kapcsolatban kedvezőre fordulnak a várakozások, az megjelenik a finanszírozási költségek csökkenésében és a hozzáférés javulásában – sokszor a reáلتényezők javulását megelőzően, sőt helyettesítően is.¹⁴⁷ És érdemes a fenntarthatóság három további, általánosabb értelmezését is fenntartani. Ezek: *a) a társadalmi fenntarthatóság*, ami azt jelenti, hogy a gazdasági döntésekkel szemben a társadalom nem lázad fel, sőt elfogadja azokat tartósként; *b) a környezeti fenntarthatóság*, vagyis az, hogy a gazdasági növekedés nem károsítja az ökoszisztémát sem rövid, sem hosszabb távon; és *c) a pénzügyi fenntarthatóság*, ami azt jelenti, hogy az adott elrendezés elvileg „az idő végezetéig” fennmaradhat, vagyis megszüntetésének elvi indoka nincs. Erre a kérdésre ezért a záró fejezetben még bővebben visszatérünk.

Nos, az univerzális, különösen az akkor már körvonalazódó kontinentális és szocialisztikus skandináv változatú jóléti állammal kapcsolatos kritikák szinte kezdettől fogva (Surányi-Unger, 1948) azt emelték ki, hogy az ingyenessé tett szolgáltatások iránti kereslet végtelenre nő, míg ugyanez a kínálatról aligha mondható el. A gazdasági növekedés 1970-es évek közepi lelassulása óta a nyugat-, majd a kelet-európai államok is szembesültek ezzel.¹⁴⁸ Vagyis: a jóléti állam csak úgy vált megőrizhetővé, ha az alapját adó ideologikus – piactalanító – tö-

¹⁴⁷ Ez volt a helyzet a szlovák, a szlovén és az észt euró bevezetése során, és hasonlóképp javult Ciprus megítélése – utóbbinak ma inkább az árnyoldalát emelik ki.

¹⁴⁸ Talán nem meglepő, hogy az 1943-ban Amerikába vándorolt – és az MTA tagjai közé az 1950. évi kizárást követően csak 1991-ben visszavett – Surányi-Unger Tivadar az összehasonlító gazdasági rendszerek nagy hatású művelője volt (elmélettörténeti és gazdaságfilozófiai munkásságán kívül). E tárgyból 1952-ben az akkor első számúnak számított McGraw Hill adta ki tannökönyvét.

rekvéseket lenyesegették, illetve, hogy a fenntarthatóság, az adóviselő képesség szempontjával összhangba hozták.

Elvi szinten a szociális piacgazdaság – mint az egyén saját erejére támaszkodás elvén fölépülő rendszer – ezt a követelményt tartalmazza. Más kérdés az, hogy – mint a német példán szemléltettük – ha az államvezérelte megoldások elterjednek, akkor a gyakorlatban sok tekintetben hasonló nehézségekre vezethet, és vezetett is, mint amit a jóléti modell kapcsán bíráltunk. És értelemszerűen a kiigazítás iránya is hasonló – igaz, ez utóbbi esetben inkább az alapokhoz való visszatérésről, és nem új alapvetésről lenne/volt szó.

Mindebből következően továbbra sem tartjuk szerencsésnek azt, hogy 2009 óta az EU-ban a „fegyelemért pénzt” filozófia vált uralkodóvá. Különösen 2012 folyamán, a költségvetési és a bankunió elfogadásával egyértelműen teret nyertek azok a megoldások, amelyek az alapvetően eltérő helyzetű, adottságú és ekképp *eltérően teljesítőképes* tagállamokra egyfajta *közös kényszerzubbonyt* erőltetnének rá.¹⁴⁹ Ezt a megközelítést *elvi és gyakorlati szempontból egyként tévesnek kell ítélnünk*. Elvileg nem szól semmi amellett, hogy az eltérő helyzetű – és belső viszonyrendszerű – európai demokráciák – konkrétan a törvényhozás – kezéből kivessék a népfelség egyik lényegét jelentő adózási és kiadási kérdéseket. Nem is beszélve a két oldal egybehangeléséről, ami a demokratikus legitimitáció és kormányozhatóság egyik kulcsfeladata volt és maradt.

Gyakorlati értelemben nem tűnik célravezetőnek – sőt megvalósíthatónak – az a bürokratikus elképzelés, ami mindnyájunk számára azonos feladatokat szabna. Hiszen például Belgium azért tudta gond nélkül túlélni az EMU viharait, mert belső megtakarítási szintje magas, pénzügyi közvetítő rendszere fejlett, és az utóbbi iránti nemzetközi bizalom jelentős. Hasonló adatok mellett Görögország, Bulgária vagy akár Csehország sem lenne képes állampénzügyei megnyugtató kezelésére. Vagyis: a fentebb taglalt okokból – *ami ugyannak látszik, nem ugyanaz*, nem is tekintendő annak. Ez a szabályozás és az elméleti értékelés, valamint a piaci megítélés szintjén egyszerre értendő.

Ezért azt az alapvető kérdést, hogy az európai adósságválság *egyben bizalmi válság is vagy sem, nem lehet egyértelműen megválaszolni*. Pontosabban, nem kérdéses az, hogy a válságkezelés 2010–2013 közti lassúdad volta végső fokon kifejlesztett egy efféle félelmet a pénzügyi szereplőkben. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy miközben Olaszország, Belgium és Írország esetében e félelem oszladozóban van, más államok – Ciprustól Spanyolországig – bizony a bizalmatlanság örvényébe kerültek.

Nincs se tér, se szükség a 2008–2009. évi válságot elemző széles körű irodalom áttekintésére (Gorton–Metlik, 2012), sem pedig az egyes európai uniós tagállamokban jellegzetesen és erőteljesen eltérő válságkezelési stratégiák elméleti

¹⁴⁹ E kérdéseket részletesen taglalja egy korábbi írásunk (Csaba, 2013) a vonatkozó dokumentációval és az érvekészlet alaposabb kibontásával, amit ehelyütt nem ismételnünk meg.

háttérének bemutatására (Györffy, 2013, 147–175. old.). Ehelyütt elégséges lehet annak ismételt leszögezése, hogy minél erőteljesebben formálta egy-egy időszak vagy döntéshozó szemléletét a munkahelyvédelem, a termelés megőrzése és általában a *jóléti állami mentalitáshoz* köthető – tévesen keynesianusnak vélt – szempontrendszer, annál nagyobb (volt és maradt) a valószínűsége a *rendszerhibák kialakulásának*. És fordítva: minél következetesebben ragaszkodott egy-egy kormányzat a szociális piacgazdaság szellemében ahhoz, hogy az egyedi érdeken túlmutató, a közérdeket a versenyhez kötő, szerkezetváltozást serkentő megoldásokkal éljen, annál valószínűbb, hogy fenntartható finanszírozási pályán maradt – méghozzá a konkrét mértékektől akár függetlenül is.

Az előadottakból bizonyára nem lehet közvetlen, gazdaságpolitikai jelentőségű következtetéseket levonni. Mégis, a szemléleti keret felvázolása talán segíthet abban, hogy az európai gazdaságpolitika élénken vitatott törekvései között eligazodhassunk és a megoldásokat a jó irányban keressük (ahol a fenntartható megoldások valóban kialakíthatók).

A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG ALTERNATÍVÁI

Az eddigiekben bemutattuk, hogy a szociális piacgazdaság víziója és gyakorlata milyen elméleti és gyakorlati nehézségeken keresztül valósult meg eddig. Kiemeltük a normatív és a leíró, az összehasonlító gazdaságtani tárgyalási szinten megfogalmazott modell és a német gyakorlat közti eltéréseket is. Az eddigiekből kitérhetett, hogy a Röpke, Eucken és mások nyomán kialakult modell alkalmas a valóságban megfigyelt folyamatok *értelmezésére* mind leíró, mind jobbító-normatív értelemben, sőt segíthet az EU mostani válságkezelésével kapcsolatos némely felismerésekben is. A következőkben két témát taglalunk: előbb megvizsgáljuk, hogy milyen *alternatívái* lehetnek a szociális piacgazdaságnak, utóbb pedig – a következő alfejezetben – azt vizsgáljuk, hogy milyen *alkalmazási lehetőségek* adódnak, ha a valóságosan működő uniós gazdaságokon belül a posztoszocialista örökséget is hordozókra fogalmazzunk meg néhány észrevételt.

Az előadottak súlyos félreértése lenne, ha bárki arra következtetne, hogy az általunk szorgalmazott, hagyományos szociális piacgazdaság az egyetlen lehetséges megoldás volna. Nem kétséges (Benedek, 2009), hogy elvi és normatív módon a világgazdaság és a világtársadalom számos égető gondjára a jelenleg kialakultnál jobb megoldás lehetne, ha a környezetpusztítással, a súlyos egyenlőtlenségekkel és egyben konfliktusokkal teli, önérdékkövető szabadversenyos modell¹⁵⁰ helyett a piacgazdaság Európában háziasított változata valósulhatna

¹⁵⁰ Amennyiben a rendszerek versenyét, az eltérő paradigmákon alapuló megoldásokat, avagy – a politikatudomány fogalmai szerint – a piacgazdaság változatait/*varieties of capitalism/VoC* a megfigyelések és e kötetben kifejtett konkrétumok alapján adottságnak tekintjük a valóságban,

meg. Mivel a szociális elem kidomborítása épp a különféle totális államba torkoló szocializmusokkal szemben fogalmazódott meg, e fölvetés nem tartalmazza – mint sokszor vélik – a világgazdaság etatista, kormányközi szabályozás alá vetését és az ebből fakadó hatékonysági és jóléti veszteségeket sem. Ugyanakkor jól látható, hogy efféle törekvések megfogalmazására csak erősen normatív közelítésű elemzők vállalkoznak,¹⁵¹ míg az előrejelzők többsége az *egymással élesen szembenálló, sőt önmagukat a másikkal szemben meghatározó modellek sorának tartós fennmaradásával számol*. Ennek velejárójaként a világ gazdaságában vélhetőleg csak a működéshez minimálisan szükséges egybehangoltság tud majd létrejönni (például a számviteli szabványok, az elfogadható állampénzügyi gyakorlat és a pénzvilág mérgező eszközeinek kiiktatása révén).

A következőkben a teljesség igénye nélkül körvonalazunk néhány olyan gazdasági modellt, amely – az összehasonlító gazdaságtan elemzési szintjén – vélhetőleg tartósan versengeni fog az általunk szorgalmazottal. Ez tartós jelenlétével biztosítja a Hayek nyomán általánosan tételezett „rendszerek versengését”, ami megakadályozza a jövőben is az egyes megoldások egyfajta megkövülését, netán – főáramú közelítésben szokásos – egyeduralmukodóvá válást az ún. rendszerkonvergencia útján.¹⁵²

a) Elsőként kell említenünk a *Kínai Népköztársaság* sajátos, semmihez se hasonlítható gazdasági rendjét (Xu, 2011). Ezt sokan tekintik példaértékűnek, nem utolsósorban a nyugat-európai és amerikai rendszerekkel való szembenállása okán. E megfigyelők igencsak hajlamosak a gazdaságpolitika és a gazdasági rendszer sikerességét néhány makroökonómiai mutatóra leszűkítve megítélni.

Ugyanakkor a kérdés ismerői számára nem is lehet vita tárgya az, hogy a kínai fejlődés sok tekintetben már jelenleg is a fenntarthatatlanság jeleit mutatja. A gazdasági növekedés forrása a 45–48%-os felhalmozási ráta, ami minden nemzetközi egybevetésben elképesztően magas (az OECD-

nem pedig – mint a főáramú elemzések – a közgazdaságtan vitatott, bizonyítandó, az általános összefüggésekből kilógó esetlegességnak, magyarázandó gyarlóságnak. Mivel nem a függőség-elmélet keretében vizsgálódunk, nincs okunk annak kétségbe vonására, hogy e verseny ne lenne szabad: egy afrikai ország választhat kínai vagy európai orientációt, mind elvileg, mind gyakorlatilag.

¹⁵¹ A magyar szakirodalomban Szentes Tamás (2011, 501–512. old.).

¹⁵² E modellekről értékes – ma is hasznos – áttekintést ad az összehasonlító gazdaságtan máig legkorszerűbb és legigényesebb tankönyve, a Rosser házaspár (2004) tollából, ahol egyebek mellett az amerikai, a francia, a kínai, a japán és az iráni rendszerről kaphat az olvasó részletes, de nem túl hosszadalmas jellemzést az adott elvontsági szinten. Saját megközelítésünkben a német gyakorlat, a normativitás és a válságkezelés szempontja, valamint az azóta eltelt évtized tapasztalatai indokoltak eltéréseket, amelyek a kifejtésre és a tárgyalásmódra vonatkoznak, egyébként sok tekintetben párhuzamosak a fenti kötetel, megerősítve annak felismeréseit.

országokra 20–22% a jellemző).¹⁵³ Nem kérdéses – évek óta a sajtóból is ismert – a környezetvédelem megoldatlansága, a nagyvárosokat is rendszeresen sújtó szmogriadó, az évtizedek óta minden nyáron átélt árvizek és a természet pusztulásának számtalan jele. Emellett – egyebek mellett a szovjet tapasztalatból – ismert, hogy a gazdaság szerkezeti átalakulásán alapuló, vagyis a strukturális hatásra épülő növekedés átmeneti jellegű, aminek nem lehet tetszés szerint előrevetíteni a trendértékét.

A kínai szocialista piacgazdaság elemzése (Speechler, 2010) több szempontból is kiemeli az intézményesülés töredékessége és a pragmatikus elrendezések okozta bizonytalanságot és *fenntarthatatlanságot*. Vagyis: a legtöbb elemző szerint a félmegoldások útja, ami eddig a siker kulcsának tűnt, hosszabb távon inkább a *sikertelenség forrásává válhat*. Például a gazdasági növekedés hajszolása – az egyensúlyi szempontok mellőzésével – nemcsak a túlpörgetéshez, hanem a pénzügyi egyensúly rendszeres és jelentős megbomlásához is vezethet, sőt vezetett is. A kihasználatlan épületek, vagy épp az első földrengésre kártyavárként összeomló felhőkarcolók, a senki által nem használt utak, a mértéktelenül növekvő készletek, és persze a bankrendszerben immár nem is latens feszültségek mind *az egyensúlytalanság tartós megjelenésére* utalnak.

Nem mellékes kérdés az, hogy a közel fél évszázada folyó egy gyermek politika hatására Kína már akkor szembesült az idősödés kérdéskörével, amikor egy főre jutó jövedelme a magyarországinak körülbelül 40%-át tette ki a világbanki kimutatások szerint.¹⁵⁴ És ami rövid távon – a befektetőnek – versenyképességi előnynek tűnhet, az már nem is oly hosszú távon az ország társadalma számára teherterhel. Úgy tűnik, a szociális védőháló hiánya szerkezeti értelemben oka a másutt nem tapasztalt mérvű megtakarítási hajlandóságnak, utóbbi pedig a kínai gazdaság rendszeres kiviteli és tőkeexporttöbbletének is oka. Ha ez igaz, akkor az a gyakori javaslat, hogy Kína inkább egy belső fogyasztás vezérelte növekedési modellre álljon át, a jámbor óhajok közé sorolható.

- b) Sokak számára vonzóan tűnhet a járadékos államok/*rentier state* példája, amit újabb elméletekben a nyersanyagátok/*resource curse* összefüggésében is elemeznek. A járadékos államokban – Venezuelától Oroszorszáig – az lehet a vonzó, hogy a közgazdasági és fejlődéstani felismerésekkel élesen szembenálló megoldások is életképesek lehetnek, akár évtizedes szinten. Hugo Chávez vagy Evo Morales éppúgy példaként szerepelhet, mint a putyini Oroszország. Hiszen nem kérdéses: ha a kormányzás feladata pusztán a járadékok saját

¹⁵³ Forrás: Világbank (2012): *World Development Report*, statisztikai melléklet. Oxford: Oxford University Press.

¹⁵⁴ World Bank: *World Development Report, 2013*-statistical annex. Oxford–Washington: Oxford University Press, 396. s. k. old.

ízlés szerinti szétosztásában merül ki, akkor az egyenletrendszer viszonylag könnyen megoldható, s a normális országokra jellemző „melyik ujjamat harapjam” kérdései föl se vetődnek.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a nyersanyag-diktatúrák mellett egyre több az olyan ország, ahol már a járadékjövdelem megjelenésének időszakában készülnek föl *az olaj és gáz utáni korszakra*. Az egyik oldalon ott áll Norvégia példája, ahol a nyersanyagjáradék kilenctizedét a jövő nemzedékek nyugdíjigényére teszik félre – talán túlságosan is beosztó módon. Másfelől pedig ott állnak az Arab-öböl emirátusai, ahol – sok tekintetben a peresztrojkát idézően – felülről kezdeményezett nyitás és gazdaságkorszerűsítés folyik. Az öbölmenti államok jelentős része már jelenleg is a kereskedelem, a pénzügy, az oktatás és a közlekedés – vagyis a jövőt megjelenítő *szolgáltató társadalom* – irányában keresi a kiutat. Ez a világgazdaság *hosszú távú folyamataival összhangban álló törekvés*, akkor is, ha sem a központi irányíthatóság, sem a sikeres vezérelhetőség/eredményesség szempontjait nem tekinthetjük adottnak egyik esetben sem.

- c) Ismét mások – főleg a nagy szegénységben és kilátástalanságban élő arab és ázsiai országok tömegei, és a részleteket kevésbé ismerő fiatalok – számára vonzó alternatíva lehet a *teokratikus irányítás* mellett is jelentős *katonai erőre* szert tévő *Irán modellje*. E kísérletben épp az az érdekes, hogy az 1979 óta eltelt évtizedek alatt egyáltalán nem következett be az, amit a legtöbb nyugati elemző várt: nevezetesen a teokratikus vonások oldódása és egy átlagos tekintélyelvű, haszonmaximáló rezsim kialakulása.

Bár az iráni viszonyok jóindulatú elemzői hajlamosak arra, hogy a legkülönbözőbb időpontokhoz és kis változásokhoz kötve már bekövetkezettnek minősítsék az említett átalakulást, rendszerelméleti szinten egyelőre nincs semmi olyan határozott jelenség, amelynek alapján a Khomeini ajatollah által kialakított teokratikus rendszer – mint a Nyugat alternatívája – konstituáló elemei megváltozását igazolni lehetne. Épp ellenkezőleg: a választások, a készpénzhiány vagy más konkrét ügyek kapcsán meginduló megmozdulásokat a rendszer meglehetősen egykedvűséggel képes elfojtani.

Miközben nem gondoljuk, hogy ez az elrendezés „az idők végezetéig” főnnállhatna a mobiltelefonok és a világháló korszakában, azt célszerű elismerni, hogy a teokratikus, Nyugat-ellenes berendezkedés sokkal tovább és sokkal eredményesebben – mi több, *nagyobb fokú elfogadottsággal* – működik, mint azt a főáramú nemzetközi elméletek föltételezték volna. Jelenleg egy sor bukott vagy ahhoz közeli államban/*failed state* az iráni megoldást az elnyomottak jelentős része vonzó alternatívaként éli meg, Szomáliától Tadzsisztánig és Malitól a Fülöp-szigetekig terjedő körben. A hálózatok hálózataként működő Al-Kaidáról vélhetőleg túl keveset tudunk megbízhatóan ahhoz, hogy az iráni rezsimmal való kapcsolatáról – függő és független változókénti működéséről – érdemben megállapításokra juthassunk. Minden-

esetre az iráni rendszer legutóbbi monografikus leírása (Pesaran, 2011) a racionális, piaci jellegű gazdálkodás irányába történő fokozatos haladásról szól. Ugyanakkor nem hagy kétséget afelől, hogy a globalizáció folyamatai sem most, sem a jövőben nem érlelnek – sokak által várt – „neoliberális reformokat”, hanem a kis lépésekkel megnövelt mozgástér *az adott kereteken belüli változások* – az iráni peresztrojka – keretein belül várhatók.

- d) Sokak számára a mai napig is példaértékű *Japán gazdasági rendszere*. Ez különösen azok körében népszerű, akik a helyszínen tanulmányozhatták a felkelő Nap országát. És valóban nehéz lenne kivonni magunkat a huszadik század legsikeresebb egyedi modernizációs politikájának – államilag is gerjesztett – kultusza alól.

Ugyanakkor szembeszökő, hogy a szigetország az 1987. évi válság óta sosem állt igazán talpra. Az 1990-es években leküzdötték ugyan a bankok hatalmas vesztségeit, és a kétezres években végbevitt Koizumi-féle reformok kimozdították Japánt a stagnálásból. Ugyanakkor jól láthatóak a japán társadalom előregedéséből, az egyoldalú keynesi gyakorlatból és az innovációs erő hiányából fakadó korlátok (Lincoln, 2011). A gazdasági rendszerben ugyan számos jelentős liberalizációs változás ment végbe, ami az amerikai modellhez közelítette a hagyományos megoldásokat. Ugyanakkor a japán elemzők (Mizobata, 2011) egyértelműen kiemelik, hogy e módosítások *csak kevéssé és többnyire a felszínen érintették a modell lényegi vonásait*, aminek következtében a lassú növekedés és a lassú szerkezeti változás kettőse a jövőben sem tudja átadni a helyét a lendületesebb fejlődésnek. Az előregedő társadalom pedig önmagában véve is egy sor kóros jelenség forrása lesz már a belátható időben is. Nem várható, hogy a hagyományosan xenofób japán társadalom a bevándorlás liberalizálása és a multikulturalizmus felé történő nyitással lehetne túl az említett – és súlyosbodó – fejlődési zsákutcán.

- e) Már csak a rend kedvéért is meg kell említenünk *az Egyesült Államok modelljét*, amely a kezdetektől napjainkig minden összehasonlító gazdaságtan és VoC-kötetben egyfajta sarokponti modellként létezik. Akár a fejezet korábbi részeiben már megidézett klasszikus szerzőket, akár az újabbakat – például Amable (2005) és Hancké és társai (2007), B. J. Rosser és M. Rosser (2004, 115–145. old.) – vesszük alapul, az Egyesült Államok mint a tőzsdei kapitalizmus mintapéldája szerepel – és joggal. Az újabb évfolyamokon végzetettek talán föl sem tűnik, hogy amit a „jelző nélküli piacgazdaság”, vagy egyszerűen a modern iparszervezés, pénzügyek vagy kereskedelem címén oktatnak, az túlnyomórészt az Egyesült Államok gyakorlatát elméletileg általánosító leírás, ha nem épp normatívan – netán ideologikusan – megfogalmazott célállapot.

Kétségtelen, hogy az Egyesült Államokról szinte lehetetlen érzelmenntesen írni, a „korlátlan lehetőségek birodalmától” a „nagy Sátán”-ig terjedő közismert jelzők forgatagában. Tudott dolog, hogy a világ „magányos hege-

mónja” egyben a világ legmélyebb pénzügyi közvetítő rendszerével, legerőteljesebb innovációs rendjével és nem utolsósorban a világ leghatékonyabb hadseregével is rendelkezik. Az európai modellekkel szembeállítva az Egyesült Államok gazdasága és társadalmi rendje megjeleníti mindama vonásokat, amelyeket az euroszklerózis bírálói nálunk hátránynak, ott pedig előnynek vélnek.

A mi mondandónk nem az amerikai teljesítmények lekicsinylésére irányul, hisz a statisztikák elemi ismerete ettől mindenkit megóvhat. Például a szociálisan lemaradtnak vélt Egyesült Államokban a munka részesedése a GDP-ben 67,7%, majdnem hajszállra megegyezik az euróövezet 67,8%-ával. A különbség az, hogy az amerikai munkatermelékenység 2012-ben 33,4%-kal magasabb volt.¹⁵⁵ A történet vég nélküli folytatása helyett érdemes felidézni, hogy Amerikában *a munkával töltött órák száma* lényegesen magasabb, sőt *alig csökkent az elmúlt harminc évben. Ezzel szemben Európában – immár annak keleti felében is – a jólét növekedésének egyik mutatója a szabadidő jelentős megnövekedése*, beleértve a fizetett szabadságot, az anyasági segélyt és a tanulmányi szabadságokat is.

Ezzel szemben az Egyesült Államokban minden választási kampányban eredményesen használható a „dolgozó szegények” toposza, a jövedelem és különösen a vagyon nagy és növekvő egyenlőtlensége. A sokféle ágazást lerövidítve csak egy statisztikai elemzést idézünk, ami részletes – szerkezeti és társadalmi – magyarázatot ad arra, hogy miként lehet a növekvő termelékenység mellett az, hogy a munkabérek stagnálnak. Ez különösen azért szembevetendő, mert 1940 és 1980 között a termelékenységgel a bérek is nőttek, *1980 óta azonban csak a termelékenység nő, a reálbér nem* (Levy–Kochan, 2012).

Kézenfekvő, hogy a szabadidő-társadalom számos visszásságát tapasztaló megfigyelő hajlamos lehet Amerikában a „munkaalapú társadalom” katolikus tanítását megvalósulva látni. Ez azonban olyan értelmezés, amire sem az egyházi megnyilatkozások, sem maga a közgazdasági elemzés nem ad alapot. Hiszen a növekvő tortából jutó nagyobb szelet – a sokat emlegetett „lecsorgás”, a *trickle down* – a fejlődéstan egyik legrégebbi felismerése, és nehéz elképzelni, hogy épp a legfejlettebb társadalomra ne lenne érvényes. Márpedig ha ez nem áll, az legalábbis magyarázandó torzulás, és *semmiképp se természetes állapot*.

Az Egyesült Államok modelljére tehát szempontunkból az a jellemző, hogy megőrizte a klasszikus kapitalizmus ösztönzőit, ugyanakkor kevésbé és töredékesen valósított meg olyan intézkedéseket, amelyeket Európában a *társadalmi kohézió* erősítéseként és *a civilizáció előrehaladásaként* szoktak értékelni. Kétségtelen, hogy e megállapítások – mint a velük vitázók is – értékrendi el-

¹⁵⁵ ECB: *Statistics Pocket Book*, February, 2013, 7. lap (online letölthető).

köteleződést jelenítenek meg. Amiből egyebek mellett az is következik, hogy az amerikai modellt azok tekinthetik magasabbrendűnek a kontinentális európai modellekkel szemben, akik a versenyképesség, az egyéni érvényesülés és a vagyonszaporítás szempontját hajlandóak épp annyira *abszolút értéknek tekinteni*, mint ahogy az a főáramú közgazdasági tankönyvek tárgyalásmódjából adódna. Nem kérdéses az sem, hogy a cél–eszköz viszony, vagy lazábban fogalmazva a munka és a szabadidő közti átváltás értékrendi elemeket hordoz, és az elemzőnek módjában áll ízlése szerint választani belőle. Ekképp lehetséges – *értékválasztás, nem pedig tudományos vagy módszertan által adott – kérdése marad a közgazdasági elemzésnek* az is, hogy, ha – az amerikai fölfogással szöges ellentétben – eszköznek minősíti a vagyongyarapodást, és célnak az emberi személyiség kibontakoztatását, a természeti és az épített környezet védelmét, sőt magát a sokszínűséget, mint védendő értéket, akkor a tudományon belül maradván lehet és kell túllépni az állítólagos értelmetlenségben. A választást nem lehet axióma szintjén eldönteni.

A TOVÁBBI ALKALMAZÁS ESÉLYEIRŐL

Eddigi, messze nem teljes körű áttekintésünkből az következik, hogy a szociális piacgazdaság nem egyszer s mindenkorra adott, merev, kiforrott modell. A német gyakorlat és a normatíva szembeállítása, csakúgy, mint más európai szociális modellek reformja, arra utal, hogy *tere lehet és tere is van a lassú, fokozatos átstrukturálásnak*, úgy, hogy közben a lényegi vonások megőrzése is lehetséges.

Ilyen lépésnek tekinthetjük Németországban *az államháztartás fenntartható kiegyensúlyozottságát* a válság időszakában is biztosító lépéseket, valamint a munkapiac lényeges rugalmasságát elért Harz-IV reformokat, melynek hatására a 2012. decemberi német munkanélküliségi ráta – 5,3% – alig több mint fele az euróövezet 11,7%-os értékének.¹⁵⁶ Vagyis épp a két legérzékenyebb területen sikerült jelentős áttörést elérni, anélkül, hogy az állami újraelosztás mértéke, vagy a rendszer alapvonásai megváltoztak volna. Ebben mintha meghallgatásra került volna a jeles gazdaságtörténész, Werner Abelshausen (2004, 446–452. old.) nagy ívű és komparatív áttekintését záró normatív végkövetkeztetése. Eszerint a szociális piacgazdaság elveihez való visszatérés a gyakorlatban azt jelenti, hogy a Kohl-korszak egyoldalú, az amerikai szakirodalmi divatot követő, „kínálati politikát” és privatizálást előtérbe helyező lépései helyett *a szerkezeti reformok* – konkrétan a munkapiac és a jóléti juttatások átszabása –, valamint *a fegyelmezett állampénzügyi gyakorlathoz* történő visszatérés az, ami eredményre vezethet – és mint látjuk, az elmúlt években vezetett is. Németország az EU egyetlen

¹⁵⁶ ECB: *Statistics Pocket Book*, July, 2013, 44. old.

nagy tagállama, amely nem küzd se pénzügyi, sem modell szinten értelmezhető részpiaci problémákkal.

Közismert, hogy a költségvetési fegyelem, a munkapiaci rugalmasság és az árstabilitás terén a skandináv országok jutottak a legmesszebbre. Többször idéztük a vonatkozó statisztikai elemzéseket is. Úgy tűnik, hogy az irodalom három áramlata – a jóléti államokat, illetve a skandináv modellt elemzők/főleg *szociálpolitikusok*, a *politikatudomány* „kapitalizmus változatai”/VoC és az *összehasonlító gazdaságtan/comparative economics* – egy irányba húz annak megállapításával, hogy – mint a természetben – *a változás a túlélés záloga*. S miközben legkevésbé sem állítjuk, hogy „minél inkább változik, annál inkább ugyanaz”, az kétségtelen, hogy mind a német, mind a skandináv modellben olyan átrendeződés ment végbe – fokozatos és nem lökésszerű lépések sorával –, amely jelentősen módosította a rendszer működését.¹⁵⁷ Ugyanakkor – az előző részben taglalt alternatív modellekhez hasonlóan – az Eucken által „konstituáló elemeknek” nevezett alapvonások se itt, se ott nem változtak meg.

Bizonyára igaz, hogy ha az Egyesült Államok államháztartási hiánya békeidőben többször is eléri az alkotmányos felső korlátot, ez kényszerítő erővel visz egy gazdaságpolitikai váltás felé. Az sem kétséges – épp Keynestől tudjuk – hogy a zérus kamat politikája a monetáris politikát kicsorbítja. És ha ehhez hozzávesszük, hogy a fiskális politika Amerikában sem bizonyult hatásosnak (Taylor, 2011), akkor nem kérdéses, hogy a korábban az egész világ megtakarításainak korlátlan föléülésére kialakított politika és rendszer módosulásra szorul. Mint a skandináv és a német esetben is, *vélhetőleg a mértékekről és nem az irányról lenne szó*. Azaz nem egy stukturálisan kiegyensúlyozott fizetési mérleg és hasonlóképp strukturális többletet mutató szövetségi költségvetést kellene elképzelnünk.

Fontos felidéznünk azt is, hogy *a jelenleg válságban lévő európai államok* – így a dél-európaiak és Írország – egyáltalán és részben *sem az általunk vázolt szociális piacgazdasági modell útját járják*. Épp ezért az ottani kiigazítás – ami vélhetőleg sok esetben rendszerváltoztatással felérő reformlépéseket is megkövetel majd – *semmiképp sem a jelen gondolatmenet keretébe illesztve lenne tárgyalható*. Hasonlóképpen az a messze vezető kérdés, hogy az Obama újraválasztásával kifejezésre jutott amerikai preferenciaváltozás – a jóléti állami elemek megnövelése irányába – miként harmonizálható majd a költségvetés szerkezeti jellegű kiigazításával. Az e fejezetben felhasznált irodalom és saját elemzésünk két, egymást kiegészítő következtetése az, hogy miközben az egyes modellek el-

¹⁵⁷ Ugyanerre az eredményre jut közel párhuzamosan közreadott elemzésében az összehasonlító politikatudomány/*comparative capitalism* képviselői által készített reprezentatív elemzés, a folyóirat-különszámként megjelent országelemzéseket koordináló Jackson és Deeg (2012), kiemelve azt, hogy e változások az általuk vizsgált hat metszet *mindegyikében* egyértelműen kimutathatóak, a vállalatirányítástól a szociális ellátásig terjedő körben.

térése tartós marad, e modellek *mindegyikében jelentős, alapkérdéseket is érintő változtatási lehetőségek rejlenek*, amelyek az alkalmazkodókészség megerősítését lehetségessé teszik – ha elkerülhetetlenné nem is.

Mi következik mindebből *a posztoszocialista országokra nézve*? Az átalakulás negyedszázadában vissza-visszatérő kérdés volt a térségen belüli és a térségről szóló szakirodalomban az, hogy *létezik-e sajátos kelet-európai kapitalizmusmodell, s ha igen, akkor az tartós vagy átmeneti jellegű lehet?*¹⁵⁸ Korábbi kötetekben rendre azt az álláspontot képviseltük – már a szovjet korszakban is –, hogy a nem kapitalista országokat sem nem lehet, sem nem célszerű egyetlen kategóriával jellemezni. Ezeket az országokat – a történelmi pályafüggőségtől a kulturális és társadalomszerkezeti eltérésekig – mindig sokszínűség jellemezte. S mivel már az 1988–1989. évi kezdőpont se volt azonos, értelemszerűen a végpont sem lehet az – a „posztkommunista átmenet”/transition értelmetlen, üres fogalom volt és maradt.

Az EU-ba történő belépés fölerősített bizonyos intézményi és stratégiai-politikai megoldásokat, felülírt másokat, és így az EU-n belüli és azon kívüli államok modellje *további különbségekkel gazdagodott*. E tétel kifejtését megtakarítja számunkra Bohle és Greskovits (2012) nemrég közreadott, az amerikai politikatudomány egyik legkomolyabb díját elnyert monográfiája, akik több tudomány-szak vértetéjében, intézményi és statisztikai bizonyítását is adják a különbségek tartósulásának. Bár magunk más kategorizálást és érvrendszert használunk, e kötet az alaptétel-kimondást lehetővé teszi. Nevezetesen: ahogy a való világban – az elméleti konstrukciók világától eltérően – sem általános egyensúly, sem „kapitalizmus” nincs úgy általában,¹⁵⁹ még kevésbé értelmezhető tudományosan a „kelet-európai kapitalizmus” elterjedten használt, ámde kétségkívül túláltalánosító fogalma. Hiszen az állam szerepe, mérete, működése és minősége tekintetében legalább négy-ötféle modellel dolgozhatunk, és kell is dolgoznunk.

Megkockáztathatjuk a válság után azt is, hogy kijelentsük: *az unión belül az igazi választóvonal ma már nem a kelet–nyugati, hanem az észak–déli tengely mentén húzódik meg*. Bár e vélemény vélhetőleg kisebbségi, néhány érvel azért meg lehet támogatni.

A) Mindig kérdéses – volt és maradt –, hogy a pályafüggőség milyen távon és milyen erővel érvényesül. Szembetűnő például Európa és Ázsia szinte min-

¹⁵⁸ Farkas Beáta (2011) az adott folyóiratban ma is a legtöbbet idézett öt cikk közé számító írása mellett érvel, hogy ez tartós jelenség/kategória ma és a jövőben is.

¹⁵⁹ A Walter Eucken bevezette piacgazdaság–parancsgazdaság kettőssége, illetve az ezen belüli modellfajok megkülönböztetése az összehasonlító gazdaságtanban és a „kapitalizmus változatai” irodalmában éppúgy általánosnak mondhatók, mint a szociális modellek főntebb bőven idézett kategorizálásában is. Harmadik út – a tinbergeni értelemben, vagyis a koordinációs formák *tetszés szerinti vegyíthetősége* szintjén – sem elvileg, sem gyakorlatilag *nem értelmezhető*.

den részén az, hogy hol létezett a Római Birodalom, és mi maradt ki belőle (szabad szemmel is látható). Kérdéses azonban, hogy mondjuk Szerbia, Tunézia, Írország vagy épp Olaszország elmúlt száz esztendejének és mai gondjainak megértésében e ténynek *mekkora jelentőséget tulajdonítsunk*. A szovjetrendszer négy évtizede egy negyedszázad múltán aligha lehet perdöntő. Ugyanakkor nem kétséges: a baltiak nemcsak a kézenfekvő földrajzi okok – a skandináv gazdaságok közelsége – miatt küzdötték le e terhes örökséget sikeresebben, mint kaukázusi vagy közép-ázsiai sorstársaik. Az intézményi emlékezet és a hosszú távú intézményi tanulás szerepe nem vitatható el, hisz a baltiak nem a nullpontról indultak.

B) A 2008–2009. évi válság kezelésében az új uniós tagok többségükben sokkal sikeresebbnek bizonyultak, mint a régiek. Elég, ha az államadósság, a hiány vagy épp a növekedés adataira utalunk. Míg Nyugat-Európa kvázi keynesi módon, állami költsékezéssel próbált kikerülni a válságból, a balti államok kimondottan ortodox tankönyvi megoldásokkal éltek. Szigorú politikával választott Bulgária, Románia és Szerbia is. A visegrádi államok ugyan eltérő stílusban és mértékben, de megelőző éveikhez hasonló megoldásokkal éltek, kivéve Magyarországot. Utóbbi esetben az államháztartási fegyelem – részben kényszerű – megerősödése és a nagyobb léptékű szerkezeti reformok jelzése volt megfigyelhető. Szlovénia válsága (Spruk, 2012) alapvetően nem a világgazdasági válsághoz, hanem a választott szociális modellhez és az érő épülő buborékgazdaság kipukkadásához köthető.

C) Az előző alfejezetekben mind leíró, mind normatív értelemben próbáltuk értelmezni a piacgazdaságok különféle változatait. Arra jutottunk a vonatkozó szakirodalom alapján, hogy e vonásokat az állami újraelosztás mértéke és jellege, a tulajdoni viszonyok, a nyitottság, a részvétel és a közbizalom mértéke, valamint történelmi-kulturális tényezők alakítják.

Mínél könnyebben fogadjuk el a fenti összeggést, annál szembeötlőbb, hogy az egykori kommunista országok nem a keleti tömbben eltöltött idejük szerint, alapján és függvényében differenciálódtak. A szórás kialakulásában egyfelől a hosszú távú pályafüggőség játszott szerepet – például, hogy az osztrák vagy az ottomán birodalom részei voltak-e, másfelől az elmúlt negyedszázad radikális vagy épp visszahúzó jellegű *politikai döntései*. Jól látható, hogy a történelmi és földrajzi tényezők nem indokolhatták a balti államok vagy épp Szlovákia reformradikalizmusát, az állami újraelosztás visszametszését az OECD-országok átlagát sem elérő 35–38%-os szintre. És fordítva, a magyar, a lengyel és a cseh esetben megfigyelhető, sok tekintetben államelvű és anyagi jólétet előtérbe helyező megoldásokat, az újraelosztás magasabb szintjét, a költségvetési fegyelmet és annak hiányát aligha tudjuk a szovjet korszak hagyatékára visszavezetni.

D) Épp emiatt elfogadjuk a főtebb idézett irodalom kategorizálását, és – a hagyományos összehasonlító gazdaságtanon túllépve – *nem tekintünk minden*

országot *önértéken modellnek*. Mint fentebb taglaltuk, a francia indikatív tervezés és a dirigizmus sok tekintetben ugyanúgy a múlté, mint a másik államvezérelte piaci modell, az általános és teljes közmegegyezésre és az élet-hosszig tartó foglalkoztatásra épült japán gyakorlat. Hasonlóképp a „*poszt-kommunista*” világban is másutt már ismert modellek gyökereztek meg. A német és a lengyel modell között bizonyára kisebb a különbség, mint a lengyel és a kazah, vagy a német és az amerikai modell között. A baltiak modelljének angolszász vonásai szembeötlőek, és a szlovén modellről is kiderült: sokkal több benne a többi posztjugoszláv állammal való közös vonás, mint azt feltételezni szokás volt.

E) Az előadottakból sem elméleti, sem gazdaságpolitikai szinten nem következik a „fől a kezekkel” álláspont. Jól látható, hogy az elméletben talán a szükségesnél nagyobb bizonytalanság maradt a rendszerjellemező vonások mibenlétének, az egyes piacgazdasági modellek általánosítható vonásainak meghatározásában. Ez vélhetőleg elkerülhetetlen, hisz végső fokon *minden kategorizálás célracionális*. Nem utolsósorban – ha el akarjuk kerülni, hogy minden eset egy modell legyen – bizonyos nagyvonalúságra és általánosításokra szükség van, amit más elemzők esetleg önkényesnek találhatnak, vagy más elrendezést javasolhatnak. Ez a korábbi időszakokban sem volt másképp.

A közép-európai térségben maradván az uniós tagság alkalmat és hivatkozási alapot is ad a szociális piacgazdaság normatív víziójában körvonalazottak szorgalmazására. Kézenfekvő ugyanis, hogy az új uniós tagállamokban létrejött ugyan a piacgazdaság *alapstruktúrája*, de *működésében* igen sokféle *tökéletlenség* figyelhető meg. Nem utolsósorban a kétezres években már lankadó reformlendület és a válságkezelés államelvű vonásai okán azok a *humanizáló, minőséget és személyiséget* középpontba állító elemek, amelyek a modellt Németországban általánosan elfogadottá tették az 1949 óta eltelt évtizedek során, *még nem vagy csak töredékesen bontakoztak ki*. Ugyanakkor az is kézenfekvő, hogy az Eucken és Röpke korában még helyenként működött patriarchális társadalommodell helyreállítását sem lehetséges, sem nem szükséges e törekvés peremföltételeként tekinteni. Ellenkezőleg, a kelet- és közép-európai társadalmak retraditionalizálódásával szemben a világfejlődés irányát *a szolgáltató társadalom és a nem hagyományos foglalkoztatást tömegesen* lehetővé tevő, s igénylő IT-forradalom együttese és szinergiája oldhatja meg. Erre is igaz, hogy „minél inkább változik, annál inkább ugyanz”, már ami a humanizálást és a személyközpontú megoldásokat illeti – egy immár gyökeresen megváltozott világban.

Természetesnek tekinthetjük, hogy különböző beállítódású és értékrendű elemzők más-más mértékben és módon szorgalmazzák – ha szorgalmazzák – az Eucken és Röpke nevéhez köthető kulturált piacgazdasági megoldásokat. Láttuk, hogy a társadalom is, a gyakorlat is, az elmélet is jelentős megújulást igényel, a korábbi alapelvek pusztá ismétlése és számonkérése nem

vezet sehova. A versenyképesség hívei például túlságosan körülményesnek és kevésbé hatékonynak vélhetik a konszenzuskeresést, a hagyományőrzést. A hagyományos jóléti modell szociáldemokrata hívei számára az egységesítő, árutalanító/*de-commodification* törekvések kiiktatása, a szolgáltatások jelentős részének részben piaci alapokra helyezése vitatható vagy épp elfogadhatatlan. A jelen gondolatmenettel nyilván nem is törekedhetünk az efféle viták lezárására. Ha azonban sikerült egy elemzési és gondolati keretet adni a konstruktív, valóban előrevivő és fenntartható gazdaságpolitikai megoldások megvitatásához, akkor elértük célunkat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. ABELSHAUSER, W. (2004): *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945*. München: Verlag C. H. Beck
2. ALBERT, M. (1993): *Capitalism against Capitalism*. London: Whurr Publishers
3. AMABLE, B. (2005): *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford–New York: Oxford University Press
4. BALÁZS Péter (2001): *Európai egységesülés és modernizáció*. Budapest: Osiris Kiadó
5. BARA Zoltán–SZABÓ Katalin, szerk. (2007): *Gazdasági intézmények, országok, rendszerek*. 5. kiadás. Budapest: Aula Kiadó
6. BENEDEK, XVI. (2009): *Caritas in veritate*. Budapest: Szt. István Társulat
7. BEREND T. Iván (2008): *Európa gazdasága a 20. században*. Budapest: a *História* folyóirat és az MTA Történettudományi Intézetének közös kiadása
8. BEREND, T. Iván (2013): *Europe in Crisis – Bolt Out of the Blue?* London: Routledge
9. BOHLE, D.–GRESKOVITS, B. (2012): *Capitalist Diversity in Europe's Periphery*. Ithaca/N. Y.: Cornell University Press
10. CASSEL, D., szerk. (1990): *Wirtschaftssysteme im Umbruch*. München: Verlag Vahlen
11. CASSEL, D., szerk. (1998a): *50 Jahre Soziale Marktwirtschaft*. Stuttgart: Lucius und Lucius
12. CASSEL, D., szerk. (1998b): *Europäische Integration als ordnungspolitische Gestaltungsaufgabe*. Berlin: Duncker und Humblot
13. CSABA László (2011): A válságkezelés válsága és a kiút kiüttalansága? Megjelent: MURAKÖZY László, szerk.: *20 év múlva. Vissza a jövőbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 220–257. old.
14. CSABA László (2012): Haladás vagy hanyatlás? Avagy: miért maradt le Magyarország? Megjelent: MURAKÖZY László, szerk.: *Földobott kő? Tények és tendenciák a 21. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 282–312. old.
15. CSABA László (2013): Válságkezelés Európában – új gazdaságfilozófia felé? *Köz-Gazdaság*, 8. évf. 2. szám, 1–15. old.
16. ERDŐS Tibor (1976): *Egyensúly, válság, ciklikusság*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
17. ESPING-ANDERSEN, G. (1990/1993): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. 2. kiadás. Cambridge/Anglia: Polity Press
18. EUCKEN, W. (1952/2004): *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*. 7. kiadás. Tübingen: J. C. B. Mohr/Paul Siebeck
19. FARKAS Beáta (2011): The central and east European model of capitalism. *Post-Communist Economies*, 23. évf. 1. szám, 15–34. old.
20. FLASCHEL, P.–GREINER, A. (2012): *Flexicurity Capitalism: Foundations, Problems and Perspectives*. Oxford–New York: Oxford University Press

21. FOSU, A., szerk. (2013): *Development Success: Historical Accounts from More Advanced Economies*. Oxford–New York: Oxford University Press
22. FUCHS-SCHÜNDELN, N.–IZEM, R. (2012): Explaining the low productivity in east Germany: a spatial analysis. *Journal of Comparative Economics*, 40. évf. 1. szám, 1–21. old.
23. GEDEON Péter (2011): Rivális elméletek a jóléti államról. *Politikatudományi Szemle*, 19. évf. 2. szám, 7–30. old.
24. GENSCHEL, Ph. (2004): Globalization and the welfare state: a retrospective. *Journal of European Public Policy*, 11. évf. 4. szám, 612–636. old.
25. GORTON, G.–METRICK, A. (2012): Getting up to speed on the financial crisis: a one-weekend reader's guide. *Journal of Economic Literature*, 50. évf. 1. szám, 128–150. old.
26. GRÖNER, H.–SCHÜLLER, A., szerk. (1993): *Die europäische Integration als ordnungspolitische Aufgabe*. Stuttgart: G. Fischer Verlag
27. GYÖRFFY Dóra (2007): *Democracy and Deficits. The New Political Economy of Fiscal Management Reforms in the EU*. Budapest: Akadémiai Kiadó
28. GYÖRFFY Dóra (2013): *Institutional Trust and Economic Policy: Lessons from the History of the Euro*. Budapest–New York: Central European University Press
29. HALL, P. A.–SOSKICE, D., szerk. (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford–New York: Oxford University Press
30. HALMAI Péter (2004): *A reform ökonómiaja*. Budapest: KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó
31. HALMAI Péter (2013): Európai integráció és szuverenitás. A gazdasági kormányzás új dimenziói. *Magyar Tudomány*, 173. évf. 4. szám, 411–421. old.
32. HANCKÉ, B.–RHODES, M.–THATCHER, M., szerk. (2007): *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions and Complementarities in the European Economy*. Oxford–New York: Oxford University Press
33. HERMANN-PILLATH, C.–SCHLECHT, O.–WÜNSCHE, H. F., szerk. (1993): *Grundtexte zur Sozialen Marktwirtschaft. Marktwirtschaft als Aufgabe*. Stuttgart: G. Fischer Verlag–L. Erhard Stiftung (1995-ben orosz nyelvű kiadás is készült)
34. JACKSON, G.–DEEG, H. (2012): The long-term trajectories of institutional change in European capitalism. *Journal of European Public Policy*, 19. évf. 8. szám, 1109–1125. old.
35. KÁDÁR Béla (1979): *Szerkezeti változások a világgazdaságban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
36. KEYNES, J. M. (1936/1965): *A kamat, a foglalkoztatás és a pénz általános elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
37. KNOGLER, M.–LANKES, F. (2012): Social models in the enlarged EU: policy dimensions and country classification. *Comparative Economic Studies*, 54. évf. 1. szám, 149–172. old.
38. LEIPOLD, H.–PIES, I., szerk. (2000): *Ordnungstheorie und Ordnungspolitik – Konzepten und Entwicklungsperspektiven*. Stuttgart: Lucius und Lucius
39. LEVY, F.–KOCHAN, T. (2012): Addressing the problem of stagnant wages. *Comparative Economic Studies*, 54. évf. 4. szám, 739–764. old.
40. LINCOLN, E. J. (2011): Japan's long term economic challenges. *Comparative Economic Studies*, 53. évf. 3. szám, 455–477. old.
41. LINDBECK, A. (1998): A svéd kísérlet. I–II. rész. *Külgazdaság*, 42. évf. 7–8. szám, 57–76. old. és 9. szám, 56–74. old.
42. MARX, Reinhardt (2009): *A tőke*. Budapest: Szt. István Társulat
43. MIHÁLYI Péter (1989): *Az NSZK gazdaságpolitikája – elmélet és gyakorlat*. Budapest: Kosuth Könyvkiadó
44. MIZOBATA, S. (2011): The Japanese economic system under the global crisis: change and continuity. *Society and Economy*, 33. évf. 2. szám, 271–294. old.

45. MURAKÖZY László (2012): *Államok kora – az európai modell*. Budapest: Akadémiai Kiadó
46. MURRELL, P. (2011): The way we were: reflections on the comparative history of comparative economics. *Comparative Economic Studies*, 53. évf. 4. szám, 484–505. old.
47. NYE, J. S. Jr. (2004): *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs
48. PESARAN, E. (2011): *Iran's Struggle for Economic Independence: Reform and Counter-Reform in the Post-Revolutionary Era*. London: Routledge series on the Middle East
49. PROLLIUS, M. von (2006): *Deutsche Wirtschaftsgeschichte nach 1945*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht
50. REINHART, C.–ROGOFF, K.–SEVASTANO, M. (2003): Debt intolerance. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1. szám, 1–62. old.
51. ROSSER, B. J.–ROSSER, M. (2004): *Comparative Economics in a Transforming World Economy*. 2. kiadás. Cambridge/Mass.–London: The MIT Press
52. RÖPKE, W. (1943): *A hamradik út*. Budapest: Griff Könyvkereskedés
53. RÖPKE, W. (2000): *Emberséges gazdaság – emberséges társadalom*. Vál. és szerk. Horváth T. Tamás. Budapest: Aula Kiadó
54. SAPIR, A. (2006): Globalization and the reform of European social models. *Journal of Common Market Studies*, 44. évf. 2. szám, 369–390. old.
55. SCHÜLLER, A.–VOIGT, S., szerk. (2008): *Vom Ordnungstheorie zur Institutionenökonomik*. Stuttgart: Lucius und Lucius
56. SIMON, H. (2013): 'Hidden champions – the champions of Globalia' – a Kozminski Egyetem 20 éves évfordulós konferenciáján – címe *Management and Economics for development in the 21st Century* – tartott előadás. Varsó, okt. 10–11. A konferencia anyagaiból lengyel és angol nyelvű kötet készül G. W. Kolodko professzor szerkesztésében
57. SINN, G.–SINN, H.-W. (1992): *Kaltstart: Volkswirtschaftliche Probleme der Deutschen Vereinigung. I–II. kötet*. Tübingen: J. C. B. Mohr–Paul Siebeck
58. SINN, H.-W. (2007): *Die Basar-Ökonomie Deutschland: Exportweltmeister oder Schlusslicht?* Berlin: Ullstein Taschenbuch
59. SNOWER, D.–BROWN, A.–MERKL, Ch. (2009): Globalization and the welfare state/ a review of H.-W.Sinn's: 'Is Germany Yet to be Saved?'/ *Journal of Economic Literature*, 47. évf. 1. szám, 136–158. old.
60. SPEECHLER, M. (2010): The five biggest questions about the Chinese economy. *Comparative Economic Studies*, 52. évf. 1. szám, 1–17. old.
61. SPRUK, R. (2012): After 20 years of status quo: the failure of gradualism in Slovenia's post-socialist transition. London: Center for Research into Post-Communist Economies. *Briefing Paper*, 13. szám/január
62. SURÁNYI-UNGER, Th. (1948): Individual and collective wants. *Journal of Political Economy*, 56. évf. 1. szám, 1–22. old.
63. SZABÓ Katalin, szerk. (2007): *Összehasonlító gazdaságtan. /Bologna tankönyvek sorozat./* Budapest: Aula Kiadó
64. SZAMUELY László (1992): *Változó struktúra – változó ipari társadalom*. Budapest: a Kopint-Datorg Konjunktúra Kutatási Alapítvány kiadása
65. SZAMUELY László (2004): A „haldokló” jóléti állam az 1990-es években. *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. 10. szám, 948–968. old.
66. SZENTES Tamás (2011): *Fejlődés-gazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó
67. TANZI, V. (2011): *Government versus Markets: The Changing Economic Role of the State*. Cambridge–New York: Cambridge University Press
68. TAYLOR, J. B. (2011): An empirical analysis of the revival of fiscal activism in the 2000s. *Journal of Economic Literature*, 49. évf. 3. szám, 686–702. old.

69. XU, Ch. (2011): The fundamental institutions of China's reform and development. *Journal of Economic Literature*, 49. évf. 4. szám, 1076–1151. old.
70. VÖRÖS Imre (2012): *Csoportkép Laokóonnal: a magyar Alkotmánybíróság és alkotmánybíráskodás küzdelme az európai joggal*. Budapest: Logod Bt.–HVG-Orac
71. WAGENER, H.-J., szerk. (1993): *On the Theory and Policy of Systemic Change*. Heidelberg–New York: Physica Verlag
72. WAGENER, H.-J. (2011): *Wirtschaftsordnung im Wandel. Zur Transformation (1985–2010)*. Marburg: Metropolis Verlag
73. WAGNER, A. (1911): Staat in nationalökonomischer Hinsicht. Megjelent: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. 7. kötet. Jéna: Fischer Verlag, 727–739. old.
74. WITT, U. (2012): Ordnungsökonomik und Soziale Marktwirtschaft in Bedraengnis. *ORDO*, Stuttgart: Lucius und Lucius, 63. kötet, 159–178. old.

5. A RENDSZERVÁLTOZÁS MÉRLEGE. FÉLIG ÜRES VAGY FÉLIG TELE VAN A POHÁR?¹⁶⁰

ÖSSZEGZÉS: A jelen fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy negyedszázados távlatból egyfajta mérleget vonjunk a rendszerváltozás egészéről, az első érdemi fejezetben újraértelmezett közgazdasági elmélet általánossági és tárgyalási szintjén, vagyis a számos lehetséges és szükséges elemzési szempontok egyikét követve. A megelőző két fejezetben kialakított elemzési és normatív keretet egy konkrét, sok tekintetben lezárult, sok tekintetben azonban még nyitott végű folyamatot módszertani és elméleti szempontból értelmezzünk, s ennek alapján megalapozott előrejelzéseket is megkísérlünk kialakítani. E fejezet hat tételben kíván adalékokkal hozzájárulni a folyamat alaposabb megértéséhez, reményeink szerint tartóssá és közkinccsé váló új tudományos felismerések megfogalmazásával.

* * * *

A szovjet birodalom romjain végbemenő, posztkommunista rendszerváltozás egyszeri, egyedi, történelmileg nem ismétlődő, sajátos folyamat. A gazdasági és társadalmi rendszerek legkésőbb az államok mintegy tízezer évvel ezelőtti kialakulása óta jöttek és mentek, s „menet közben” is jelentősen átalakultak, a Római Birodalomtól az európai hűbériségen át az előző fejezetben taglalt szociális piacgazdaságig. Mégis, vizsgálódásunk tárgyának egyedisége ma már a társadalomtudomány axiomatikus megállapításai közé sorolható.

Igaz, e folyamatban – különösen a gyakorlathoz közelebbi tárgyalási szinteken – elkerülhetetlenül előjönnek olyan, a világ más részeiből is ismert koncepciók és jelenségek, mint amilyen a korrupció, a nyersanyagátok/*resource curse*,¹⁶¹ az állam kudarca, az állami teljesítőképesség hiánya, vagy épp a törvénykezés gyenge mi-

¹⁶⁰ Ez a fejezet a Columbia Egyetem és a Balassi Intézet rendezésében tartott kelet-közép-európai modernizációs konferencián elhangzott előadásra épül, New York, 2013. május 9–10.

¹⁶¹ E kérdés közgazdasági jelentőségét jól mutatja, hogy az angol közgazdasági társaság, a Royal Economic Society nagy tekintélyű folyóiratában, az *Economic Journal*ban évek óta vita folyik róla. Ennek lényege, hogy a nyersanyagbőség, vagyis a Hecksher–Ohlin-elméletből is ismert tényezőadottságok, avagy az intézmények minősége a független változó az országonként nagyon eltérő kimenetek magyarázatában

nősége és a szerződések kikényszeríthetlensége. Miközben e felismerések jelentőségét – az átalakulás fejlődéstani dimenzióját – sosem tagadtuk, sőt a folyamat lezárultával egyre inkább e mozzanatok válnak a magyarázat legfőbb elemeivé, senkinek se lehet kétsége afelől, hogy az 1988–2013 közti negyedszázad egyedi, sajátos, megismételhetetlen történelmi, társadalmi, gazdasági és politikai vonásokkal jellemezhető korszak. Lezárultának pontos szakaszhatáráról bizonyára sokáig folyik még a vita (Havrylyshyn, 2013), az azonban vélelmezhető, hogy egy, az 1919–1944, vagy éppen az 1789–1815 közti időszakhoz hasonlóan lehet és érdemes társadalomtudományi, elméleti szinten értelmezési kísérletekbe bonyolódni.

„Végleges” eredményekre – mint ahogy a természettudományokból is ismeretes – már csak azért sem érdemes törekednünk, mert könnyen meglehet, hogy egy régi kérdés újra fölvetésével, újraszámolásával, korábban nem – vagy nem kellő súllyal – ismert tényezők bevonásával, új elemzési eszközökkel vagy épp egy új szemléleti közelítéssel gyökeresen más eredményekre jutunk. Ami korábban az elfogadott, bevett bölcsesség volt, az mondjuk a Bolyai-mértan vagy a heisenbergi határozatlansági reláció bevezetése után már aligha az. Hasonlóképp az irodalomtudományban és a művészettörténetben módosulhat a szerzőség, vagy a szénalapú vizsgálatok átírhatják az ókori történelem rég ismertnek vélt eseményeiről való tudásunkat is.

Résztevő megfigyelőként a legkisebb kétely sem él bennem a tekintetben, hogy jelenleg e történelmi szakaszról szükségképp töredékes ismeretekkel rendelkezünk. Ez vonatkozik a múltra – a „szocializmusra” – éppúgy, mint a célállomásnak tekinthető „kapitalizmusra” is, és értelemszerűen a két pont közti – igen csak széttartó – fejlődési utakra is. Nemcsak arról van szó, hogy élénk és máig lezáratlan viták tárgya az, hogy a szovjet rendszer mennyiben volt – legalább átmenetileg és bizonyos rétegek szempontjából – sikeres, és mennyiben kisiklott modernizációs kísérlet, valamint hogy volt-e ennek – az instrumentalitáson kívül – bármi köze a szocializmus marxi vagy másféle értelmezéséhez.¹⁶² Arról is szó van, hogy az átfogó elemzéshez nélkülözhetetlen adatok, számok, elsődleges források korlátozottan állnak rendelkezésre, és a folyamat egykori alakítói az *oral history* keretében is legfőljebb önigazolásnak tekinthető, esetleg a személyiségfejlődés torzulásainak elemzésére alkalmas ismereteket hagytak maguk után.¹⁶³

¹⁶² E kérdéskört korai szakaszban taglalta Szentés Tamás (1990). További érdekes módszertani kérdés, mennyire indokolt bármely patológus esetben kizárólag vagy főképp a beteg – netán az elhunyt – önértelmezésére, panaszaira hagyatkozni a diagnózis felállításánál.

¹⁶³ Nem kívánjuk a szereplők megszólaltatását, vélekedéseik dokumentálását kiterjedten végző és a történetés szakmában egyre nagyobb elfogadottságot nyerő visszaemlékezési irodalmat lebecsülni. Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy az általunk ismert valamennyi közszereplő szubjektív életírását a Walt Disney-i elvek szerint rendezte el: „csak a szépre emlékezem”. Igen ritkán bukkantak napvilágra e folyamból a nyilvános forrásokból föl nem lehető vagy az összképet lényegesen módosító ismeretek, annál gyakoribb a „nem én, te vagy a hibás” mélységű meglátások, amiből nemigen következik az utókorra nézve semmi sem.

Nem jelentéktelen, hogy a kommunikációban – és sajnos a döntéshozatalban is – egyeduralkodó *előzetes* számadatokat sokszor a végleges vagy épp a viszapillantó elemzésekben is „kemény tényként” kezelik, miközben a gyakorta másfél-két esztendő múlva napvilágot látó *végleges* adatra már nem kíváncsi senki. S ha a helyzet az, hogy – mint a szovjet teljesítmény esetében – a korabeli kimutatások rendszeres és alapos újraszámolására van szükség (Ofer, 2008), és az az összképet is módosítja, nem is lényegtelen pontokon, akkor szembeszökő, mily nagy szükség van arra, hogy *sine ira et studio* az átmenetről is képet alkothassunk magunknak. Sőt, vélhetőleg még fontosabb, hogy az utánunk jövő nemzedékek és a világ más tájain hasonló kihívásokkal szembesülők a valós képet ismerhessék meg – mint mondjuk, a „tudomány mai állása szerint”.

Épp az átalakulás egyedi jellege az, ami közgazdasági-elméleti értelmezését különösen nehézé tette. A mai közgazdaságtan, különösen annak főárama, a rendszeresen visszatérő események, a tömegjelenségek és/vagy a bármire kiterjeszhető egyedi magatartás, az általánosítható „reprezentatív egyed” segítségével fejt ki mondandóját, erre alapozza általánosításait. Vagyis a rendszerváltozás alapesetben nem is közgazdasági kérdés, mert nem tömegjelenség, nem ismétlődik, nem általánosítható, nem írható le matematikai úton/modellezéssel, és nincs benne reprezentatív egyed. Ugyanakkor az sem kérdéses, hogy szegénységi bizonyítványt állítana ki magáról az, aki a 20–21. század – jelentős részben gazdasági tartalmú – fejlődésére semmit se tudna vagy kívánna mondani. A folyamat a világgazdaságot és a nemzetgazdaságról való gondolkodást is átrajzolta. És nem utolsósorban egy sor, hagyományosan a közgazdasági elemzés körébe tartozó témát tűzött a napirendre, a jó kormányzástól a jövedelemelosztásig, a fenntarthatóan kiegyensúlyozott államháztartástól a foglalkoztatásig és természetesen a növekedési ütemig. *Vajon mi számít közgazdasági kérdésnek, ha nem ezek?* – teheti föl a kérdést az, aki esetleg nem olvasta a mai főáram jellemzésével is foglalkozó fejezetünket.

Emlékezetes, hogy az 1990-es években a rendszerváltozást pusztán napi politikai témának minősítő vélekedés uralkodott el, különösen a felsőoktatásban, valamint a főáramú, vezető folyóiratokban. Történt ez annak ellenére is, hogy a főáram jeles képviselőit Milton Friedmantól Olivier Blanchard-ig már 1990-től kezdődően rendszeresen fölkerítették gazdaságpolitikai tanácsadásra. Ismét mások – Michael Bruno, Stanley Fischer, Kenneth Rogoff, Ben Bernanke – pedig gyakorlati funkciókban is megízlelték az ezzel kapcsolatos tanácsadói föladatokat, saját országukban és nemzetközi porondon egyaránt.

Ugyanakkor az átalakulás hihetetlenül izgalmas kihívást is jelentett, a különféle folyamatok egyidejűsége, *az eltérő természetű történések egymásra rakódása* és ekképp az elméleti fölvetések kísérleti *tesztelhetősége* tekintetében. Vagyis: a közgazdaságtan modern irányában oly gyakran hiányolt kísérleti laboratórium jött létre. Talán nem is meglepő, hogy ennek hatására a kétezres években felülvizsgálták a korábbi, meglehetősen egysíkú, tankönyvíví fölvetést, és a gazda-

sági rendszerek elmélete ismét helyet kapott a főáram szentélyének is tekinthető *New Palgrave* enciklopédia 2008-as kiadásának egyik nagy fejezetében, a P-jelűben. Mi több, ezen belül a P.2. és P.3. kimondottan a posztszocialista átmenet kérdéseivel foglalkozik.¹⁶⁴ Nem kopott ki a szakma szerkezetét megjelenítő és meghatározó *Journal of Economic Literature* pontjai, sőt bírálati rovatai közül sem, a fenti megjelölésekkel egybevágóan (ahonnan a Palgrave szerkesztői is vették). Emellett rangos kiadók sorra-rendre jelentették meg az e kérdésnek szentelt monográfiákat és gyűjteményes köteteket is.

A mi gondolatmenetünket támasztja alá egyebek mellett az, hogy az átalakulás összefoglaló, kézikönyv szintű áttekintését nemrégiben egy angol (Hare–Turley, szerk., 2013) és egy német (Merkel–Kollmeyer–Wagener, szerk., 2014), valamint egy „mindenre” kiterjedő összegző monográfia (Turley–Luke, 2010) is bemutatta. A térségben is született összegzés – igaz, a politikatudomány ágaként, a sokarcú piacgazdaság/VoC előző fejezetben taglalt irányzatának keretében (Bohle–Greskovits, 2012) és a rendszerparadigma keretében is (Kornai, 2012). Emellett továbbra is megjelennek az egyes országokról az OECD és az EBRD átekintő elemzései, az Európai Bizottság országjelentései és az IMF 4. cikkely szerinti konzultációit lezáró rendszeres értékelések, amelyeket az IMF honlapján bárki megtekinthet. A következőkben e forrásműveket meg nem ismételve, az ott foglaltakat kiegészítve és módosítva adjuk elő saját olvasatunkat. Igyekszünk nem megismételni a közismert vagy könnyen hozzáférhető tényeket, a világhálón bárki által ellenőrizhető adatokat, és a szakirodalomban, mindenekelőtt e főntebb sorolt és a vezető tudományos kiadók által hitelesített kollektív értékelésekben közreadottakat, hisz e munkák hazai közkönyvtárakban bárki számára hozzáférhetők.

Két előzetes megjegyzést kell még tennünk. Egyfelől: épp a folyamat egyedi-sége és lezáratlansága okán igen nagyfokú hangulati ingadozás figyelhető meg a szakirodalomban is. Például a válság előtt már-már közhelyszámba ment annak leszögezése, hogy a folyamatnak vége van, más szóval a demokrácia és a piacgazdaság visszavonhatatlanul győzelemre jutott (Kornai, 2007, 111. old.). Manapság viszont – nem ritkán ugyane szerzőktől – aggódó hangokat hallunk, a demokrácia és a piacgazdaság életképessége és ellenálló képessége tekintetében egyaránt. Sokan temetik a szociális piacgazdaságot és a többi európai modellt.

Nos, ha van az európai közgazdaságtan korábbiakban körvonalazott koncepcionális keretének sajátos területe, a rendszerváltozás legalább annyira az, mint a jóléti állam. *Sajátos, európai jelenségről van szó*, hisz Közép-Ázsiában, Kínában és Vietnámban csak a tervutasításos rendszerről tértek le, a kommunista, központi-tilag vezérelt rendszer/*Zentralverwaltungswirtschaft* alapvonását, a parancsgaz-

¹⁶⁴ Lásd az enciklopédia online kiadásában: www.dicionaryofeconomics.com/articles_by_topic, a Palgrave kiadó honlapján.

daság – elsőként Eucken fölvázolta – függőségeit megalapozó egypártrendszer fennmaradt. S miközben érdekes kérdés az, hogy a rezsimen belüli átalakulások mennyiben módosították már eddig is a hatalomgyakorlás természetét (Joo, 2013), az nem kérdéses, hogy a nyílt társadalom és a szabad piacgazdaság a belátható időn belül nem szerepelnek a kínai fejlődés valószínű alternatívái között.

Második meghatározó észrevételünk az, hogy a rendszerváltozás széles értelmezése legalább *három országcsoportot, s ekképp három fejlődési pályát és minőséget* jelentett meg. Az átalakulás elméletének jó része – a szovjetológia és a komparatív közgazdaságtan hagyományait követve – a Független Államok Közössége, mindenekelőtt Oroszország fejlődését tekinti ideáltipikusnak – az általánosítások tapasztalatai alapján. Az elemzések másik része – sokszor joggal, vagy EU-vezérelte finanszírozását követve – Délkelet-Európa fejlődését tekinti tárgyának, és az immár az uniós kikötőbe ért közép-európaiakat egyszerű, normális európai gazdaságoknak tekinti. Mint az előző fejezetből kitűnt, bizonyos fokig ez jogos. Végül a harmadik csoport az, ami a mi elemzésünk tárgya, a kelet-közép-európai országok¹⁶⁵ és a baltiak alkotta csoport. Itt egyfelől „papírunk van” arról, hogy az átalakulás véget ért – enélkül nem lettünk volna EU érettek. Ugyanakkor látni fogjuk, hogy a piacgazdaság működésében, különösen a fenntartható gazdasági növekedés és fejlődés megalapozásában még sok az elboronálatlan helyzet, rengeteg az elrendezetlen feladat. Ekképp egy évtized után sem teljesen alaptalan az „új” tagállami megjelölés, amit az EU politikáinak megújításában megfigyelt féltékenység csak alátámasztott, külső és belső megfigyelőket arra készítette, hogy egy másodrangú tagtársi csoportként tekintsenek eme országokra.

A következőkben a két – nehezebb – országcsoportot túlnyomóan mellőzve a közép-európai átalakulás tanulságait igyekszünk megfogalmazni. E kérdésről a teljes időszakban visszatérően adtunk közre írásokat, mert a felfoghatatlan felfogására, a magyarázhatatlan magyarázására törekedtünk. A mostani fejezetben ahhoz kívánunk hozzájárulni, hogy néhány alapvető módszertani szempontot határozzunk meg, amelynek alapján a statisztikailag mért – és a kikérdezésekben, valamint a népmozgásban is kirajzolódó – megítélés és teljesítmény kiegyensúlyozott meghatározása lehetővé válik hosszabb távra is, külső és belső megfigyelőknek egyaránt.

¹⁶⁵ A történettudományi irodalomban – főleg a német fordulat alapján – egyértelmű, hogy az *Ostmitteleuropa* a nyugati kereszténység és ezáltal létesített államok körét fedti le, amibe Horvátország még beletartozik, de Románia már nem. A régió másik fele sem titok, a *Westmitteleuropa* Svájc, Észak-Olaszország, Németalföld és Németország területe, Franciaország és Skandinávia kívül esik rajta. Kelet-Európa a földrajzival egyezően Ukrajna, Moldova, Oroszország.

MIHEZ MÉRJÜNK?

A rendszerváltozást a társadalmak általában kudarcként élték meg. Ez részben érthető, legalább két okból. Egyfelől: a második világháborút követő újjáépítés tapasztalata az 1980-as évek végén még élénken élt az emlékezetben. Másfelől a közgazdasági elméletből is az következik, hogy ha egy torzulás – vagy több, mint mondjuk az áraké és a forráselosztási rendszeré – elmúlik, az önmagában és már rövid távon is *jólétnövelő*. Épp ezért széles körű volt a várakozás, hogy a nyugati típusú gazdálkodás bevezetésével nálunk is azonnali és jelentős jólétnövekedés következik be.

Ezt a helyzetet tovább bonyolította az, hogy a rendszerváltozáskor megváltozott a számbavételi rendszer és a kimutatásokhoz kötődő ösztönzők köre is. Míg a régi rendszerben az MPS – material product system – érvényesült, aminek fő mutatója a nemzeti jövedelem volt, addig az új rendszerben az SNA – system of national accounts –, azaz az ENSZ statisztika érvényesült.¹⁶⁶ A kétféle kimutató között jelentős eltéréseket okoz az, hogy az MPS-rendszer a szolgáltatásoknak csak egy körét jelenítette meg, ezzel az ipar szerepét eltúlozta, az alulfejlett szolgáltatások jelentőségét pedig alulértékelt. Ha arra gondolunk, hogy jelenleg az Egyesült Államok jövedelmének négyötöde, az EU csoporténak háromnegyede a szolgáltató ágazatokból kerül ki, ez sem apró hiányosság.

Tegyük hozzá: a kimutatások hivatalos árakon készültek, ami túlbecsülte a versenyképtelen iparcikkek termelését, és alábecsülte a számos hiány sújtotta szolgáltatások körét. Ma már nem is hihető, hogy mondjuk telefonvonalhoz jutni mekkora kiváltság volt, hogy nem lehetett külföldre menni, hogy adottan papírpelenkát és fogkrémet kellett hivatalos útról hazahozni, vagy hogy egy délelőtti igényelt a heti családi készpénzigény beszerzése.

Másfelől: a tervgazdaság vívmánya a többtermelés, vagyis a jelentések készítőinek az az érdeke, hogy minél többet, minél előbb készre jelentsenek. Ez pont fordítva áll a piacgazdaságban: akinek sok a jövedelme, arra lecsap az adóhivatal. Különösen a kis és közepes cégek körében elterjedt az adókerülés, a jövedelmek „elköltségesítése” és a számlamentes, készpénzes forgalom.

Mindehhez járul a második gazdaság kiterjedt volta, amit a különféle időszakok különféle becslései a nemzeti össztermék/GNI 20 és 40%-a közti értékre becsültek. A második gazdaság nem a rendszerváltozás terméke, de első évtizedében jelentősen kiterjedt, a másodikban a tárgyalt körben csökkent (míg a két másik átalakult országcsoporthoz nem változott a nagy súlya). Kedvező, bár az összképet torzítja, hogy az 1990-es évek közepe óta – nem kis részben az

¹⁶⁶ Egyes helyeken, így Magyarországon és Lengyelországban 1970-től mindkét kimutatási rend szerint készültek statisztikák. De hivatalosnak mindig az MPS/KGST-rendszer számított, ezen mérték a növekedést, a sikert vagy a sikertelenséget a döntéshozók és a közvélemény is.

Eurostat nyomására – a második gazdaságról becslések készülnek, és *a végleges GDP-adatokat ezzel módosítva teszik közzé*. És persze ezek – mint a legegyszerűbb adatok is – sokszor érdemi torzulásokat jelenítenek meg, amit az irányzatos értelmezés csak súlyosbít manapság is (Szentés, 2013). Vagyis: nincs okunk a „kemény tények és számszerűségek” kultuszát a mai főáramtól átvenni, még kevésbé azt a tudományosság állítólagos mércéjeként – és a természettudományokkal állítólag azonos okokból – elfogadni. Hiszen a természettudományokban is az elmélet tételezi és generálja az adatot, valamint a valóság mélyebb megértése épp eme adatok értelmezésében és kontextusba helyezésében áll – a zenetudománytól a fizikáig terjedő körben.

A kelet-közép-európai országok elmúlt évszázadbéli fejlődésének alapos, tudományos értelmezésével ezért többféle nehézségünk is lesz. Egyfelől: meg kell találni az adekvát – a mai tudomány állása szerinti, nem történelmi forrásokból legyűjtött – adatokat és mértékeket. Másfelől meg kell találnunk/teremtenünk *az egyes korszakok eltérő számbavételi és értékelési rendszereit átívelő módszertant is*. Mindebből jól belátható, hogy sajátos, a Vidám Parkot idéző, egyszerre kétfelé torzító tükrünk van. Egyfelől túlrajzolja a kommunista időszak teljesítményét, másfelől súlyosan alábecsüli az 1990-es éveket. A rendszerváltozás sorscsapáskénti bemutatását e kimutatások szakszerűtlen, irányzatos és pártos fölhasználása csak fölerősítette. Sajnos e megoldással nemcsak a politikai élet szereplői és az újságírók éltek, hanem történészek és közgazdák széles köre is.¹⁶⁷

Tegyük hozzá: mind az idősoros – történelmi –, mind pedig az összehasonlító – nemzetközi – elemzésekben súlyos gondok forrása az, ha a bevett szokásnak és a főáramban kialakult tárgyalásmódnak megfelelően egyszerűen eltekintünk két perdöntő tényezőtől: a *hiányoktól és a minőségtől*. Ez annál fontosabb, mert akik átélték, azok számára alig lehet laposabb közhelyet említeni, mint azt, hogy a szocializmus a világháborúból megismert hiánygazdaság – *Mangelwirtschaft* – megfelelője volt, bármennyi egyenlősítő ideológiai körettel próbálták is feldúsítani. És másfelől: ahogy ma is szembeötlő, hogy az egy kórházi ágy – Burkina Fasóban – egyenlő egy kórházi ágygal – Svájcban –, bizonyára félrevisz, ugyanígy a kommunista időszak gazdasági és társadalmi teljesítményét sem lehet a minőségtől elvonatkoztatva megítélni.

E téren bizonyára nincs egyszerű megoldás. Hiszen tudjuk, hogy a felsőoktatás – a maga szigorú, poroszos, elitista módján – jó minőséget hozott, különösen a műszaki és természettudományok körében. Ha egy szovjet jég szekrényt nem

¹⁶⁷ Annál örvedetesebb, hogy a magyar szakirodalomban több olyan elemzés is készült, amely ezt a torzképet kijavította, méghozzá a hosszú távú idősorokon. Magyarországra Tomka Béla (2011), a régióra Muraközy László (2012), a globális folyamatokra Berend T. Iván (2010) végzett részletes és egymást erősítő számításokat. A Hare és Turley szerkesztette (2013) kézikönyv több fejezete is a két időszak, illetve a térség egészének növekedési teljesítményét értékeli kritikailag.

kellett 40 évig megjavítani, az nem lehetett olyan rossz minőségű. Mindezzel szemben áll a szolgáltatások és a termékek széles köre, amivel kapcsolatban a leginkább nosztalgikus elemzők se tudnak hasonló jókat fölemlíteni. A szovjet blokk krónikus versenyképtelensége az exportteljesítmény lemaradásában évtizedről évtizedre megfigyelhetően erősödött, különösen a technológiaigényes ágazatokban. Ez a szovjet hadi – és főleg az űr – ipar közismerten tartós teljesítménye mellett még lesújtóbb képet ad a gazdasági rendszer fölöttébb csekély hatékonyságáról és életképtelenségéről. Érdeemes fölidézni, hogy az említettek a kor hivatalos közzétett közgazdászainak figyelmét se kerülték el, s az ezekre vonatkozó utalásokat tetszés szerint lehetett idézni, még a legközpontosítottabb sajtóirányítású országokban megjelent közleményekből is.

A minőség és a választék kérdése nemcsak egymással függ össze, hanem a lemaradást történelmivé tevő harmadik mozzanattal, a gazdaság – mennyiségi és funkcionális – *zárttságával*. Ezt mai felfogásban a transznacionalizálódásból való kimaradásként is értelmezhetjük. Arról van szó végső fokon, hogy – mint az importhelyettesítéssel rokonszenvező szerzők is elismerik (Bruton, 1998) – az elzárkózó gazdaságpolitika és rendszer velejárójaként a *tömeges tanulás* legfontosabb formái, így az utánzás, az átvétel, a spontán tanulás és újítás maradt korlátozva. Miközben az elmélet figyelme az átütő, nagy technológiai újításokra irányul, a gyakorlatban az innováció 90 százaléka a kisléptékű, szinte szóra se érdemes változtatás, ami – sok hasonlóra rakódva – maga alkotja a versenyképesség lényegét. Az osztrák panzióستól ellesett előzékenység, vagy épp a finn ipartelepén látott tisztaság és rendszeret meghonosításához nem kell új alaptörvényt hozni. Mégis, e csekélységeknek tűnő lépéseken mérhető le igazán, vajon egy társadalom tényleg a kimutatásai jelezte léptékben zárkózik-e föl, hogy valóban a kor követelményei szerint működik-e, hogy eredményesebb-e versenytársainál vagy korábbi önmagánál. Minél inkább ez a mikroszemlélet¹⁶⁸ jut érvényre, annál súlyosabbnak kell látnunk az *ancien régime* – hívei által ma is lebecsült – fogyatékoságait, főképp a globalizálódó világgazdaság mércéjén mérve.

A múlt és a jövő közti hídként is tárgyaljuk végsőként a *konvergencia* kérdését. A fogalmat sokféleképp értelmezték már a szakirodalomban. *Elsőként* említjük a mai napig legbefolyásosabb elméletet, a vegyes gazdaságét. A második világháborút követően a Jan Tinbergen (1969) nevéhez köthető *rendszer-konvergencia* gondolata élt, egész 1989/90-ig. Eszerint az ideáltipikus rendszerek – a szabad

¹⁶⁸ Itt egyáltalán nem a korábbi fejezetekben elmarasztalt „mikroalapozás” tér vissza. Inkább arról van szó, hogy az EBRD és a Világbank az elmúlt években a **Life in Transition**, illetve a *Jobs and Growth* kiadványokkal belesatlakozik a jóllét/*well-being*-kutatások által is erősített, egyén alapú, a szubjektív vélekedéseket is mérni próbáló elemzésekbe. Bármit is gondoljunk minderről, a Stiglitz–Fitoussi-bizottság föllépése óta semmiképp se utalhatjuk mindezt a „kemény tudományon” kívüli területre, és nem utasíthatjuk el a főáramú tanszékek szokásos arroganciájával, mondván: „ez nincs benne a növekedési modellben”.

piacgazdaság és a teljesen központosított tervgazdaság – csak elménkben léteznek, elvonatkoztatásként. A valóságban minden rendszer vegyes gazdaság/*mixed economy*, ahol a különbség az elegyet alkotó elemek arányában és összekapcsolódásuk módjában lelhető fel. Ez a fölvetés az 1945 és 1970 közti tapasztalatot (túl) általánosítva érvelt a középutas rendszerek életképessége mellett. Mint tudjuk, a történelem rácsáfolt e kézenfekvő vélekedésre, mint a ptolemaioszi világmépre is.

A *második* értelmezési keret List Frigyeshez (1841/1940) és a különféle gazdasági nacionalizmusokhoz köthető. Ebben a – főképp szellemileg tételezett – nemzet kialakítja a maga államát, s ennek révén megalapozza gazdasági erejét, majd politikai és kulturális kisugárzását is. Ha egy nemzet későn jön – mint Németország Angliához képest –, akkor annak hivatása, hogy beérje és túl is szárnyalja a korábban élenjárót. A nacionalizmus ezt a megérzést a plebejus tartalommal átítatva adottságnak veszi azt, hogy ha egy nemzetet megfelelő személyek irányítanak, az fel fog zárkózni az élenjáróhoz, hisz „nem vagyunk egy nemzetnél se alábbvalóak”. Érdemes megjegyezni, hogy ezt a 170 éves felismerést a lenini „utolérni és túlszárnyalni” politikája csak átfestette, de nem módosította. Épp könnyen átélhető volta és plebejus elterjedtsége okán ez szinte minden közszereplő számára magától értetődő. Ritkán merül fel: mi – lenne – mindennek a feltétele a jól kiválasztott vezető kádereken túl? Listnél – akinek gondolatai Kosuthon keresztül hatnak hazánkban a mai napig – ez az államvezérelte szerkezeti korszerűsödés útja, amit a belső piac és a kiemelt iparágak védelme egészít ki.

A *harmadik* értelmezési keret a neoklasszikus közgazdaságtané. Ebben az intézménymentes tárgyalásban minden az általános egyensúly felé halad. Ha tehát egy ország el van maradva, az eleve nagyobb növekedési potenciállal bír. Föltéve, hogy követi az elmélet egyértelmű útmutatását, egyenes útja van a felzárkózáshoz, az csak idő kérdése. A kezdeti, egyszerűbb, feltétlen konvergencia tételét későbbi elemzések finomították. Nagyobb szerepet kapott a szakszerű politika, és csak ennek érvényesülése esetén adott a felzárkózás – ez a jelenleg is uralkodó *feltételes konvergencia* tétele. E fölvetésben az az igazán szép, hogy nem egyszerűen elméleti követelménnyé, de szinte vastörvénnyé teszi a felzárkózást, ami e keretben elkerülhetetlen, szükségszerű.

Jegyezzük meg: a harmadik típusú – azaz neoklasszikus – konvergencia elméletének elterjedtsége a három irányzat egymásra épülése mellett is alapvetően a gazdasági felsőoktatásban uralmi szerepre jutott neoklasszikus doktrinának tudható be. A világ gazdaságtörténetének hosszú idősoros elemzése (Maddison, 2009) *nem utal* a fenti értelmű, a mechanika törvényeit idéző folyamatokra, inkább *a folytonos helyváltatásról* szól. Japán például 1920 és 1987 között felzárkózott, de a következő negyedszázadban aligha. Anglia ugyan megnyerte a 19. századot, de elvesztette a 20.-at. Az Egyesült Államok hasonlóképp megnyerte a 20. századot, de nem áll nyerésre egyelőre Ázsiával szemben a 21.-ben. És miközben számos elemzés utal arra, hogy 1980 és 2010 közt a globalizációba kapcsolódó országok fölzártak (Villaverde–Maza, 2011), ez nagyon rövid

időszak ahhoz, hogy a folyamat vastörvény jellegét alátámassza. Hasonlóképp az is igaz, hogy az EU-hoz újonnan csatlakozott kelet-közép-európai országok 2007-ig, vagyis mintegy másfél évtizeden át valóságos és jelentős reálkonvergenciát értek el (Halmai–Vásáry, 2010). Ugyanakkor az idézett szerzők maguk hívták fel a figyelmet – a szakirodalomban nemzetközileg is az elsők közt, ha nem elsőként – arra, hogy a felzárkózási folyamatnak immár vége. Méghozzá messze azt megelőzően, hogy az EU-6, EU-9 vagy akár EU-15 átlagát megközelítették volna – úgy, ahogy a neoklasszikus konvergenciaelméletből az következne. És nem melleleg, ahogy a térség társadalmi ezt el is várnák.

És ezzel eljutottunk a meglepő végkifejlethez. Az előadottak szerint az általános felzárkózás, különösen annak feltétel nélküli – vagyis az intézmények és a politika minőségétől elvonatkoztatva is megkövetelt – formája *inkább elterjedt tévképzet, semmint tudományosan megalapozott sikermérce*. Más szóval: sem a szovjet birodalom, sem az azt követő rendszerváltozás sikerét/sikertelenségét *nem indokolt azon mérni, hogy egy, a belső folyamataiból nem adódó követelményt teljesít-e*.

Nem kívánjuk megkérdőjelezni a költő bölcsességét, aki szerint „a mindenséggel mérd magad”. Nyilván fontos – főleg az összehasonlító gazdaságtan művelője számára – az, hogy hol tart az általa vizsgált ország vagy térség más versenytársaihoz képest. Csak azt nem szabad hinni, hogy a siker mércéje a sehol és soha nem igazolt neoklasszikus modellből vezethető le. Hogy az egyik világbanki tanulmányt idézzük (Stojkov–Zaldueno, 2011): a kelet-európaiak számára az EU a konvergencia gépezete lenne maga. Hisz nem kockáztatunk sokat annak megelőlegezésével: ha az EU esetleg nem is töltené be ezt a mechanikus fölzártató szerepét, akkor se juthatnánk – megalapozottan – arra a következtetésre, hogy akkor inkább Ukrajnával, Kínával vagy netán Szaud-Arábiával lenne célzerű integrálódni.

MILYEN ELEMZÉSI KERETET VÁLASSZUNK?

Már az előző fejtegetések során is időről időre belegabalyodtunk az elméleti keretek taglalásába. Ez talán nem is baj az európai közgazdaságtan mibenlétét kifejtő kötetben. De a korábbiak talán igazolhatják azt a meglátásunkat, amit a rendszerváltozási folyamatok empirikus elemzésével már két évtizede is kiemeltünk (Csaba, 1994). Nevezetesen azt, hogy – a fizikához hasonlóan – a megfigyelési eszköz és maga a megfigyelő is része a kísérleti folyamatnak, azt befolyásolja. Ezért egyáltalán nem mindegy, milyen lencsén át vizsgáljuk az „objektív valóságot”, ami esetünkben folytonosan alakul megfigyeléseink és beavatkozásaink hatására. Természetesen nemcsak arra. Az átalakulást kísérő depresszió, vagy a 2008–2009. évi válság nem a rendszerváltoztató országok kormányzatának műve, azt inkább elszenvedték – mindkét esetben.

Ugyanakkor jól látható, hogy amíg nem voltak hajlandók – vagy mint a FÁK-ban, képesek – stabilizálni a gazdaságot, vagy ahol megállt a magántulajdon kiterjesztése és a világpiacba való beépülés, ott bizony gyengébbek az eredmények. Igen bő statisztikai alapon álló áttekintésében Vlagyimir Popov (2010) joggal mutat rá arra, hogy az átalakult országok széles körét hosszú távon vizsgálva már szinte az a következtetés adódhat, hogy *a külső és véletlen tényezők* – így a nyersanyaggazdagság, a cserarányok alakulása, a növekedési központokhoz való közelség – rendszeresen felülírják a gazdaságpolitika általalakítható, saját kezében lévő belső tényezők hatását.

E kételkedést keltő eredménnyel nem kívánjuk a gazdaságpolitikai nihilizmus¹⁶⁹ szekerét tolni. Azonban kétségkívül óvni szeretnénk a formális, főáramú közelítések gyakori túl közvetlen gazdaságpolitikai alkalmazása során közkeletűvé vált „jó politika–jó eredmények”, illetve „rossz eredmények–rossz politika” újságírói „bölcességétől”. Sajnos az efféle – sekélyes – gondolkodás a jelentős módszertani apparátust fölvonultató elemzések jelentős részénél is kimutatható. Nemcsak az átalakult országok vonatkozásában, de épp e területen talán az átlagosnál is elterjedtebben és gyakrabban. Ha pedig nem azt az eredményt kapják, ami a modellből következne, akkor hallhatjuk a – mára már elfelejtett forrásnak számító Hegel nyomán – közmondásos választ: „antul rosszabb hát a tényeknek”.

Mint az kezdetektől fogva érzékelhető volt, és a mai napig is megmaradt: az átalakulás értelmezésében, az eredmények és hiányosságok megjelölésében, de magukban az elemzést megalapozó statisztikai eszközök és kategóriák kimunkálásában is pótolhatatlan szerepe van az általunk választott elemzési keretnek. Ezt angolul találón a *framing* kifejezéssel illetik, ami arra utal: nem mindegy, milyen szemléleti keretbe foglaljuk mondókánkat. A szabad társadalom velejárájaként természetesnek kell tekintenünk, hogy számos, egymással versengő paradigma mentén próbálják az elemzők a kelet-közép-európai gazdasági átalakulást is értelmezni. Ugyanakkor érdemes nyíltá tennünk: mely közelítések bizonyultak tapasztalatunk szerint kevésbé sikeresnek. Nem mintha úgy gondolnánk, hogy filozófiai, világnézeti és más, a paradigmaválasztást befolyásoló kérdésben bárkit el lehetne téríteni az élettapasztalata és értékrendje adta választástól. Ugyanakkor, mivel mérhető – és nem pusztán konstruált, spekulatív, modellszerű – folyamatokról szólnak, a tapasztalat – előző fejezetekben is sürgetett – visszacsatolását se nem lehet, se nem célszerű megkerülnünk.

a) A *marxizmus* és a vele szellemileg rokonítható törekvések – elsősorban az Antonio Gramsci és Polányi Károly munkásságára építők – erőteljes másodvirágzásukat élik a kétezres években. Egyfelől kétségtelen, hogy a nagy mérséklet szakaszának végével, a 2008–2009. évi pénzügyi válság nem meg-

¹⁶⁹ E kérdésről, az ide vezető okokról és a következményekről szól – talán némiképp túlzott terjedelemben – Galbács Péter (2012) számos eredeti gondolatot felvonultató, de sajnos teljesen visszhangtalanul maradt monográfiája.

nyugtató lezárásával az 1990-es évtized „kapitalista triumfalizmusa” divatjammúlttá vált. A posztkommunista államok túlnyomó részében a gazdasági – és még inkább a társadalmi és az életviszonyokat érintő – teljesítmény a közép-európainál sokkal gyengébb. Megnőtt a sérülékeny rétegek köre, meg is erősödött a hatalom oligarchikus vonása. És miközben lehet úgy érvelni, hogy az oligarchák nélkül a FÁK-ban a bürokratikus uralomnak semmilyen ellensúlya se lenne, továbbá, hogy e pénzemberek a gazdasági haladás előmozdítói (Aslund, 2007, 256–280. old.), ez az érvelés a legtöbb itt élőnek ideologikus és egyoldalú. Épp a nyílt társadalommal kapcsolatos eltúlzott várakozások okán a fenti érvből még – annak kétségtelen igazságmagva ellenére is – azt se fogadják el, ami – amennyi – kézenfekvően igaz, különösen Ukrajna kisiklása, Kazahsztán élethosszig választott elnöke és Putyin harmadik elnöksége fényében.

Épp e kisiklások nyomán élnékül fel a kereslet az erős, aktivista, fejlesztő állam mint a kapitalizmus létformája (Polányi), illetve a civil társadalom mint az állami hegemonia ellensúlya és új hegemonia teremtését célzó (Gramsci) elméletek iránti kereslet. És természetesen, szalonváltozatában a nyugati marxizmus sem halt ki, hisz szellemi vonzereje e tan- és hitrendszernek mindig erős volt.

Ugyanakkor a megértés és az elfogadás az elemzés két eltérő szintje. Az idézett szerzők mint a piacgazdaság kritikusai értékes és kihívó szellemi építményeket hoztak létre. Ámde épp irányultságuk okán vajmi keveset nyújthattak ama jelenségek megértésében és még kevésbé az esetleges kisiklások javításában, amely végső fokon épp az általuk elutasított rend helyreállítását és bebetonozását célzó társadalmi és gazdasági folyamat. Az érett piacgazdaság bírálata egyáltalán nincs összhangban – idioszinkratikus – a fiatal piacgazdaság meggyökereztetését és kibontakoztatását célzó összefolyamattal. Az átalakulás egyik legélesebb újbaldali bírálója, David Kotz (2013) joggal emeli ki: a szovjet összeomlást leegyszerűsítés pusztán vagy főképp gazdasági önfejlődés részének tekinteni. Abban a belső és nemzetközi politikai tényezők egymásra épülése volt a perdöntő, ami átértelmezte az akkor már másfél évtizedes haldoklást a szovjet gazdaságban (vö. Kramer, 2011 is).

Márpedig ha nem tekintünk el attól, hogy az átalakulás tartalma a magángazdaság kiépítése és a korábbi pártállam lebontása, valamint a világ új – gazdasági és politikai – rendjéhez való illeszkedés, akkor az antikapitalista paradigmák legfőljebb színezékként, de nem fősodorként lehetnek és lehetnek képesek a folyamat értelmezésére. A beavatkozáshoz meg – hisz nem erre vonatkoznak – még kevesebbet tudnak hozzátenni. A 2008–2009-es válság valóban fölértékelte a szabályozás szerepét, ez azonban egészen más természetű pénzügyi rendszerben fogalmazódik meg, s ekképp más eszközökre épülhet, mint amit hat-nyolc évtizede bárki elképzelhetett. „Ha ketten mondják ugyanazt, az nem ugyanaz.”

b) *A főáramú elmélet – a neoklasszikus szintézis.* E kötet első fejezetében – mint más munkáinkban is – kimerítően bíráltuk az amerikai egyetemeken uralkodó irányzatot, amit szükségtelen ehelyütt megismételni. A jelen fejezetben tárgyaltak szempontjából a helyzet fölöttébb egyszerű. Mivel a neoklasszikus szintézisben *nincsenek intézmények*, a rendszerváltozás pedig épp a régi intézmények spontán összeomlását és újak – részben konstruált – kifejlődését jelenti, a mégoly tiszteletre méltó szerzőknek sem igen lehetett a tarsolyukban semmi, ami e kérdésre nézve releváns.

A fenti felismerés az átalakulás első éveiben már közhelyszámba ment, azonban a tanszéki gazdaságtan egysíkú volta miatt mára feledésbe merült. A nyugati tanácsadók nagyfokú tanácstalansága – amit az idősebbek ma is nagy derűvel emlegetnek – épp *a kontextus nem ismeretéből* fakadt. No meg abból, hogy egész más helyzetre kiötlött elméleteket próbáltak meg alkalmazni.

Jól látható volt, hogy ami a számítógép képernyőjén elmegy, az a való életben aligha. Ott, ahol éhínség fenyeget, nem lehet a pénzmennyiség szabályozásával kísérletezni. Amely kormánynak nem fizetik be az adót, az nem tudja kiegyensúlyozni a költségvetését. Ha valaki rossz cégeket értékesít pánikszerűen, annak nem lesz sok bevétele. És a közhelyeket – amelyek sajnos egy-egy ország és időszak tragédiáját jelentették – vég nélkül sorolhatjuk. Egészen addig a – mára nyugaton is felismert – tényig, hogy a szabályozatlan pénzügyi közvetítés piramisjátékká silányul.

De hasonló korlátokat jelent a főáram túlzott elvontsági szintje, alkalmazások iránti érdektelensége és a visszatérő jelenségekre történő összpontosítása. Az állami vagyon jó részének magánosítása jó esetben nem ismétlődik (hacsak közben – mint 2012/2013-ban Szlovéniában – egy államosítási hullám ismét időszerűvé nem teszi). A jól működő intézményeket – az alkotmánybíróstól az adórendőrségig – jó esetben egyszer építik ki. A közhivatalnoki kart ugyan rendszeresen kell képezni, de nem az egyéni megtérülési ráták szerint, hanem a köz szolgálatára. A minőség nem vész el, nem oldódik föl a mennyiségben.

Ha a főáram a racionális várakozások elméletére épül, akkor – az elmélet immánens gyengesége és bizonytalansága mellett – külön is gondot jelent ez egy olyan környezetben, amiben *a racionalitás tartalma gyökeresen megváltozik*, a játékszabályok átalakulnak, *az előrelátásnak pedig a minima sincs adva* (például az évtizeden át tartó hiperinfláció és állami okvetetlenkedések kettőse okán). Ha a használható modell a teljes információra és döntésképeségre épül, ennek épp az ellenkezője a jellemző – nemcsak Oroszországban. Ha a vagyon gyarapításának útja a játékszabályok betartása és a következő nemzedékre örökíthetősége – a „fogd a pénzt, és fuss” világa ennek ellenkezője – Csehországban is, Lengyelországban is. Ha az elmélet messze van az amerikai valóságtól, még messzebbre került a posztkommunizmus bugyraitól.

Minél inkább próbálkoztak a tiszta elmélet átültetésével, annál távolabbra jutottak a hathatós beavatkozásoktól. Ez természetesen nem közvetlen cáfolata az elméletnek, de súlyos kritikája annak a naiv – egy időben általános – vélelemnek, amelyben hittek a rövidre zárás lehetőségében. Röviden: lefordítunk egy-két jó tankönyvet, kiképezzük a mi elitünket eszerint – esetleg két év doktori képzés Amerikában –, és megvan az új vezető elit.¹⁷⁰ Tudni fogják, mit kell tenni. Mint láttuk, ez még a balti államok sajátos helyzetében sem egészen így működött – hát még ott, ahol az ellenérdekeltek túlnyomó részét nem zárták ki intézményesen a politikai folyamatból az állampolgárság és a választójog megvonásával.

- c) *Klasszikus keynesianizmus – szociáldemokrata állami aktivizmus.* Közismert, hogy Lord Keynes elmélete végső formájában nem más, mint a válság gazdaságtana. Az összkereslet manipulálása, az aktív költségvetési politika, a tőkemozgás és az árfolyamkilengések korlátozása jelentik alapvető, kikerülhetetlen összetevőit.

Ha arra gondolunk, hogy a rendszerváltozás statisztikákban leginkább kézzel foghatóvá váló eleme a depresszió volt, akkor nem lepődhetünk meg azon, hogy a válság „bevett gyógyszerét” a térségre is alkalmazni próbálták (elsőként Bhaduri és Tsai, 1993). Igaz, a visszaesés nem a rendszerváltozástól jött létre, hanem azt már – országonkénti eltéréssel – egy-három esztendővel megelőzte. Az is igaz, hogy senki se számított négy-tíz éven át tartó, vagyis valóban depresszióként értelmezhető átállási válságra. Kézenfekvőnek tűnt, hogy az átalakulás elején hangoztatott – bár nem gyakorolt – neoliberális elvek módosításával, egy erőteljesebb állami szerepvállalást tartalmazó koncepcióval le lehet rövidíteni az átmenetet, és mérsékelni az ezzel járó elkerülhetetlen veszteséget.

Függetlenül attól, hogy Keynes életművét mennyire tartjuk időszerűnek a 2008–2009. évi válságot követően – és erről élénk vita folyik például a *Cambridge Journal of Economics* hasábjain –, néhány alapösszefüggésre érdemes visszatérnünk. 1. Keynes elmélete olyan helyzetre vonatkozik, amikor a gondot az elégtelen kereslet jelenti, és nem a kínálat összeomlása. 2. Keynes gyógymódja föltételezi a fejlett, érzékeny pénzügyi közvetítő rendszert, ami az átalakuló országokban – különösen az 1990-es években – épphogy kialakulóban volt csak. 3. Szerkezeti jellegű gondokat nem lehet pénzkínálat révén orvosolni – ez az 1970-es évtized egyértelmű tanulsága. 4. Szabályozási-minőségi gondok orvoslását sem várhatjuk a kereslet élénkítésétől. 5. Nem utolsósorban hamar kiderült (Erdős, 1993), hogy kis nyitott gazdaságban a végső összkeresletet se elvi, se gyakorlati szinten nem lehet kalibrálni, mert annak

¹⁷⁰ E törekvés korántsem csak a mi térségünket jellemezte, hanem Latin-Amerikát is, ahogy azt a Bourguignon és társai szerkesztette (2007) kötet széleskörűen dokumentálta.

nagy és növekvő része az a külpiaci kereslet, amire a kormányzatnak semmi befolyása sincs. 6. A sok évtizedes elzártság, torz árak és merev kínálat mellett az árfolyam rögzítése mind önmagában, mind a gazdasági alkalmazkodás – a hosszabb távú ösztönzők – szempontjából káros. Az igaz, hogy egy jó évtized után, a piacgazdaság kiépültével az árfolyam stabilitása az átalakult országoknak is egyfajta sikermutatója, s az európai monetáris integrációba való belépés előszobája is. De ez egy későbbi időszak – a kétezres évek – feladatköre volt. Sokatmondó, hogy e fejezet lezárásáig csak négy kis állam – Szlovénia, Szlovákia, Lettország és Észtország – volt képes megfelelni e feladatnak, egy évtizeddel az uniós tagságot követően.

Mivel az átalakult országok pénzügyi közvetítő rendszere azóta sem lett kiemelkedően fejlett, továbbá a tökemérleg korlátozását az EU- és OECD-tagságot megalapozó egyezmények kizárják, végül a gazdasági nyitottság – a kivitel össztermékhez mért aránya – tovább nőtt, e gyógy mód hathatós alkalmazásának legalább három alapfeltétele hiányzik. Talán nem is meglepő, hogy – a nyugat-európai államoktól és az Egyesült Államoktól eltérően¹⁷¹ – térségünkben nincs keynesi reneszánsz.

d) *A Washingtoni Konszenzus*. E néven illetjük a nemzetközi pénzügyi szervezeteknek a helyes és követendő gazdaságpolitikával és gazdasági rendszerrel kapcsolatos, időben változó nézeteit. Ehelyütt elég annyit megjegyezni, hogy ez a heterodox – vagyis többféle gazdasági iskolából töltkező – gazdaságpolitikai ajánlóssor semmiképp se tekinthető a neoliberális megvalósítási keretnek, mert újabb változataiban az intézmények szerepére és a társadalmi szempontok érvényesítésére is erőteljesen kitér.¹⁷²

A Washingtoni Konszenzus alkalmazásának – különösen fő elemzési keretkénti elfogadásának – több akadály is van. Egyfelől: *a gondolkodási keret nem a tárgyunkra*, a szovjet birodalomból kikerülő európai országok gondjaira *lett kialakítva*, hanem az 1980-as évek latin-amerikai pénzügyi válságkezelésének tanulságait összegezte. A rendszerváltoztató országok közt volt olyan, amelyik kezdetben, mások utóbb e körbe kerültek. De számos olyan állam is van – Csehországtól Oroszorszáig és Észtországtól Szlovéniáig –, ahol egyáltalán nem ez a kérdés állt és áll a gazdaságstratégia középpontjában.

Másfelől: a Washintoni Konszenzus fő kérdése *a külső fizetőképesség* és a belső államháztartás fenntartható pályája. Ez az átalakulás összefolyamatában

¹⁷¹ Elég, ha Paul Krugman, Joseph Stiglitz és Olivier Blanchard munkáinak jelentős sajtóhatására utalunk e megállapítás igazolására. A monetarizmus és más konzervatív közelítések képviselői a folyóiratokban megjelennek, de a közbeszéd alakításában alig.

¹⁷² A magyar nyelvű szakirodalomban átfogóan tárgyalja a felfogás kialakulását és változásait Szakolczai György (2010) és Mihályi Péter (2009) írása. Az általuk összegezettek megismétlését elkerüljük.

csak az egyik és sokszor alárendelt kérdés – ez a helyzet a balti államokban és az elmúlt másfél évtizedben Bulgáriában, Romániában és Horvátországban is.

Harmadrészt: az intézményépítés, ami a globális közelítésben csak az egyik, kísérletezéssel is alakítható elem, az európai integrálódás folyamatában központi jelentőségű volt és maradt. Részleteit az 1988–2012 közti negyedszázadban jelentős mértékben az EU mint politikai közösség önfejlődése határozta meg. Az átalakult országoknak jelentős részben nem azért kellett bizonyos megoldásokat választaniuk, mert azok „minden világok legjobbjának” tűntek. Hanem azért, mert konkrétan az EU közösségéhez és nem más csoporthoz kívántak tartozni. Kézenfekvő, hogy az EU mint sajátos pályát befutott történelmi képződmény számtalan olyan vonással bír jogrendje és részpolitikai terén is, ami nem föltétlen általánosítható globális szinten.

Negyedikként pedig szólnunk kell arról, hogy – mint a második fejezetben bemutattuk – a sajátosan európai szociális piacgazdaság és a jóléti állam számos olyan sajátosságot alakított ki, amelyek *az európai társadalom- és gazdaságfejlődés eredményeit* jelenítik meg. A világ más részein e szempontok nem vagy csak töredékesen érvényesülnek. Kézenfekvő, hogy Dél-Ázsia vagy Fekete-Afrika, de Latin-Amerika államai számára, akikhez a Washingtoni Konszenzus eleve szól, nem e szempontok az uralkodóak. Sőt, mint Bird és társai (2012) helyesen kiemelik, ha a növekedési szempontot egyoldalúan előtérbe helyezik, akkor inkább a „Pekingi Konszenzus” gondolatvilágával kellene megbarátkoznunk. Kézenfekvő, hogy ez – az irányított gazdaság, a tőkekorlátozások, a pénzügyi represszió – lényegi pontokon épp az ellenkezőjét jelenti, mint amit a rendszerváltozás stratégiája maga elé tűzött és túlnyomóan meg is valósított.

- e) *Az ordoliberalizmus esélye?* Az előző fejezetben fölvezeltük azt a – intézményi közgazdaságtan széles sodrába illeszkedő – megközelítést, amit a német közgazdák alakítottak ki a háborús pusztítások leküzdésére és a háborút, önbizalmát és becsületét veszített ország anyagi és szellemi helyreállítására – átütő sikerrel. Abban a fejezetben szóltunk arról is, hogy a sikerek egy része kétségkívül a rendkívül kedvező világgazdasági környezetnek is betudható volt. Mégsem kétséges, hogy Németország ekkor rakta le azon alapokat, amivel a 2011-ig tartó időszakban export világbajnokká vált és maradt, amiben a társadalmi összetartozás és a gazdasági teljesítménynövelés sajátos és eredményes kettőse sok évtizeden át megvalósult. *Külön is fontos a modell megújuló képessége*, ami a 2004 óta eltelt évtizedben szembeötlővé vált – különösen a francia és a mediterrán megoldások ellenében.

Megkockáztatjuk, hogy ez a – sokak számára némileg avított – közelítés *eredményes lehet* a rendszerváltozás kérdéseinek leíró és normatív szintű elemzésére. Mindenekelőtt azért, mert a FÁK-ban és Délkelet-Európában évtizedes, nálunk négy évnyi visszaesés a közgazdasági elméletben már kiérdemli a depresszió nevet. A visszaesés – mintegy 20 százalék Közép-Európá-

ban és közel 50% a posztszovjet és a posztjugoszláv térségben – egybevehető a világháborús veszteségek léptékével. Fontos hasonlóság az intézményépítés központi szerepe. Hasonlóképp fontos adottság az egyéni kezdeményezéssel és a piac működésével szemben mélységesen gyanakvó társadalmi értékrend és hangulat.¹⁷³

Az ordoliberalizmus felfogásában nem kétséges, hogy *a minimális állam szorgalmazása* nemcsak tudatlanság, hanem *káros is*. Hiszen a szétesés mellett az állam kudarcra alapozza meg legtöbbször a piac kudarcát is. Ugyanakkor az erős állam *nem az ügyintéző, beavatkozó okvetetlenkedő közigazgatás*, az egyedi panaszok politikai kezelésének megfelelője, hanem ennek ellentétét jelenti. Támogatja a munkapiac rugalmasságát, de nem annak deregulálását – mint láttuk, a legnagyobb OECD-aktivitási arányt a két leginkább szabályozó ország, Svájc és Hollandia tudta felmutatni.

Hasonlóképp elismeri a pénzügyi közvetítés mélységének jelentőségét, de nem hisz a pénzpiacok önszabályozó képességében. A gazdasági eredmények szociális kiegyenlítése, illetve a gazdasági játszma eredményeinek *társadalom és közvélemény általi elfogadottsága is a siker mércéi közé sorolandó*. És természetesen fontos – értékelvű – szempont, hogy a vagyongyarapítás *nem öncél*, hanem az egyes személy széles értelemben vett kibontakozásának eszköze, részben terepe, részben előfeltétele, de azzal semmiképp se azonos. Vagyis ez *nem a mai főáram technokratikus, materialista közelítésmódja*.

Nem állítjuk, hogy a német ordoliberalizmus birtokában lenne a bölcsek kövének – az irányzat ellaposodásának jeleit az előző fejezetben bemutattuk. Mégis megkockáztathatjuk: mind a mögöttünk lévő negyedszázad megértésében, mind a mostaninál jobb kimenetek megelégedésében hasznos lehet ez az elfelejtett – többnyire soha meg sem ismert – elemzési keret. Különös erénye, hogy a rendszerszemléletet a szigorú költségvetési politikával és az árstabilitás erényének megőrzésével társítja, meghaladva ezzel a szocialista reformközgazdaságtanból visszamaradt vulgáris közelítést, amiben az infláció és az adósság a bocsánatos bűnök közé soroltatott. Láttuk, a főáram némely képviselőitől sem állt ez távol – az eredmények, azaz az eredménytelenség önmagáért beszél, különösen a 2008–2013. évek sikertelen válságkezelése kapcsán (Csaba, 2013).

¹⁷³ Az összes ismert felmérés – *Eurobarometer, World Value Survey, TÁRKI Társadalmi Riport* – azt mutatja, még hozzá visszatérően, hogy a sikerhez – különösen, de nem kizárólag a gazdasági sikerhez – a kíméletlenség, csalás, umbulda, tisztességtelen kapcsolatok és viselkedés vélelme kötődik. Nem az a lényeges, hogy e vélelem igaz-e, hanem hogy mennyire elterjedt. Hasonló a helyzet a korrupcióval is: nem a ténye, hanem az ezzel kapcsolatos vélekedés elterjedtsége az, ami politikai tényező.

A TUDOMÁNY A KÖZVÉLEMÉNY ELLEN?

A rendszerváltozás megítélésében szinte kezdettől szemben állt a tudományos és a közvélekedés. Az első azt hangsúlyozta, hogy a szovjet rendszer bevezetésének költségei és a sok évtizeden át halmozódott torzulások alapján *az a csoda, hogy a folyamat egyáltalán békésen ment végbe, sőt, hogy nem fulladt teljes káoszba*. Fegyveres összecsapások a birodalmak felbomlásához kötődtek csupán – ez rendszerváltozással vagy anélkül is történhet.¹⁷⁴ Hasonlóképp sikernek könyvelhető el a másfél évtizedes gazdasági növekedés és sok más – alább taglalandó – elem, a világ működő részébe történő visszatérés jelei. Másfelől a köz embere számára a változás az állásbiztonság – és sokszor az életkeresmény – elvesztését jelentette, a kiszámítható viszonyokat kiszámíthatatlanok váltották fel, s a hatalom – meg a vagyon – előre nem látható módon, és semmiképp se az érdem alapján került újraosztásra. A „nem ezt ígértétek” hangulata gyökeresedett meg.

Néhány évvel ezelőtt Kornai János (2005) tett kísérletet ezen ellentmondás feloldására. Most továbbgondoljuk az általa kifejtetteket, különösen abból a szempontból, hogy a folyamatot lezáró uniós csatlakozás, az azóta is megfigyelhető szerkezeti és minőségi korszerűsödés és a 2008–2009. évi válság utáni puha földetérés együttesen akár meg is változtathatta volna az összefolyamat megítélését. Nem ez a helyzet: jóformán nincs olyan politikai erő, amelyik nem az átalakulás igazságtalanságai helyretételének platformján próbálna a hatalomba kerülni. Mi több, lassan már ahhoz kell bátorság, hogy azt merjük kimondani, ami kézenfekvő: nem élünk rosszabbul, mint húsz éve, több a mobiltelefon, az internet, a külföldi út – és olcsóbbak a szolgáltatások.

A főntebb választott elméleti keretben két indokunk is van eme áttekintésre. Egyfelől: a sikernek az önmagában is mércéje, hogy elismerik-e annak, legalábbis nyílt társadalmakban, ahol a kormányzóerő leváltható. Láttunk példát arra, hogy mondjuk Winston Churchill megnyerte a világháborút, majd nyomban elvesztette a választást. És láttunk példát arra, hogy Silvio Berlusconi katasztrofális kormányzati teljesítménye ellenére is két évtizeden át meghatározója volt és maradt az olasz politikának. De ha szűkebb értelemben vesszük, akkor a szokásos fordulat szerint a jó kormányzás *fenntarthatósági föltétele* az, hogy ebben a minőségben elismerjék, illetve, hogy a választók értékkeljék ama eredményeket, amelyek e tevékenységnek tudhatók be. Leszek Balcerowicz 1997 és 2007 januárja közti jegybankelnöki működését általában sikeresnek tartják. De az iga-

¹⁷⁴ Például az újonnan alakult Csehszlovákiában még évekig használták az osztrák–magyar koronát, egyszerűen lepecsételve – míg e valuta értékét veszítette a kibocsátó országban. Az új állam gazdasági rendje nem különbözött a kettős monarchiától, de létrehozásához nem csekély katonai erő kellett (részben francia). Hasonlóképp a török modell se változott meg, de az Ottomán Császárság szétesett.

zi eredmény vélhetőleg mégis az volt, hogy az általa létrehozott pénzstabilitás *távozta után még sok éven át fennmaradt*: a lengyel zloty és az euró árfolyama emberemlékezet óta a 4:1 arányon rögzült.

Nem lépjük át tehát a közgazdasági elemzés határát, ha arra kérdezzük rá: miként hozhatók létre a *fenntarthatóan jó kormányzás* föltételei. És ezek közé tartozik bizonyára az, hogy az eredményeket ismerje és elismerje a szakmai és a szélesebb közvélemény. Akkor is, ha a szabad társadalomban mindig lesznek csodabogarak, akik a szakmai közmegegyezéshez képest „alternatív” nézeteikkel nagy nyilvánosságra tesznek szert, egyes meglátásaik vagy azok esetleges rendszerének érdemétől függetlenül is.

A következőkben – a teljesség és a kimerítő dokumentálás igénye nélkül – törekszünk bemutatni, miért választottuk fejezetünk címeként a félig üres, félig teli pohár hasonlatát. Látni fogjuk, hogy míg egyes területeken a siker átütőnek mondható, másutt nem ez a helyzet. Az egyes országok fejlődésének összegző értékelésére jól használható az Európa Bank *Transition Report* című féléves kiadványa, valamint az OECD és az EU Bizottság országjelentése mellett az *Economist Intelligence Unit* többféle sorozata, ami a befektetési szempontból fontos területekre összpontosít. Természetesen nincs összhang e források közt, mint ahogy a Világbank alapvető jelentőségű *World Development Report* évkönyvének statisztikai melléklete is más adatokat tartalmaz. De a lényeg az, hogy mindeme források egybehangzóan azonos irányt mutatnak, akkor is, ha a konkrét mértékek jelentősen eltérhetnek és el is térnek, s erre alapos magyarázatot a források nem adnak.

a) A felzárkózás talán leginkább kézzelfogható – azaz statisztikailag jól dokumentálható – területe a *nemzetközi kereskedelmi* áramlásokba történő sikeres bekapcsolódás. Úgy is mondhatjuk: a világgazdaság működő részébe történő visszaépülés, a háború és a kommunista rezsim elzárkózása okozta évtizedes elmaradottság meghaladása itt válik számszerűvé. Mivel a nemzetközi kereskedelem elméletében és a fejlődés gazdaságtanában egyaránt közmegegyezésnek számít, helyütt nem érvelünk ama axióma mellett, hogy sikeres felzárkózó ország csak a nemzetközi kereskedelem vérkeringésébe bekapcsolódva létezhet, illetve csak ilyen példákat ismerünk az elmúlt hét évtizedből. Épp ezért mérhetjük egy ország egészének sikerét vagy sikertelenségét kereskedelmi mutatóin – nyilván nem csak azon.¹⁷⁵

Mint korábbi elemzések (Bohle–Greskovits, 2012) részletesen kimutatták, az átalakult országokra ebben a vonatkozásban is érvényes a főntebb már taglalt hármas felosztás. Míg a posztszovjet térségben a nyersanyagfüggőség és az ezzel kapcsolatos egyoldalú szerkezet megmerevedése jellemző, Délke-

¹⁷⁵ Mint közismert, a végső szót az emberi előrehaladási mutatók, a HDI/*Human Development Indicators* alakulása mondja ki. De nincs példa arra, hogy ezek tartósan és jelentősen javulhattak volna az elzárkózó, s ekképp a növekedési versenyben lemaradt országok esetében.

let-Európa periferikus marad, az olcsó munkaerőre épít, míg Közép-Európa – Szlovénia kivételével – egyfajta ipari fejlesztési és növekedési motorrá válik. Korábbi saját eredményeinket megerősítik azok az újabb elemzések (Foster, 2012), amelyekben részletező módon mutatják be, hogy az EU-ba csatlakozó új tagállamok a régiéknél sikeresebben alkalmazkodnak a kereslet változásaihoz, hogy a kommunista időszak torzulásainak leküzdése – ha tetszik, a normalizálódás – felülírta az egyes időszakok konjunkturális hullámválzásait, beleértve a 2008–2009. évi válság többek szerint irányváltást sürgető meg-rázkódtatásait is.

Külön is kiemelendő, hogy a magát modernizációsnak vélő szocialista időszakokkal szemben *most valóságos és mérhető, szerkezeti és versenyképességi fölzárkózás mutatható ki*, arányaiban és mértékeiben. Ez messze meghaladja a korábban példaként tekintett dél-európai eredményeket, és inkább a kelet-ázsiaiakkal állítható párhuzamba az elmúlt két évtized egészét tekintve. Ilyen léptékű fölzárkózásra nagyon kevesen számítottak, ha számítottak.

Tegyük hozzá: a világ más – bizonyos elvontsági szinten, és főképp a politikatudományi irodalomban – „rendszerváltóként” kezelt/*transition* országai-ban, így Fekete-Afrikában és Latin-Amerikában, valamint a FÁK-ban nyomát se leljük a hasonló jellegű szerkezeti fölzárkózásnak. Vagyis: mi sem kevésbé kézenfekvő és természetes, mint az, hogy az általunk vizsgált országcsoport a világgazdaság – technológiai és szervezeti szempontból is – jelentősen meg-változó folyamataiba *eredményesen és sikeresen* volt képes bekapcsolódni. Nem utolsósorban ez azt is jelenti, hogy a világfejlődésben megjelenő új, kedvező irányzatokból vélhetőleg nagyobb arányban részesül – most és a jövőben is – mint a le- és kimaradók.

- b) A szovjet és a délszláv rendszer hadigazdasági lényegéből is következett, hogy a nagy válság idején *átmeneti jelleggel bevezetett tőkekorlátozások tartós jelleggel fönnmaradtak*.¹⁷⁶ Ez rendszerképző – konstituáló – elem volt, hiszen ennek híján a bürokrácia döntéseit – különösen a forráselosztást legközvetlenebbül érintőket, azaz a beruházásokkal, az árakkal és a jövedelemelosztással kapcsolatosakat – a piaci visszacsatolás rendre megghiúsította volna. Aligha meglepő, ha Kína esetében három és fél évtized reform, a WTO-tagság és a rendszeres amerikai nyomás – a durva hatékonysági áldozatok halmozódása mellett – sem volt elég e meghatározó vonás kiiktatására (Huang, 2012). Ugyanakkor fontos eltérés a szovjet modelltől az, hogy a kínai stratégia épít a működő vagy *közvetlen tőkeberuházások* szerepére is.

A működő tőke befektetése a rendszerváltozás egyfajta előfutára volt, majd a magánosítási folyamatban előbb-utóbb minden, jelentősen előrehaladó

¹⁷⁶ A később – az 1997–1999-es válságban – példaként emlegetett Malajzia 9 hónapig tartotta fenn a tőkekorlátozásokat.

országban meghatározóvá vált. Míg Magyarország és az egykori keleti német tartományok, valamint a baltiak esetében kezdettől fogva meghatározó volt ez az elem, Csehország, Lengyelország és Szlovákia csak az első időszak sikerességét követően, 1996–1998-tól lépett erre az útra. Az út fontos sajátossága, hogy Nyugat-Európától eltérően a bankrendszerben is túlnyomóvá vált a külföldi tulajdon. Ez jól szemlélteti, hogy a folyamat meghatározó eleme nem az ideológia és nem is más, üzemgazdasági vagy stratégiai mérlegelés volt, hanem a tőkehiány, valamint az e területen perdöntő hálózati működéshez történő kapcsolódás. Kétségtelen, hogy ez a sajátos fejlődés ellentmondásokat is hordozott, a bankok jelentős részben a külföldi központok szempontjai szerint döntenek, beleértve a 2008–2009. évi válságra való defenzív reagálást is. Ugyanakkor az ezt – a függőséget – kárhóztató elemzések (Epstein, 2013) is elismerik, hogy a külföldi tulajdon még a rossz időkben is egyfajta biztonsági hálóként működött, és a teljesen önjáró rendszerhez képest kisebb veszteséggel, kisebb kilengéssel és nagyobb likviditással tudta szolgálni a fogadó országok reálgazdaságát.

Ami a reálgazdaságot illeti, ott a működő tőke vonzására való képesség és a nemzetközi versenyképesség alakulása között közvetlen, egyenes arányú kapcsolat mutatható ki. Saját korábbi eredményeinket és mások hasonló eredményeit támasztja alá az a részletes áttekintés (Hunya, 2012), ami kimutatja: az értékláncon való felfelé jutás, az egyszerű termékek piacát jellemző konjunktúra- és árérzékenység leküzdésében is, és a visszaesés idején – s azt követően – a talpon maradásban meghatározó maradt a működőtőke-beáramlás és a befektetőkkel való kapcsolat. Az elmúlt évtizedben ehhez a *kifelé irányuló tőkebefektetések is társultak*, mind a reál, mind pedig a pénzügyi szektorban. Ez egyfelől csökkentette a tőkebeáramlásnak a fizetési mérleg hiányát áthidaló, hagyományos szerepét. Másfelől viszont előmozdította azt, hogy a – tőkeáramlási elméletekkel összhangban – közép-európai országok immár nemcsak a tőkefogadó, hanem a tőkekihelyező szerepben is megjelentek. Ez a világgazdaságban jellemző transznacionális vállalati munkamegosztásba történő eredményes beépülés tankönyvi esetének mondható, ami alól egyedül az elzárkózó politikát folytató Szlovénia képezett kivételt – a 2012 nyarán nyílttá vált válságáig (Aslund, 2013).

Különösen szembeötlő ennek az eredménynek a jelentősége, ha arra gondolunk, hogy a „hatalmas orosz piac” az elmúlt évtizedben a kínai érték egytizedének megfelelő, azaz évi 5–7 Mrd dollárnyi működő tőkét vonzott, azt is szinte kizárólag a nyersanyag-kitermelő és a kereskedelmi ágazatokba. Ennyit jó évben Magyarország és Lengyelország, vagyis a visegrádi csoport fele is elér, ámde nálunk a befektetések jó része a technológiaigényes területekre és a pénzügyi szektorba áramlik. Igaz, a pénzügyi terület a 2009 óta zajló mérlegkiigazítás – *de-leveraging* – következtében visszaszorult, mégis a „maradék” ágazatokra a jelentős beszállítói tartalom és hasonlóképp jelentős

piaci-hálózati kötődés jellemző. Következésképp nemzetgazdasági szétáramlásra és más kedvező hatásokra is inkább a közép-európai térségben számíthatunk a jövőben is, a befelé fordulás politikáját szorgalmazóknak nincsenek jó érveik.

- c) Kevéssé ismert, de fontos újdonság, hogy az infokommunikációs eszközök tekintetében a közép-európai térség jól áll. Nem arról van szó, hogy az IBM vagy a Google a térségbe vándorolt volna, esetleg innen támadtak volna féltelmetes versenytársaik. Arról azonban igen, hogy *az IT használata mind a vállalati, mind pedig a háztartási körben robbanásszerűen terjedt el.*

E fejlődésnek többféle kedvező hatása is megfigyelhető. Egyfelől: ahol az IT elterjed, sok esetben fölöslegessé válik a méregdrága fizikai infrastruktúra kiépítése, mert az IT révén a kieső helyeken élők is részesei lehetnek azonos tanulási, termelési és értékesítési folyamatoknak, az üzleti képzéstől a szállásfoglalásig és a banki ügyintézésig terjedő körben. Sokmillió ember kapcsolódhat be a gazdasági döntésekbe, de a politikai folyamatokba is, az információ demokratizálódik. Mindezek révén mind a fogyasztói mobilitás, mind a személyek transznacionalizálódásba való bekapcsolódása megnő.

Végül külön is kell szólni arról, hogy az IT elterjedése alapjaiban alakítja át a *foglalkoztatási viszonyokat*. Egyre ritkább a végtelenített státusú állás és egyre több a projekt, az egyszeri föladataira összeállt csoportokban való munkavégzés. Terjed a távmunka és az otthoni munkavállalás is. Amit a munkatudományban korábban nem hagyományos foglalkoztatási módoknak hívtak, mára az Egyesült Államokban és egyre inkább Európában is az új munkalehetőségek többségét adja (Hámori–Szabó, 2006).

Térségünk tehát a Szabó Katalin terminológiája szerinti „digitális kapitalizmus” térnyerésének haszonélvezőjévé vált. Egyfelől azért, mert az ebből adódó innovációs lehetőségeket a szabad társadalom és gazdaság viszonyai teremtik meg teljes körűen. Másfelől a világméretű munkamegosztásba többen és másképp tudtak bekapcsolódni, mint ahogy az a közigazgatás és az államszervezet nehézkes és lassú átépítéséből következett volna. Harmadrészt számos olyan munkahely jött létre, amely az egyébként meglehetősen tőkeigényes befektetési szerkezet kedvezőtlen foglalkoztatási következményeit mérsékelhette.

- d) Érdemes lehet külön pontban tárgyalnunk a *pénzügyi közvetítő rendszer* fejlődését is. Közismert, hogy a szovjet rendszerben csak névleges értelemben léteztek bankok, nem voltak befektetési alapok, és értelemszerűen nem működhetett az értéktőzsde mint a vállalatok értékelésének alapvető eszköze.

Sokat írtak arról – persze inkább a pénzügyi válság előtt, mint azóta –, hogy a térség országai alulbankosítottak, hogy a hitelnek a nemzeti termékhez viszonyított aránya elmarad a legtöbb régi uniós tagállamra jellemző szinttől. És ma már csak az idősebb nemzedéknek vannak emlékei arról, amikor egy átutalást vagy egy vásárlást nem lehetett otthonról a világhálón elintézni, ha-

nem ez több napos utánjárást, hiánycikkek esetében kenőpénzt, külföldi cikkeknel az említettek felül még kellően hatásos összeköttetést is igényelt.

Talán az emberi természettel függ össze az, hogy ami van és ami működik, az számunkra természetes, ami nincs és nem működik, súlyos kárként éljük meg. Ezért – talán helyesen – az átlagos választó nem tekinti vívmánynak, hogy nem kell elemi közszükségleti cikkekért külföldre utaznia, vagy hogy pénzügyeit szakszerűen és elenyésző tranzakciós költséggel tudja intézni. Holott minden időmérleges vizsgálat ki tudta és tudja mutatni, hogy a szocialista korszakban milyen aránytalanul sok idő pazarlódott el – részben az állami korlátozások miatt – a mindennapi élet és a gazdálkodás feltételeinek létrehozására.

Ami talán ennél is fontosabb a makrogazdaság szempontjából az az, hogy a mai világ gazdaságban az ipari és a szolgáltatási ágak versenyképességének egyik meghatározó eleme az, hogy kötődik-e hozzájuk megfelelő pénzügyi szolgáltatás. Ez különösen a közép-európai és az orosz–ukrán ipar egybevetésekor szembeötlő. Utóbbi teljesítményét nem kell sokat méltatni. Ha arra gondolunk, hogy a német katonák afganisztáni szerepvállalásához ukrán repülőgépeket kellett bérelni, vagy hogy a ma is működő egyetlen úrállomást az orosz hadiipar működteti, akkor a műszaki képességek kérdése nem lehet vita tárgya. Ugyanakkor e kapacitásokon nem készülnek a polgári repülésben használatos gépek, sportrepülő. Mi több, a szovjet idők kedvelt melléktermékei – a karórától a porszívóig – lassanként kiszorultak a világ piacairól, Közép-Európából is. És akkor nem beszéltünk a gépkocsikról és más, hiteligenyes cikkekről.

Rövidre fogva: mind a gazdaság, mind pedig a politikai hatalomtól független, hatékony forráselosztás szempontjából valódi *áttörés mindaz, ami az elmúlt negyedszázadban végbement*. Ha nem is gondoljuk azt, hogy e fejlődés föltétel nélküli sikertörténet, az aligha kétséges, hogy más, hasonló pályán haladókhoz képest a közép-európaiak jobban jártak. Sok tekintetben épp itt ment végbe a determinisztikus társadalomelméletekben, a függőségi iskolákban és a racionális választások/*public choice* iskoláiban egyaránt axiomatikus jelleggel kizárt útteremtés, *path creation*. Más szóval: a múlt – esetünkben a tervgazdasági múlt – által meghatározott pályáról a közép-európaiaknak, a baltiaknak és jórészt a balkáni államoknak is sikerült elszakadniuk, míg a FÁK-ban – vélhetőleg a nyersanyagtermelőtől nem függetlenül – a régi struktúrák továbbélése figyelhető meg.¹⁷⁷

- e) Szót kell ejtenünk a *szolgáltató társadalom* kialakulásáról és meggyökeresedéséről is. Nemcsak a számbavételi rendszer okán, de a régi rendszer értékrendje miatt is az ipar túl- és a szolgáltatások alulfejlettsége fél évszázadon

¹⁷⁷ Ez utóbbiról számos megszívlelendő adalékkal szolgál Gereben Ágnes 2014-ben, a Helikon Kiadónál megjelent kötete.

át jellemezte térségünket is. Az ipar 40 százalékos körüli aránya az első világháborút megelőző Európát idézte, és a szolgáltatások ennek megfelelően nyomott – 50%-ot sem elérő – aránya az elmaradottság egyértelmű jele volt.¹⁷⁸

Különösen markánsná vált ez a vonás a nyugat-európai jóléti és szolgáltató társadalmak kiépülését követően, az 1960 és 1990 közti évtizedekben, amikor az anyagi elsődleges szükségletek telítődésével egyre fontosabbá vált a szolgáltatások szerepe, az oktatástól az egészségügyig, az idegenforgalomtól a szabadidős tevékenységekig. E szolgáltatások hiánya a magát modernizálónak és korszerűnek vélő és beállító szovjet rendszer *hitelvesztésének egyik legkonkrétabb elemévé vált az idő múlásával*. Mert az igaz, hogy a polgári szabadságjogok és az emberi méltóság kérdése a sokat idézett – ma már mércének számító – átlagválasztót nem érdekelte különösebben. Ugyanakkor a köz emberének – Nyugat-Európában egyre inkább a közmondásos „kisemberek” tömegeinek – egyre több, a mindennapi életet kellemesebbé és élvezhetőbbé tevő szolgáltatás jutott, vált megfizethetővé vagy az állam által támogatott módon elérhetővé.¹⁷⁹

Nos, minél többen utazhattak külföldre – mind Lengyelországból és Magyarországról, de később már a Szovjetunióból is –, annál elviselhetlenebb és megmagyarázhatatlanabb lett az, hogy eme kis kellemességek miatt nem nyújthatók egy atomhatalom részéről. Andrej Szaharov szellemét talán nem értették, nem is ismerhették meg nézeteit. De hogy a birodalmi fővárosban nem lehet leülni egy kávéra, este pedig csak a leintett magánautóval lehetett hazajutni, sokakat kiábrándított.

Szerencsére ma már ez a múlt emléke, bár amikor Európa újraiparosításáról hallunk szövegeket, az némi elképedéssel tölti el azokat, akik élhettünk ebben az ipari múzeumban. Ugyanakkor teljesen egyértelművé kell tenni: *a modernizáció nem a jövedelemelosztási arányokon vagy a beiskolázási számokon múlik*,¹⁸⁰ mert azok pusztán a társadalmi értékrendet jelenítik meg. A normalizálódásnak épp az a lényege, hogy az élet teljes körében, a polgárok által kinyilvánított fogyasztói, életviteli preferenciák arányában végbement-e

¹⁷⁸ Nem kis felhördülést keltett a maga idejében KÁDÁR Béla (1979), aki akadémiai doktori értekezésében három és fél évtizede elsőként mutatott rá arra, hogy amit korszerűnek véltek, az valójában reménytelenül avított volt, főleg a világgazdaság mércéjén mérve.

¹⁷⁹ Ezt a folyamatot szép összehasonlító elemzéssel, a háztartások és a mindennapi élet szempontjából elemzi Berend T. Iván (2008) kötete, részletezve a szocialista és a nyugati jóléti modell eltéréseit.

¹⁸⁰ Kis János (2012) átfogó, bár az ilyenkor szokásos forrásfeldolgozást teljesen mellőző történelemértelmezésében továbbra is kitar az 1945–1990 közötti időszak *siker* modernizációkénti értelmezésénél. Ezzel eltér nemcsak a Tomka (2011) újraszámításaiból adódó képtől, hanem egyebek mellett a Szentés (1990), Kádár (1979) és Berend (2008) műveiben képviselt többségi nézettől, amiben a mai akadémiai tudományban e kísérlet sikertelen, kisiklott voltát nem szokás vita tárgyává tenni. A szándék és a valóság eltérése sajnálatos, de nem mentő körülmény.

a közeledés Nyugat-Európához, mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt.¹⁸¹

- f) A kedvező összképet gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt beárnyékolja a gazdasági aktivitás – a munkapiaci részvétel – *alacsony szintje a térségben*, ami alól Csehország (és a válság előtti Szlovénia) jelenti a kivételt. A munkapiaci aktivitás a 16 és 65 év közti ép, munkaképes lakosságnak az értéktermelésben részt vevő részét mutatja. Európa-szerte gondot okoz az, hogy részint a jóléti szolgáltatások – különösen a helyettesítési ráta – magas szintje, a képzettség szerkezetének és színvonalának a munkapiaci lehetőségektől való eltérése és értékrendi tényezők okán a foglalkoztatás szintje elmarad az amerikai, a japán vagy akár a skandináv szinttől is. Az EU lisszaboni programja, majd az Európa 2020 stratégia ezért külön is szorgalmazza a „több és jobb munkahely” létesítésének szükségességét.

Saját témánknál maradva egyértelműen megállapítható, hogy a fenti általános tényezők mellett a külföldi tőkeberuházások révén létrejött gazdaság szerkezet igen *tőkeigényes, azaz munkamegtakarító jellegű volt*. Bár a kétezres évek közepén a növekedés valamit javított a helyzeten, a 2008–2009. évi válságot követően nem állt helyre a foglalkoztatás szintje, ami a közpénzügyek és a társadalmi egybetartozás szempontjából egyként veszélyes folyamat.

A következőkben néhány adattal szemléltetjük ezt az irányzatot. Ha az OECD-országok átlagában¹⁸² a válság nem érintette a foglalkoztatást, mint ahogy az állami aktivizmus hullámai sem, a mi térségünkben más a helyzet. Az OECD átlagában 2004-ben 65%, négy év múlva 66,5, majd 2011-re 64,8% volt a foglalkoztatási ráta. Közép-Európában egyedül Csehország érte be ezt a pályát: 2004-ben 64,2%, 2008-ban 66,6%, majd 2011-re 64,8% az érték, követve a fejlett államok átlagát. Ezzel szemben Magyarországon már a gyors növekedés időszakában is alacsony volt, sőt mérséklődött a foglalkoztatás: a 2004. évi 58,6%-ról 2008-ra 56,7%-ra, majd 2011-re 55,8%-ra csökkent. Szlovákiában 2004-ben 57%-ról indultak, négy év múlva – a gyors növekedés mellékhatásaként – 62,3%-ra nőtt, majd a válság hatására 2011-re 59,5%-ra csökkent. Lengyelországban más az irányzat: a rendkívül alacsony 2004. évi 51,9% 2008-ra 59,2%-ra nő, majd a töretlen növekedést megjelenítve 2011-ben kissé tovább nő, 59,7%-ra.

Érdeemes egybevetni két, sokat szereplő európai uniós tagállam teljesítményével is eme adatokat. Az e tekintetben is Európa-bajnok Németország 2004-ben – a munkapiaci reformok indulásakor – már 65%-ról indult, ami 2008-ra

¹⁸¹ Ez utóbbi mozzanat alapozza meg a Tomka Béla (2011) már idézett monográfiájában közölt újraszámításokat, ami a magyar gazdaság teljesítményét a korábitól teljesen eltérő megvilágításba helyezi.

¹⁸² Forrás: OECD (2012): *Employment and Labour Markets – Key Tables no 4* /júl 12. In: www.oecd.org/statistics, letöltve: 2013. máj. 25.

70,2%-ra, majd 2011-re 72,6%-ra nőtt tovább. Ez *cáfolja a munkanélküliség sorsszerűségéről és befolyásolhatatlanságáról szóló nézeteket, éppúgy, mint a német munkapiac merevségéről szóló, elterjedt közhelyet* (utóbbiról a 2. fejezetben is szóltunk). A sor másik végén – a szélsőségesen alacsony értékű, és más szociális modellel működő Törökországot nem számítva – Spanyolország áll. 2004-ben az OECD-átlagot közelítő 62%-ról indultak, az átlagot beérő 65,3%-on állnak 2008-ban, amikor a válság kitört. Vagyis: Spanyolország nemcsak a közpénzügyek terén tűnt „rendben lévő” államnak. A pénzügyi, majd reálgazdasági összezuhanást jeleníti meg, hogy a foglalkoztatás szintje már 2011 végére alig 58,5%-ra csökkent. Ez a közép-európaiak az évi átlaga – igaz, azóta bizonyára romlott.

Az előzőekből belátható, hogy a gazdasági növekedés és a közpénzügyek szempontjából fontos gyengéje a közép-európai országoknak – Csehország kivételével – az alacsony foglalkoztatási szint. Ezen a téren – a jó példát mutató államok tapasztalata szerint – együgyű intézkedésekkel – például pusztán a segélyek megvonásával, vagy a munkanélküli ellátások mérséklésével – nem lehet eredményt elérni. Ehhez a *képzés* fejlesztése mellett a *munkahelykinálat növelése* is szükséges, főképp a produktív munkát biztosítani képes kis- és középvállalkozások, valamint az önfoglalkoztatás és a nem hagyományos foglalkoztatás terén. Utóbbi körben a *szabályozás* egyszerűsítése, kiszámíthatóvá tétele és az *alacsonyabb közteher szint* is szükséges. Utóbbi nem egyetlen adónem módosítását, hanem a különféle közterhek és tranzakciós költségek – beleértve az adótanácsadók és jogászok díjait is – *konzolidált, összevont értékének csökkentését* igényelné.

- g) *A második gazdaság kiterjedt maradt.* Ez nem sajátos posztkommunista jelenség, hanem minden kevésbé fejlett társadalom sajátja. Egyrészt az állam képességeivel/*state capacity* függ össze, amennyiben az adóbehajtási képesség jelentősen befolyásolja, hogy a törvényben megszabott adómértékek mekkora tényleges bevételt eredményeznek. Nem ritka az sem, hogy szövevényes, kivételekkel teli közteherrendszer él (a 2012. évi elnökválasztáson az Egyesült Államokban fontos szempont volt, hogy a republikánus jelöltről, Mitt Romney-ről kiderült: valóban csak 13%-os kulccsal adózott). De a kevésbé fejlett országokat *a sajátos részérdekek formálta közteherrendszer jellemzi*, aminek okán mind a közterhek tényleges mértéke, mind ezek megoszlása sok tekintetben *véletlenszerű*. Kitűnő példa az, hogy Magyarországon még sosem sikerült a bor, a sör és a pálinka – vagyis három, egymást helyettesítő jövedéki termék – adóját egységesíteni, aminek semmilyen elvi alapja nincs, csak ez a gyakorlat évtizedek óta.

Minél burjánzóbb és bonyolultabb a közterhek rendszere, s minél kisebb a közhatalom iránti bizalom – mármint hogy a befolyó összegeket valóban a köz által elfogadott célokra fordítják –, annál inkább *virtussá válik az adókerülés*. Érdekes nyelvi sajátosság, hogy míg a 19–20. század fordulóján azokat

hívták virilistáknak, akik a legtöbb adót fizették – külön bállal is ünnepelték őket –, ez a helyzet az elmúlt három évtizedben megfordult.

Kétségtelen, hogy a vállalkozók körében nemcsak bocsánatos bűn, de erény, ha a szabályokat – különösen az adószabályokat – kijátsszák, vagyis ez a „férfiasság” jelképe. Az adózás nemzetközi irodalmának egyik közhelye az, hogy minél kevésbé átlátható a rendszer, s minél távolabb áll az adózók értékválasztásától a hatalom költekezési gyakorlata, annál jogosabbnak vélik – és gyakorolják is – a közterhek elkerülését. Utóbbit nyilván súlyosbítja, ha ennek a közhatalom áll az élére – például Magyarországon nem szokatlan, hogy a legmagasabb rangú hivatalok is „csak számla ellenében”, vagyis tb-járulék és szja-mentesen teljesítenek kifizetést.

A második gazdaság a magyar közgazdasági és szociológiai irodalom egyik legjobban megkutatott területe (Gábor–Galasi, 1982). Sokat mond e kérdés jelentőségéről, hogy az Európa Bank 2011. évi jelentése kimondottan a háztartások szempontjából vizsgálja az egész makroökonómai teljesítményt, és értelemszerűen visszatér e kérdésre. Rövidre fogva: a második gazdaság kedvező, amennyiben a súlyos visszaesések és a jelentős ipari leépülés idején egyfajta közvetett *szociális védőhálóként* működött – megakadályozva a tömeges éhínséget, jövedelemhez és munkához juttatva a legszegényebbeket, nem utolsósorban megfizethető árú termékeket és szolgáltatásokat is biztosítva. Ugyanakkor kézenfekvő, hogy az a második gazdaság, ami – mondjuk Görögországban vagy Boszniában a GDP akár 40%-ára is rúg – súlyos gondok forrása.

Egyfelől: a nemzetgazdasági kimutatások *hitelessége* alapvetően megkérdőjeleződik, ha a második gazdaság az elsőhöz hasonló léptékűvé válik. Másodsorban: súlyos torzulások jelentkeznek *a közpénzügyek szerkezetében* is. Harmadrészt áttekinthetetlen és *igazságtalan* a közteherviselés megoszlása – bizonyára semmi köze nincs a tétélesen kiadott adórendszer elveihöz és mértékeihez. Végül az ösztönzők tekintetében előállhat az a helyzet, amikor tömegek számára *előnyösebb az inaktivitást választani*, mint a legális gazdaságban bejelentett munkát vállalni. Különösen, ha az egészségügyi ellátás állampolgári jogon és egyenlően jár, nincs „furkósbot és mézesmadzag”, ami a tb-járulék fizetésére készítené sokakat.

Szempontunkból most mindebből az a lényeges, hogy a második gazdaság jelensége, kiterjedtsége és alig csökkenő aránya *lényegesen módosítja a hivatalos kimutatásokból adódó összképet*. Egyfelől: a visszaesés mértéke valószínűleg sosem érte el a korabeli jelentésekből kirajzolódó katasztrofális mértéket, s ha igen, annak egész más volt a hatása, mint amit az „átmenet társadalmi költségeiről” szóló könyvtárnyi irodalom kimutatott. Másfelől a fellendülés kedvező hatásai – mind objektív, mind szubjektív jóléti mércéken mérve – lényegesen kisebbek és sokkal ellentmondásosabbak. Mindenekelőtt azért, mert *a teljesítmény és a valós vagyoni és jövedelmi helyzet közt nem-igen fedezhető fel kapcsolat*.

A magánosítás tartós társadalmi el nem fogadottságát bemutató elemzések (Denisova és tsai, 2012) épp ezzel magyarázzák az össznépi elutasítást. És nem meglepően arra jutnak, hogy *a többség még a posztszovjet térségben sem sírja vissza a jó öreg állami tulajdont*, hanem az új tulajdonosok erőteljesebb megadóztatását tartaná célravezetőnek. Ezzel pedig visszajutottunk a kormányzás minőségi tényezőihez, mint amilyen az átláthatóság, a korrupciómentesség, illetve a polgárok értékrendjével egybevágó kiadási szerkezet és a polgárbarát eljárási rend.¹⁸³

- h) Külön tételként érdemes kitérnünk az *átláthatóság hiányára*. Erről rengeteget írt az elmúlt két évtized nemzetközi közgazdasági irodalma, ezért csak néhány érdemi, az elemzési keretet közvetlenül érintő mozzanatot emelünk ki. Előrebocsátjuk: az átláthatóság *nem feltétlen igényel szabálykövető magatartást*, bár nyilván ez utóbbi erősíti a politika kiszámíthatóságát és hitelességét. Viszont az alacsonyabb szintű átláthatóság – a szabálykövetéstől eltérően – válságidőszakban is számonkérhető minimum. (Ki, hol, miért, mennyit, minek érdekében, milyen hozammal tett vagy nem tett, a céges vagy országos szinten működő kontroller utókalkulációja szerint. És ezt jó esetben a nyilvánosság előtt lehet és kell is megvitatni, mint amilyen a tőzsdei cég közgyűlése, vagy a törvényhozás költségvetési vitája – igaz, utóbbi üres padosorok előtt szokott zajlani a közép-európai országokban.)

Már viszonylag egyszerű beavatkozásoknál – mint a gyermekfogászat – fontos lehet az ezt elszennvedők *együttműködési készsége*, aminek hiányában a legjobb gyógymód sem vezet eredményre. Utóbbi elérésének számos eszköze közül a legelső az, hogy az érintett tudja: mi és miért történik vele, minek érdekében, milyen áron és milyen megoldási kilátással.

Kézenfekvő, hogy minden komplex rendszer esetében – mint amilyen a nemzetgazdaság – meglehetősen nehéz, de nem teljesen reménytelen bizonyos alapvető összefüggések megvilágítása *a nyilvánosság által értelmezhető módon*. Ez békeidőkben is fennáll – gondoljunk a nyugdíjrendszerre, az ár-szabályozásra vagy a környezetterhelési díjakra. Kézenfekvő, hogy a nagy átrendeződések idején ez még sokkal fontosabb lett volna.

Rövidre fogva: ha az igaz is, hogy a „tervgazdaság” lebomlásakor se a valós tőkeérték, se az infláció melletti valós értékelés nem volt megoldható, két évtized múltán bizonyára már nem ez a helyzet. És ezért jelképes értékűnek mondható, hogy amikor a lelépő cseh elnök, Václav Klaus 2013 tavaszán amnesztiát adott a nyolc évnél régebben húzódó ügyek vádlottjainak, ez felhör-

¹⁸³ Szép példa volt a főszövegben tárgyaltakra a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak megsegítésére szolgáló adományok sorsa. Míg ezeket valóban a polgári társadalom és a média szedte össze, az elosztást végül is a központi kormányzat „vállalta magára”. Ekképp megerősödött az a benyomás, hogy ami egyszer bekerült a nagykalapba, ahhoz semmi közünk. Épp ez az adókerülés ideológiai alapja.

dülést – sőt, közvád emelését – váltotta ki. Mert ki más volt ilyen eljárásban, mint a magánosítási visszaélések, a sívelások, a korrupciós ügyek vádlottjai? Szembeötlő, hogy ezzel a lépéssel a cseh vagyonosodás egészére rávetülhetett és rá is vetült a tolvajlás árnyéka/vádjja, talán nem annyira, mint Oroszországban,¹⁸⁴ de egyértelműen.

Minél határozottabban érvényesül(ne) a bevételek és a kiadások kapcsolata, minél egyértelműbb lenne, hogy adott esetben ki fizeti a révést – főképp az ingyenesnek tetsző szolgáltatások reális költségeinek bemutatásával –, annál erőteljesebbé válhat az adómorál, annál erőteljesebben működtetheti a horizontális igazságosság szempontja is a közteherviselést. Igaz, a számlafegyelem és az elszámoltatás, a kiskapuk becsukása és a határozott állami föllépés vélhetőleg ekkor sem mellőzhető. Mindezen folyamatokban a *jogállamiság* szempontja lehet a perdöntő, ami létrehozza az egyensúlyt a magánérdek és a magánszféra jogos védelme és a közérdek érvényesítése között.

AZ EURÓPAIZÁLÓDÁS SZEREPÉRŐL

A közgazdaság-tudományban is használatossá vált a nemzetközi és az európai tanulmányokban kialakított *európaizálódás* fogalma, amihez a kormányzás/*governance*, ami nem pusztán a központi adminisztráció szerepére utal, adja az alapot. Ennek megfelelően az európaizálódás több mint az Európai Unió szervezetéhez történő csatlakozás, az EU integrációban való részvétel, illetve az EU közösségi vívmányainak átvétele. Mindebben – különösen a harmadik metszetben – a felülről lefelé való haladás, a vertikális függőség, az egyoldalú átvétel (és annak ellenőrzése) áll a középpontban. Ez igaz és fontos, mégis részleges leírása a valóságnak. Utóbbiban mind az unióhoz már csatlakozott, mind pedig az oda még nem tartozó államok és társadalmak szélesebb körében figyelhetünk meg egy *inkább horizontális jellegű*, önálló jogkövetésre irányuló, nem pusztán a kormányzatban lezajló folyamatot. Ennek része az, hogy büszkék vagyunk európaiságunkra, törekszünk a helyinél jobb, európai stílusú megoldásokra, vagy hogy az önkormányzatok, a vállalatok, az oktatási intézmények vagy a sportolók szintjén közös rendezvények jönnek létre. Mindezek részeként tudatos és spontán folyamatokban, részint az átvétellel és részint a ráhatással alakul az európai egységesülés.

Ez a szélesebb értelmezés lehetővé teszi, hogy az unió tagjává még nem vált átalakult országokkal egybevetésben is megfogalmazzuk azt, hogy a teljes jogú tagság mit adott az egykori kommunista államoknak és társadalmaknak. Már a legtávolabbi egybevetésben sem lehet kérdéses, hogy az EU – számos dőc-

¹⁸⁴ Az orosz nyelvben a magánosítást játékosan *prihvatizacija*, azaz eltulajdonítás, a kéz rátevéle, lenyúlás értelmű kifejezéssel illetik már a 90-es évek közepe óta.

nővel és hibával, de előre haladó – vonatáról *lemaradni senkinek sem volt jobb üzlet*, mint a bekapcsolódás. Igaz ez közvetlen üzleti értelemben éppúgy, mint a szélesebb, politikai-intézményi egybevetésben is.

Hosszú fejtegetések helyett elég az egybevethető államok példájára gondolnunk. Litvánia még nem jutott el – egyedül a baltiak közül – az euróövezetbe, de ha Fehéroroszországhoz hasonlítjuk, nem kérdéses, hogy a két szomszéd közül melyiknek alakult kedvezőbben a sora. Hasonlóképp, ha Bulgáriát a szomszédos Macedóniához, a sorsközösségben fejlődött Albániához vagy akár Szerbiához hasonlítjuk, kitűnhet: nincs az életnek olyan területe, amiben a többnyire kevésbé sikeresnek tartott bolgár fejlődés nem mutathatna ki jelentős előnyöket az említett térségbeli versenytársakkal szemben. Még élesebb a kontraszt, ha mondjuk Lengyelországot és Ukrajnát, két hasonló méretű, múltú és adottságú államot hasonlítunk össze, különösen az elmúlt évtized során.

Az európaizálódás legfőbb előnye azonban *vélhetőleg nem anyagi természetű*. Nevezetesen: épp a posztszovjet és a délszláv térséggel egybevetve ugrik ki az, hogy a legfőbb előnyt az *EU horgonyszerepe* jelentette. Vagyis: amíg, amikor és amennyiben az uniós tagság – célja és utóbb táncrendje – *keretet adott és határt szabott* a politikai versengésben kialakuló szélsőséges és egyedi megoldásoknak, annyiban a közmegegyezés létrehozásával és a döntések jó irányba terelésével az uniós stratégiai szerepet játszott.

Nem állítottuk korábbi írásainkban sem és most sem, hogy az EU minden világok legjobbika lenne. Különösen a 2009 utáni időszakban megsokasodtak a kérdőjelek és a vitapontok, amiket magunk is számos írásban elemeztünk. Az összkép megrajzolásánál azonban nem halványulhat el a lényeg. Nevezetesen az, hogy amikor a parlamentáris demokrácia, a nyílt társadalom, a civilizált piacgazdaság, a jogállamiság és a jogszabályokba nem foglalt viselkedési kultúra elvárása és kikényszerítése működött, akkor az az esetek *túlnyomó részében jobb megoldásokat eredményezett* – a működőképesség, a jólét, a szabadság és a versenyképesség szempontjából –, mint a kontrollsoport öntörvényű megoldásai, Oroszországtól Törökorszáig.

Az unióban és az unióról folyó viták összefüggésében fel lehet és fel is kell vetnünk azt a kérdést, hogy a kelet-közép-európai országok csatlakozása *megkésztet vagy elszietett volt-e?* E kérdés általános szinten bizonyára megválaszolhatatlan. Hiszen egyfelől igaz, hogy a 15, illetve 17 évi tagjelöltség az ibériaiainál is hosszabb „mátkaságot” jelentett. Sok tekintetben az újonnan belépő országokra hárult – egyoldalúan – az alkalmazkodás ama terhe, amit a korábbi kibővüléskor legalább részben a Közösség is viselt.

Másfelől nem kérdéses, hogy az a tény, hogy a posztkommunista államok közül csak kevesen tudtak csatlakozni a pénzügyi unióhoz, önmagában jelzi, hogy taggá válásukban volt egy adag *megelőlegezés*, a gazdasági teljesítménnyel utólag nem igazolt várakozás is.

Emlékeztetünk arra, hogy e fejezet korábbi részében és az elméleti részben is igazoltuk, mennyire téves és félrevezető lenne az uniós tagságot pusztán a

„növekedési motor” szempontjából megítélni. Ez következik a növekedés és a fejlődés közti különbségtételből éppúgy, mint a jólét és a mennyiségi fogyasztási mutatók – például a kalóriabevitel – közti sokoldalúan igazolt eltérésből is, és az előző fejezetben kialakított normatív megközelítésből is.

Állításunk tehát nem az, hogy az európai közgazdaságtan axiómarendszeréből következne: minden, ami Brüsszelből jön, ami a központi igazgatási szervek hatáskörét növeli, az jó, az ellenkezője meg helyből rossz. Az se következik belőle, hogy bármi, ami az unión belül történik, definíciószerűen lenne jobb az unión kívül történetknél. Attól azonban határozottan óvunk – bár elterjedt, s már-már kötelező eljárás –, hogy egy országot pusztán GDP-jének egy főre jutó szintje vagy növekedési üteme alapján kétszer olyan jónak minősítsünk, mint versenytársát, pusztán e mutatók könnyű és egyszerű egybevetetősége alapján.

Az előadottakból adódóan elismerjük tehát, hogy Oroszország és Törökország évi átlag 6–8%-os – a 2009-es recessziót leszámítva – gazdasági növekedése az 1998–2013 közti időszakban jelentősen meghaladta az uniós átlagot, ami 1996–2000 közt még 2,9, 2001 és 2010 közt azonban már csak 1,4%-volt,¹⁸⁵ és jelenleg Törökország 2–3%-ra lassulva is gyorsabb az EU teljesítményénél, Oroszország pedig 1,5%-os pályára állt be. Az azonban nem kétséges, hogy a korszerűség, versenyképesség, szabadság, innovativitás alkotta, sok szempontú feltételrendszerben, amit e fejezetben – a 3. fejezet megfontolásait kibontva – kialakítottunk, a mennyiségi értelemben lassabban növekvő közép-európai országok fejlődési teljesítményét kell jobbnak ítélnünk. És ez korántsem csak a politikai és személyes szabadságok terén figyelhető meg. Hanem olyan, közvetlenül is mérhető és mért területeken is, mint a bankrendszer stabilitása, a vállalati kormányzás eredményessége, a kivitel korszerűsödése és a különféle nemzetközi felmérésekben megjelenő nemzetközi versenyképesség szempontja.

Ugyanakkor az sem kétséges, hogy az Európai Unió mára kialakult rendszerének egyik legfőbb – ha nem a legfőbb – vívmánya a monetáris integráció, a közös pénz és az ebből adódó számos közismert előny, a tranzakciós költségek mérséklődésétől a verseny erősödéséig és a közös gazdasági tér kiterjedéséig – jelenleg épp a légtérben van kialakulóban az Egyesült Államokéhoz hasonló, közös, egységes és ekképp hatékonyabb működést biztosító szabályozás.

Ha ez igaz, akkor önmagáért beszél az a tény, hogy a nagy kelet-közép-európai átalakult államok egyike sem volt képes csatlakozni az euróövezethez. Elvileg lehet példálózni azzal, hogy a svédek és a dánok GMU-tagság nélkül is jól teljesítettek, még hozzá a reálszférában éppúgy, mint a pénzügyiben. Azt azonban nyomban hozzá kell tennünk, hogy ennek érdekében *a rendszerváltoztató államoknál sokkal keményebb gazdaságpolitikai vonalat vittek*. Mind a közadósság dinamikája, mind az államháztartási hiány, mind a munkapiac, mind a juttatások tekintetében – a

¹⁸⁵ ECB: *Statistics Pocket Book*, Frankfurt/M., 2013. június, 39. old. (elérhető online, letöltve: 2013. jún. 17.)

közteherbeszedésről nem is szólva – nemcsak a térségünkben megfigyelnél, hanem az uniós átlagnál is nagyobb szigort tanúsítanak immár két évtizede. Vagyis: nekik – mondhatni – nincs szükségük a GMU mankójára, mert erőteljesebb, dinamikusabb fejlődési pályát eredményező saját megoldásokat találtak. Ezt a visegrádi államokról, de Szlovéniáról és a baltiokról biztos nem mondhatjuk el.

Ha azonban túllépünk a GMU kereten, akkor is le kell szögezni, hogy a poszt-kommunista államok számára *az uniós tagság jelentős részben kihasználatlan esély maradt*. Ez megjelenik egyebek közt abban is, hogy az új tagállamok az EU progresszív területein – így a környezetvédelemben, a szociálpolitikában, a K+F erőfeszítésekben vagy épp a bevándorlási politikában és a külkapcsolatok terén – nem álltak elő jelentős új kezdeményezésekkel. Mi több, az unió belüli vitákban rendszerint a hagyományörzők pártjára álltak, a kohéziótól az agrárpolitikáig terjedő körben.

Ha azt gondoljuk, hogy az EU – különböző mértékben – többletlehetőségeket kínál az említett nem gazdasági területeken is, pl. az oktatás vagy a jogbiztonság terén, akkor a rendszeres kimaradást nehéz lenne az erő és az önbizalom, a túlteljesítés jelének tekintenünk.

Ha a jelen fejezet választotta nagy történeti távlat – *à la longue durée* – szempontjából vizsgálódunk, akkor még kevésbé kétséges, hogy *az emberiség fejlődésének világáramába az átalakult államok az európaizálódási folyamatban való részvétellel tudtak visszatérni*. És hasonlóképp nem kérdéses, hogy Moldova, Fehéroroszország vagy éppen Törökország mit sem nyert azzal, hogy akarva-akaratlanul kimaradt ebből a – elvileg számára is nyitott – folyamatból.

Ugyanakkor e távlati elemzésben nehéz nem látni a történelmi párhuzam üzenetét. Igaz, Magyarország a Monarchiában nem dolgozott le történelmi hátrányából Németországgal szemben a már többször idézett forrásművek statisztikai adatsorai szerint. Ugyanakkor Németország 1870–1944 közt gazdasági értelemben, de sok szempontból – így a kultúrában, a műszaki életben, sőt a közgazdasági gondolkodásban is – élenjáró maradt. Vagyis a lépéstartás a világ elitjével való lépéstartást jelentette.

Ezzel szemben ma már szinte közhely arról beszélnünk, hogy az EU – számos vívmánya mellett – *egyáltalán nem számít a világgazdaság növekedési gócpontjának*. Mi több, immár a műszaki fejlesztésben, a tudományok széles körében és egyre inkább a művészetekben is Európán kívüli központok veszik át a vezető szerepet. Anélkül, hogy túlértékelnénk a hanyatlást és az europesszimisták körébe igazolnánk át, kijelenthetjük: az EU átlagával – különösen ha nem az EU-15-ről, hanem az EU-28-ról van szó – *lépést tartani a felzárkózni kívánó országoknak a jövőben is kevés lesz*. Igaz, mint láttuk, a felzárkózás nem fátum, nem is követelmény, de ezt a tényt az elemzőknek érdemes őszintén feltárniuk.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Ezen kevesek közül kiemelhető Halmai Péter (2013).

A JÖVŐT A NÖVEKEDÉS ENDOGÉN TÉNYEZŐI HATÁROZZÁK MEG!

Ez a kijelentés akár közhelyszámba is mehetne, ha nem kis nyitott gazdaságokról, nem felzárkózásra vágyó társadalmakról és nem olyan két évtized utáni időszakról lenne szó, amikor a pozitív várakozások és az EU-csatlakozás, a nyitás és a tőkebeáramlás nem emelte volna *a történelmi szint fölé a tényleges növekedési ütemet*. Márpedig elméletileg aligha lehet kétséges, hogy eme tényezők szerepe – bármily jelentős is egyes időszakokban – a hosszú távú növekedés szempontjából csak *átmeneti* lehet. A Solow-modellből például kitűnik, hogy az új technológia bevitelének növekedésgyorsító hatása átmeneti. Ugyanez belátható a liberalizálás, az új intézmények kialakítása, a magánosítás és különösen a külföldi működő tőke viszonylatában. Minél inkább felkapaszkodik egy ország a korszerűsödési és az értékláncbeli létrán, annál inkább maga is tőkét exportál, és a nettó beáramlás szerepe csökken.

Hasonlóképpen általános tapasztalat az is, hogy az EU-csatlakozás csak átmenetileg térítette el a tagállamok növekedési ütemét a történelmi pályáról. Egyfelől az EU nem fejlesztési integráció, a kohéziós pénzek az adott tagállam költségvetésének 1–1,5%-át ha adják.¹⁸⁷ Másfelől az integráció monetáris modellje a felzárkózás döntően közvetett ösztönzésére épül. Végül a piacnyitás hatása is egyszeri.

Mivel az uniós csatlakozás egyszeri esemény – és az lenne a GMU-csatlakozás is –, *a tagságtól önmagában nem lehet tartós növekedésserkentő vonásokat várni*. Az természetesen igaz, hogy a nagyobb piac, a nagyobb verseny és a monetáris stabilitás – konkrétan az árfolyam és a kamatkockázat kiesése és a tranzakciós költségek lenyomása – növekedési elem. Ámde ezek minden növekedési elmélet szerint *kiegészítői, nem meghatározói* a hosszú távú trendnek. Tekintsük át az ez utóbbi szempontjából fontos tételeket!

a) *A tőkeképződés* a térségben ugyan nem kirívóan alacsony szintű, de nem is kelet-ázsiai léptékű. Az IMF statisztikái alapján a fejlett világ átlagát 2013-ban 19, az EU-t 17,9%-os ráta jellemzi. Ehhez képest Lengyelországban 21,2%, Csehországban 23,9%, Magyarországon 18% – ami csak a kétezres évek közepéhez, illetve az 1970-es évek normájához kevés. Szlovákiában 21,2% a beruházási ráta, míg a válságba került Szlovéniában csak 16,8%. Ezzel szemben élesen eltér a baltiak helyzete egymástól: míg Észtországban 27,5%, Lettor-

¹⁸⁷ Mivel a 2014–2020 közti időszakban ez a GNI 0,46%-át teszi ki, maximális igénybevétel esetén jön ki a fenti arány, amihez még kb. ugyanekkora mezőgazdasági támogatás is járul. Persze szokásos, hogy az uniós pénzforrásokat a közberuházások – nálunk meglehetősen alacsony – mértékéhez mérjék, akkor sokkal impresszívabb arányok adhatók meg. De attól még, ha föl is tennénk a gyakorlatban elképzelhetetlen 3-as multiplikatort, a gazdaság egészére gyakorolt hatás nyilván korlátozott maradna.

szágban 26,9%, addig Litvániában a magyarhoz mérhető 18,0%.¹⁸⁸ E mértékeket árnyalja, hogy a befektetések jelentős része állami, illetve alacsony hozamú infrastrukturális és energetikai jellegű, valamint hogy a magánszférában a meglévő cégek amortizációja a fő forrása. Mindez nem kedvez a lendületes növekedésnek: a beruházási arány emelését igényelné a gyorsabb növekedés, vagy a forráselosztás hatékonyságát kellene erőteljesen javítani.

Különösen az elsőnek erősek a határai, kivéve persze az elméleti közgazdát. A politikai porondon ez népszerűtlen ötlet. Sőt, a kétezres évek választásai világossá tették, hogy *egyetlen erő sem juthat kormányzati szerephez, amelyik a folyó fogyasztás szempontját ne tekintené fontosabbnak* annál, ami a későbbi időszakban történik. Épp ezért jelentősebben *beruházásvezérelt növekedésre számítani nem érdemes*. Ez értelemszerűen még inkább így áll, ha a gazdaságpolitika – előbb a válság kezelésére, utóbb az újraiparosításra és más, politikai szempontokra tekintettel – a rögtönzések útját járja, a közterheket egyoldalúan a tőketulajdonosok rovására módosítja, és a jogkövető magatartás a közigazgatást nemigen jellemzi. A befektetési klíma alakulásában, az ehhez szükséges közbizalom kialakulásában minden nemzetközi felmérés szerint nagy szerepe van a kormányzati magatartás kiszámíthatóságának, a közbeszédben polgárnak nevezett stílusnak és a befektetőkkel való barátságos és rendszeres párbeszédnek (ez nem az alárendelődés szinonimája!). A fentebb felsorolt követelményekkel ellentétes gyakorlat az adott színvonalú befektetések minőségét is leronthatja, egyoldalúan a gyors megtérülésű területekre viszi. Vagy ellenkezőleg: az államilag kiemelt területek csak jelentős, a profitráta sokszorosára rúgó adókedvezmények révén biztosíthatók (házánkban már a 25%-os érték sem volt ismeretlen az elmúlt évek során).

Igaz, a forráselosztás hatékonyságának növelésével – vagyis *a tőkepiac és a bankrendszer fejlesztésével* – adott összegeket is eredményesebben lehetne fölhasználni. Erre azonban *kevés az esély*. Egyfelől a kormányzatok rendre fenntartják maguknak a jogot, hogy a startégiainak tekintett, nagyobb beruházásokba közvetlenül is beleszóljanak. Másfelől – mint évekkel ezelőtt kimutatható volt (Pálosi-Németh, 2008) – elmúlt az az időszak, amikor a térsében endogén módon fejlődhetett volna ki a tőkepiac. Mivel a globális tőkepiacokba történő integrálódás egyfajta rövidre zárásként végbement, mára esély sincs arra, hogy a tőkepiac meghatározóvá válhasson térségünkben. A bankrendszer tekintetében pedig a korábban már tárgyalt mérlegalkalmazkodás/*de-leveraging* a meghatározó folyamat. Ezt a Bázeli-3 túlbiztosításra törekvő előírásai és a térség növekedési lehetőségeinek kedvezőtlen megítélése együttesen legalább évtizedes irányzattá teszi. És lehet, hogy ez önbeteljesítő jóslattá válik: a reál- és a pénzügyi szféra *kölcsönös tartózkodása* hozza létre a szerény vagy semmilyen növekedési teljesítményt.

¹⁸⁸ Az adatok forrása: www.economywatch.com/economic.statistics, letöltve: 2013. jún. 17.

- b) A második termelési tényező *a munka* (nem erő, csak munka, labor vagy Arbeit). E tényező tekintetében a mennyiség és a minőség ellentmondása éleződött ki. Egyfelől lenne elég munkavállaló, ha a térségben kialakult szociális ellátórendszer – Csehország kivételével – nem ösztönözne arra, hogy az inaktivitás és a második gazdaságban való jövedelemszerzés kettőse sokak számára vonzóbb, mint egy bejelentett állás. Másfelől a képzettség ugyan magas szintű – a középiskola általános, a felsőoktatásban a korosztály 35–40%-a vesz részt –, e képzettségek azonban csak korlátozottan illeszkednek a munkaadók igényeihez.

Egyfelől a fejlődés minden térségbeli országban *tőkeigényes*, azaz *munkahely-megtakarító*, már csak azért is, mert a szerkezetváltást a nyugati országok cégei az otthonra kialakított technológiák mellett valósították meg. Másfelől a *közterhek magas szintje* a munkaadókat a munkamegtakarító megoldások felé viszik. Harmadrészt a képzettség, mint a bevezetőben már kiemeltük – különösen a középiskolai és a nyelvi –, sokszor formális, és nem is közelít a gyakorlat igényeihez. Ez nem a felsőoktatás szerkezetével, hanem *a képzés egészének minőségigénytelenségével* függ össze. A nevelés kiiktatása súlyosan visszaütött az udvariasan *social skills*-nek nevezett készségek visszafejlődésében. Vagyis: hadra fogható, együttműködésre és megújulásra kész, jó alapképzettségű munkavállalóból inkább hiány van, és hadra nem foghatókból túltermelés.

A borúlátó helyzetértékelést látszik alátámasztani az, hogy – mint fentebb láttuk – az aktivitási ráta egyedül Csehországban éri el az EU átlagát jelentő 62%-ot, míg Lengyelország és Magyarország, valamint Szlovákia is a gyors növekedés éveiben is alacsony munkapiaci részvételi arányával tűnt ki az OECD-országok sorából. A balti államokban az oroszok lakosság korlátozása önmagában korlátozza az innovatív állások körét, de a gazdaság szerkezete is hozzájárul ehhez.

- c) Szót ejtettünk már, de külön tényezőként is kell tárgyalnunk a *pénzügyi közvetítő rendszert*. A rendszerváltozás korai elméletei közül többen is kiemelt szerepet tulajdonítottak a bankok és a tőkepiac felfuttatásának, hiszen a szocializmus legfőbb gyengéje – Misestől tudhatóan – a forrásokkal való pazarló gazdálkodás és a nem hatékony döntések korrekciójának elmaradása. Ebből fakad egyébként az innovációs gyengeség is – ennek más összetevői is vannak (lásd alább).

Vagyis föltöbb logikusnak tűnt, hogy a kiutat a pénzügyi rendszer mutatja majd. Ugyanakkor mind a történelmi adottságok, mind a gazdaságpolitikai döntések más irányt mutattak. Ha a pályafüggőség elméletének van valóságalapja – ahogy azt az intézményi közelítések mindig is állították –, akkor az a tény, hogy a térségben, de a FÁK-ban és a délszláv térségben is a német–francia, bankvezérelte modellek működtek a szocialista fordulatig, azt valószínűsítette, hogy *ide fognak az országok visszatérni*. Ezt a gazdaságpolitikai döntések is fölerősítették.

A lényeg e tekintetben az, hogy a magánosítási és más szerkezetformáló döntéseket a kormányzat kézben tartotta szerte a térségben. És ekkor nehezen képzelhető el, hogy a magánosítás személytelen formáját jelentő tőkepiac lehetett volna a meghatározó. Sőt, mint a MOL példája mutatja, még a nyílt forgalmú tőzsdei cégeknél is fontosnak tartották – az eltérő összetételű – kormányok a saját kézben tartást.

A bankalapú vállalatirányítási modellben a cégek és a pénzintézetek összefonódása kézenfekvő. Ebből egyfelől bizonyos stabilitás és a bajok megelőzése, másfelől kézenfekvően magasabb költségszint és alacsonyabb hatékonyság adódik, mert nem versenyeztetnek minden egyes ügyletet, hanem többségüket eleve házon belül oldják meg.

Kétségtelen, hogy a bankrendszer túlnyomó részének külföldi kézbe adása a döntéseket jelentős részben az országhatáron kívülre helyezte. Ugyanakkor azt is kimutatták (Vogel–Winkler, 2012), hogy a külföldi bankok stabilizáló hatást gyakoroltak a válság időszakában. Ezzel együtt, mint láttuk, a mérlegalkalmazkodás és a Bázeli-3 hatására a pénzügyi közvetítés inkább szűkül, mint bővül. Hasonlóképp a verseny korlátozott volta kézenfekvően oka a pénzügyi közvetítés alacsony hatásfokának. Vagyis: bár nem kellett évtizedeket várni a valós bankrendszer kiépülésére, a pénzügyi közvetítés szerkezete és természete, valamint hatékonysága *kizárja azt, hogy a növekedés tartós gyorsulását épp e terület alapozza meg*, kiváltva a tőke és a munka főntebb vázolt gyengeségeit.

- d) Elvileg az *innováció* lehetőséget adna a fejlődés felgyorsítására. Az innováció¹⁸⁹ számos fajtája közül kettőt emelünk ki. Az egyik a túléléshez szükséges, apróbb változtatás, illetve e lépések sora. Ezek a gazdaság működéséhez és alkalmazkodásához nélkülözhetetlen, folyamatos, kisebb súlyú tevékenységek. Másfelől az úgynevezett *fundamentális* innováció, ami a közgazdaságtan és a szociológia hagyományos elemzési terepe. Ezen a nagy jelentőségű technológiai, szervezeti, szervezési változásokat és ezek hatására végbemenő átalakulásokat értjük, amilyen mondjuk a gőzgép vagy a világháló megjelenése volt.

Témánknál maradva azt célszerű leszögeznünk, hogy alapvető innovációkat többnyire tartós és *költséges kutatási folyamatok végén* hoznak létre (bár mondjuk a google épp véletlen fölfedezés eredménye). Vagyis: az ellenpéldák a szabályt erősítik, azaz a régi felismerést, hogy kutatás és kutatási ráfordítás nélkül nemcsak tudományos, hanem ipari, szabadalmaztatott eredmény sincs.

Ha arra gondolunk, hogy a kelet-közép-európai országok – különösen Lengyelország és Magyarország – évtizedek óta alig költenek K+F-re, a GDP

¹⁸⁹ Alapos elméleti és gyakorlati áttekintést ad erről Hámori Balázs és Szabó Katalin (2012) kötete.

0,8–1,0 százalékát (szemben az amerikai és japán 4-5%-kal), akkor jól látható: az *egyedi találékonyágnak határt szab a szervezett kutatás korlátozottsága*. Vagyis nagy áttörésekre e téren nemigen lehet számítani, amit különösen az üzleti K+F tartósan alacsony volta, és a fejlődés FDI függő jellege erősít.

- e) Végül szólni kell egy, a főáramú közgazdaságtanban nem szereplő, de az elmúlt évek új politikai gazdaságtani elemzéseiben kiemelt szerepet játszó tömeglélektani tényezőről, a *közbizalomról*. Kézenfekvőnek tűnhetne, pedig nem az: a megtakarításhoz, de még inkább a hazai valutában való megtakarításhoz, az így keletkezett vagyon felhalmozásához – lehetőleg belföldi pénzintézetnél és reáltőkében –, valamint az így képződött tőke befektetéséhez, valamint a befektetéssel létrejött munkahelyen munkatársak foglalkoztatásához *jogbiztonság és bizalom* szükségeltetik. Mindkettő egyként fontos: az axióma minden közgazdasági iskolánál, hogy személyi és vagyonbiztonság, valamint gazdasági jogállamiság nélkül a gazdasági körforgás *el se indul*.

Emeljük ki: *minden egyes lépéshez nagy és egyre növekvő mértékben van szükség* e nem materiális, nem számszerűsíthető, nem mérhető, minőségi jellegű tényezőkre. A kiindulópont – a szovjet birodalom és az ezt követő összeomlás, káosz és lassú kibontakozás – értelemszerűen mindannak az *ellenkezőjét* hozta a térségbe, mint amit a fenti normatíva megkövetelt volna. A várakozások és a valóság – főntebb már taglalt – elszakadása pedig tovább fokozta az eredendő bizalmatlanságot, a magánéleti kapcsolatoktól az intézményekben vetett bizalomig. Minél tovább tart(ott) a forradalmi jellegű kormányzás, minél inkább a rögtönzés válik a kormányzás működési módjává, annál alacsonyabb szinten állandósul a bizalom, s annál kevésbé érvényesül a kiszámíthatóság.

E kérdésekről nemrég átfogó elemzés jelent meg (Muraközy, szerk., 2012), amit nem kívánunk se ismertetni, se megismételni. A kötet szerzői több tudományos közéleti írástól ötvözve mutatnak rá arra, hogy a magyar társadalmat ez a jelenség kétségkívül sújtja. De nem kell tartanunk attól, hogy e látéleket alaptalanul általánosítsuk. E sorok írásakor épp egy tucatnyi cseh politikust tartóztattak le korrupciós vádakkal,¹⁹⁰ utóbb ebbe Petr Necas kormánya is belebukott. Szlovénia bankválsága egyben politikai válsággá is vált 2012–2013-ban, ahol a bankvezérek és a velük összefonódott politikai szereplők együtt buktak.¹⁹¹ Szlovákia 2012. évi választásában kiemelkedő szerepet játszottak a korrupciós vádak és viszontvádak, amiből a jobbközép erők jöttek ki rosszból. Végül Lengyelországban a baloldal strukturális megroggyanásában és a radikális jobboldali Jog és Igazságosság/PiS tartós hatalmi képződménnyé

¹⁹⁰ *Portfolio.hu*, 2013. jún. 13.

¹⁹¹ A függetlenség kivívásának hőseit, majd kétszeres kormányfőt, Janez Jansát e sorok véglegesítésekor ítéltek húsz évi börtönre kenőpénzek elfogadásáért; több egykori politikus és bankvezér még várja az ítéletet.

válásában meghatározó szerepet játszott az utóbbi korrupcióellenes fellépése és retorikája.

Anélkül, hogy kibontanánk ezt a sokszínű és fontos kérdést, leszögezhetjük azt, ami a jelen gondolatmenet szempontjából perdöntő. Nevezetesen: hogy a közbizalom helyreállítását ugyan minden győztes erő megígéri, de ezt az elmúlt negyedszázad folyamán senkinek sem sikerült tartósan. Márpedig a közbizalom – miként a jogállamiság és az átláthatóság is – évtizedes szinten, lassan tud csak kialakulni. Jelenleg és az előttünk álló évtizedben ez *aligha válik a növekedés hajtóerejévé*.¹⁹²

Mindebből következően belátható, hogy az endogén növekedési tényezők meghatározó szerepe egyben a régió *tartósan alacsony növekedési potenciálját is valószínűsíti* a következő egy-másfél évtizedben. A felzárkózás újabb nemzedék számára marad álom.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A jelen fejezetben a nagy távlatú áttekintéssel megkíséreltük kialakítani azt az elemzési keretet, ami az első fejezet elmélettörténeti és módszertani felütését, majd a második fejezet leíró és normatív elemzését követően az átalakulás adekvát elemzési eszközrendszerét jelentheti. Az európai közgazdaságtan ugyan *nem oldotta még meg a feladatot* – sem módszertanilag, sem történetileg, sem ágazati szempontból, sem országoként. Mégis remélhetjük, hogy a fentiekkel hozzájárultunk a korábinál találhatóbb és hathatósabb *elemzési szempontrendszer* kialakításához. Ennek segítségével múlt, jelen s jövő talán egyaránt alaposabban *megérthetővé válik*. Módszertani oldalról kiderült: a történeti és az intézményi mozzanatok szerepének helyreállítása nem tette fölöslegessé a matematikai eszközökkel – modellezéssel – végzett, számszerű előrejelzéseket megalapozó elemzéseket. Épp ellenkezőleg: utóbbiak – kontextusban visszakerülve – a gazdaságról való gondolkodást, a várakozások racionalitását és ezen keresztül a döntéshozatal peremfeltételeit-fenntarthatóságát egyaránt közvetlen befolyásoló, releváns eszközzé válnak. A következő részben ezért visszacsatolunk az elméletbe, s azt a kérdést taglaljuk: mit adhatott és mit adott valószínűsítően a rendszerváltozás kutatása és gyakorlata a közgazdasági elmélet számára?

¹⁹² A bizalomnak a válság – sikeres, illetve sikertelen – kezelésében játszott szerepét, valamint a gazdasági teljesítmény és a bizalom közti összefüggéseket részletesen tárgyalja monográfiájában Györffy Dóra (2013, 147–197. old.).

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. ASLUND, A. (2007): *How Capitalism Was Built. 2. bővített kiadás.* Cambridge–New York: Cambridge University Press
2. ASLUND, A. (2013): Slovenia must handle its banking crisis. Washington, D. C.: Peterson Institute of International Economics, *Real Time Economic Issues Watch*, ápr. 9., elérhető: www.piie.com, letöltve 2013. máj. 25.
3. BEREND T. Iván (2008): *Európa gazdasága a 20. században.* Budapest: az MTA Történettudományi Intézete és a *História* folyóirat közös kiadása
4. BEREND, T. Iván (2010): *Europe since 1980.* Cambridge–New York: Cambridge University Press
5. BHADURI, A.–ZASKI, K.–LEVCIK, F. (1993) Transition from the command to the market system: what went wrong and what to do now? – A Bécsi Nemzetközi Gazdaságösszehasonlító Intézet/WIIW zárótanulmánya, március
6. BIRD, G.–MANDILARAS, A.–POPPER, H. (2012): Is there a Beijing Consensus on international macroeconomic policy? *World Development*, 40. évf. 10. szám, 1933–1943. old.
7. BOHLE, D.–GRESKOVITS, Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery.* Ithaca: Cornell University Press
8. BOURGUIGNON, F.–ELKANA, Y.–PLESKOVIC, B., szerk. (2007): *Capacity Building in Economics Education and Research.* Washington, D. C.–New York–Budapest: a Világbank és a CEU Press közös kiadása
9. BRUTON, H. (1998): A reconsideration of import substitution. *Journal of Economic Literature*, 36. évf. 2. szám, 903–936. old.
10. CSABA László (1994): *Az összeomlás forгатókönyvei.* Budapest: Figyelő Kiadói Rt. (újra-nyomva 1995-ben)
11. CSABA László (2013): Az euró-övezet válságának néhány elméleti tanulsága. Megjelent: MURAKÖZY László, szerk.: *Minden Egész eltörött.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 260–284. old.
12. DENISOVA, I.–ELLER, M.–FRYE, T.–ZHURAVSKAYA, E. (2012): Everyone hates privatization, but why? Survey evidence from 28 post-communist countries. *Journal of Comparative Economics*, 40. évf. 1. szám, 44–61. old.
13. EBRD (2011): *Crisis in Transition: The People's Perspective.* London: febr.
14. EPSTEIN, R. (2013): Central and eastern European bank responses to the financial 'crisis': do domestic banks perform better in a crisis than their foreign-owned counterparts? *Europe-Asia Studies*, 65. évf. 3. szám, 528–547. old.
15. ERDŐS Tibor (1993): Kiszorítási hatás és válságellenes politika. *Külgazdaság*, 37. évf. 11. szám, 4–22. old.
16. FOSTER, N. (2012): On the volume and variety of intra-bloc trade in an expanded European Union. Bécs: a Bécsi Nemzetközi Gazdaság-összehasonlító Intézet/WIIW, *Working Paper*, 87. szám, június
17. GALBÁCS Péter (2012): *Aktív szabályozás vagy gazdaságpolitikai nihilizmus?* Budapest: Akadémiai Kiadó
18. GÁBOR R. István–GALASI Péter (1982): *A „másodlagos” gazdaság. Tények és hipotézisek.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
19. GEREBEN Ágnes (2014): *Posztszovjet forгатókönyvek.* Budapest: Helikon Kiadó (megj. alatt)
20. GYÖRFFY Dóra (2013): *Institutional Trust and Economic Policy: lessons from the History of the Euro.* Budapest–New York: CEU Press

21. HALMAI Péter–VÁSÁRY Viktória (2010): Real convergence in the new member States of the European Union. Shorter and longer term prospects. *European Journal of Comparative Economics*, 7. évf. 1. szám, 229–253. old.
22. HALMAI Péter (2013): A növekedési potenciál eróziója és krízise az Európai Unióban. *Közgazdaság*, 8. évf. 1. szám, 59–69. old.
23. HARE, P. G.–TURLEY, G. szerk.. (2013): *Handbook on the Economics and Political Economy of Transition*. London: Routledge
24. HAVRYLYSHYN, O. (2013): Is the transition over? A definition and some measurements. Megjelent: HARE, P. G.–TURLEY, G., szerk: *Handbook...* 59–73. old.
25. HÁMORI Balázs–SZABÓ Katalin (2006): *Információgazdaság*. Budapest: Akadémiai Kiadó
26. HÁMORI Balázs–SZABÓ Katalin, szerk. (2012): *Innovációs verseny. Esélyek és korlátok*. Budapest: Aula Kiadó
27. HUANG, Y.-S. (2012): How did China take off? *Journal of Economic Perspectives*, 26. évf. 4. szám, 147–170. old.
28. HUNYA Gábor (2012): The role of multinational corporations in international business integration. Bécs: a Bécsi Nemzetközi Gazdaság-összehasonlító Intézet/WIIW, *Research Report*, 384. szám, november, elérhető: www.wiwi.ac.at/publications, letöltve 2013. máj. 25.
29. JOO, J. H. (2013): A typology of political elites and its transformation in China: from 'ideology-oriented' elites to 'fragmented-reproductive' elites. *Asian Perspectives*, 37. évf. 2. szám, márc.–ápr., 255–280. old. Elérhető a Lynne Reiner Publishers/USA honlapján
30. KÁDÁR Béla (1979): *Szerkezeti változások a világgazdaságban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
31. KIS János (2013): Az összetorlódott idő. *Beszélő*, III. folyam, 17. évf. 5. szám – idézve az online kiadásból: www.beszelo.c+h.u, letöltve 2013. máj. 24.
32. KORNAI János (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása: siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 12. szám, 907–936. old.
33. KORNAI János (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Budapest: Akadémiai Kiadó
34. KORNAI János (2012): *Gondolatok a kapitalizmusról*. Budapest: Akadémiai Kiadó
35. KOTZ, D. (2013): Why did transition happen? Megjelent: HARE, P. G.–TURLEY, G., szerk: *Handbook...* i. m. 108–117. old.
36. KRAMER, M. (2011): The demise of the Soviet bloc. *Europe-Asia Studies*, 63. évf. 9. szám, 1535–1560. old.
37. LIST, F. (1941/1940): *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. Budapest: a Magyar Közgazdasági Társaság kiadása
38. MADDISON, A. (2009): *Monitoring the World Economy*. Párizs: az OECD kiadása
39. MERKEL, W.–KOLLMAYER, R.–WAGENER, H.-J., szerk. (2014): *Handbuch der Transformationsforschung*. Wiesbaden: VS Verlag für die Sozialwissenschaften
40. MIHÁLYI Péter (2009): A washingtoni konszenzus jelentősége a poszt-szocialista országok számára. *Competitio*, 7. évf. 1. szám
41. MURAKÖZY László, szerk. (2012): *A bizalmatlanság hálójában: a magyar beteg*. Budapest: Corvina Kiadó
42. MURAKÖZY László (2012): *Államok kora: az európai modell*. Budapest: Akadémiai Kiadó
43. OFER, G. (2008): Soviet growth record. Megjelent: BLUME, L.–DURLAUF, S., szerk.: *The New Palgrave – a Dictionary of Economics*. 2. kiadás, 7. kötet, 719–728. old.
44. PÁLOSI-NÉMETH Balázs (2008): *A feltörekvő országok tőkepiacai a pénzügyi globalizációban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
45. POPOV, V. (2010): Putting the success stories in post-communist world in a broader perspective. *Society and Economy*, 32. évf. 1. szám, 83–102. old.

46. STOJKOV, A.–ZALDUENO, J. (2011): Europe as a convergence engine: heterogeneity and investment opportunities in emerging Europe. Washington, D. C.: Világbank, *Policy Research Working Paper*, 5837. szám, elérhető: www.worldbank.org/publications, letöltve 2013. máj. 18.
47. SZAKOLCZAI György (2010): A washingtoni konszenzus és a poszt szocialista országok. *Competitio*, 9. évf. 1. szám, 167–187. old.
48. SZENTES Tamás (1990): *A kelet-európai átalakulás és a világgazdaság*. Budapest: a Kossuth Könyvkiadó és az Aula Kiadó közös kiadása
49. SZENTES Tamás (2013): Tények, adatok és mutatószámok felhasználásának anomáliái. *Közgazdaság*, 8. évf. 1. szám, 7–18. old.
50. TINBERGEN, J. (1969): 'Prize Lecture: The Use of Models: Experience and Prospects', elérhető: www.nobelprize.org, letöltve 2013. jún. 16.
51. TOMKA Béla (2011): *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életszínvonal Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó
52. TURLEY, G.–LUKE, D. (2010): *Transition Economics – Two Decades On*. London: Routledge
53. VILLAVARDE, J.–MAZA, A. (2011): Globalization, growth and convergence. *World Economy*, 34. évf. 6. szám, 952–971. old.
54. VOGEL, U.–WINCKLER, A. (2012): Do foreign banks stabilize cross-border bank flows and domestic lending in emerging markets? Evidence from the global financial crisis. *Comparative Economic Studies*, 54. évf. 3. szám, 507–530. old.

6. MIT ADOTT A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENET TANULMÁNYOZÁSA A VILÁG KÖZGAZDASÁG- TUDOMÁNYÁNAK?¹⁹³

ÖSSZEGZÉS: Ez az áttekintő fejezet a világ közgazdaság-tudományában az évezredfordulón megindult önvizsgálati folyamathoz kötődik. Azt a nyitott kérdést vizsgálja, hogy a rendszerváltozás művelése és kutatása, az elmélet és a gyakorlat szokatlanul szoros kapcsolata, a kísérleti ellenőrzés valóban kivételes lehetősége mi módon befolyásolhatja és befolyásolta már eddig is a minőségi közgazdaságtan mibenlétéről, céljairól, eszközeiről és várható eredményeiről szóló szélesebb diskurzust. Míg utóbbi korábbi írásaink mellett e kötet első, érdemi fejezetében kibontottuk, a következőkben több lépéses közelítést alkalmazunk. A részterület eredményeinek bemutatása után visszacsatolunk a világ gazdaságelméletében folyó vitákhoz, amelyek közül többet is tesztelt a rendszerváltozás. Ezt követően módszertani és elméleti következtetéseket fogalmazunk meg, méghozzá a fejlődéstan szempontjából. Vagyis: vállaljuk azt, hogy nem az általános egyensúly, hanem a FELTÖREKVŐ országok szempontjából vizsgálódunk. A főáramtól eltérően a közgazdaságtant nem értéksemleges technikának tekintjük, mert amint a gyakorlatban alkalmazzák, nem is lehet az (ezt igazoljuk). Ehelyett normatív módon, a gyakorlati megoldások javításának – Adam Smith-re és David Ricardóra visszamenő – igényével összegzünk és általánosítunk.

* * * * *

A közgazdaságtan fejlődésében az elmúlt másfél évtizedben létrejött egy sajátos zsáner, ez pedig az önvizsgálat és az önértékelés kettőse. Mivégre műveljük e tudományágot, mire jutottunk, merre van az előre? A tudományszak helyzetének efféle nagyívű – bár sosem teljességre törekvő – áttekintését idéztük a harmadik fejezetben Kenneth Arrow és Olivier Blanchard tollából, és hasonló zsánerű írások sora jelent meg az ezredforduló szülte alkalommal élve. A másik zsáner voltaképp a *Journal of Economic Literature* találmánya. Mint ismeretes, a közgazdaságtan eme vezető és főképp a kereteket kijelölő folyóirata a hosszabb-rövidebb könyvismertetések mellett rendszeresen közöl egy-egy szűkebb

¹⁹³ Ez a fejezet kibővített és részletesebb változata annak a székfoglaló előadásnak, amit a szerző a Magyar Tudományos Akadémián rendes tagsága alkalmából tartott 2013. november 26-án.

szakterület állapotát, helyzetét és kilátásait taglaló írásokat. Ezen esszék a testvérlap – a gyakorlatorientáltabb *Journal of Economic Perspectives* – írásaihoz hasonlóan átfogó jellegűek, részletesen dokumentáltak és sok tekintetben az útmutató szerepét töltik be. Kik és mik voltak jelentősek, mit alkottak, mit adtak a korábbi ismeretekhez, milyen vitákból milyen eredmények születtek?¹⁹⁴ S bár e műfajt főképp az Amerikai Közgazdasági Társaság eme két zászlóshajója műveli, más területeken és lapoknál, valamint értelemszerűen a könyvkiadásban is megjelenik ez a törekvés. És ha a tudományos közösség megítélésében egy-egy efféle szemleciikk megírása – ami rendre felkérés alapján történik, nem *double blind refereeing*¹⁹⁵ keretében – a szakma csúcspontjának számít, az elméletörténet leértékelődése okán a tanszékek működése és az előmenetek ezt nem tükrözik.

Mikor érdemes egy-egy időszakot vagy területet áttekinteni? Értelemszerűen e kérdésre is többféle válasz adható. Egyfelől időszerű lehet az összegzés, ha egy időszak, korszak vagy fejlemény lezárul, ahogy az a szovjet birodalommal vagy a keynesi gazdaságpolitika egyeduralmával történt. Másfelől értelmes lehet az áttekintés, ha a korábbi paradigma megrendül – a Bolyai-matematika és a kvantumfizika a szokásos példa. Végül hasznos lehet az efféle összegzés, ha egy folyamat már kellően kiterjedt, hosszú ideje tart és az esetlegességeken túlmutató szabályosságokat is mutat. Utóbbi alapon közöltek a főntebb idézett vezető lapok áttekintéseket a 2008–2009-es válságról, a kísérleti közgazdaságtan állapotáról, a kínai gazdaság fejlődésének versengő magyarázatairól vagy épp a vezető közgazdasági lapok publikációs gyakorlatából kirajzolódó ítéletekről és előítéletekről, ezek szakmai hatásáról és sok más témáról is.

Ha szabad előrebozsátani, a felsoroltakban az a közös, hogy a neoklasszikus *ortodoxia szigorú mércéjén ezek egyike sem szűken vett közgazdasági-szakmai kérdés*. Hiszen nem ismétlődik szinte korlátlan számban, nem írható le matematikai nyelven, nem modellezhető, nem szolgál közvetlen általánosítható – bárhol s bármikor érvényes – felismerésekkel. És mégis: még ha csupán a legtekintélyesebb, legtöbbször idézett amerikai szaklapokat vesszük is alapul, azok gyakorlatá-

¹⁹⁴ Ehelyütt érdemes felhívunk a figyelmet a világháló használatával a gyakorlatban egyre inkább elhalványodó – pedig egyre nagyobb jelentőségű – *forráskritika* jelentőségére! Manapság a legtöbbször használt forrás a szabad enciklopédia, a fiatalok kedvelte *wikipédia* jellemzően ellenőrizetlen ismeretek tárháza. Gyakorta szembeötlő, hogy az érintett vagy tanítványai hozták létre, vagy ismeretlenek „nyúltak bele” – és ekképp (jó esetben) legfőljebb első közelítésnek használható. A tévedéseket a szabad szerkesztés egyáltalán nem képes automatikusan kijavítani. Érdemes felidézni: a BBC nemrég külön elemzést szentelt annak, hogy az önkényes és sokszor elfogult szerkesztés okán a szövegek tartalma gyakran és követhetetlenül változik, és semmiképp se szolgálhat támpontul (*Topics...*, 2013). Az általunk ismételt idézett lapokban sokszorosan ellenőrzött és szerkesztett ismeretek jelennek meg, az akadémiai tudományosság által hitelesített forrásról van szó.

¹⁹⁵ Ez azt jelenti, hogy sem a lektor nem ismeri a bírált szerzőt, sem viszont.

ban még a főáram egyeduralkodóvá válásának idején is megjelentek a főtebb sorolt „tévedések” és „kitérők”, a hagyományos társadalomtudomány és az elmélet-történet vizeire történt elköborlások.

Eme irányzatok dokumentálását részben a harmadik fejezetben végeztük el, részben a világhálón bárki könnyen ellenőrizheti az elmúlt 10–15 év tartalomjegyzékének áttekintésével. Állításunk a következő: ha most a rendszerváltozással kapcsolatban fölvetjük a címben foglalt kérdést, akkor nem tértünk ki a közgazdaság-tudomány kereteiből, nem tévedtünk ismeretlen vizekre.

Vélhetőleg a tudomány lényegéhez tartozik, hogy a részterület művelője időről időre megkérdezi: hol is az ő helye az egészben, a tudományszak összességében? Mit adott ő hozzá az emberiség ismereteinek tárházához? A rendszerváltozás különféle oldalainak kutatói tehát egy természetes és minden más tudomány-szakban is bevett zsánert művelnek, amikor azt kérdezik, hogy az ő munkálkodásuk mennyiben vitte előre a gazdaságról szóló ismereteket, illetve mennyiben járulhatott hozzá a tudományszak műveléséhez. Az e témában megjelent művek eddig a szovjetológiának a közgazdaság-tudomány egészére vonatkozó hozamát (Ellman, 2005), a rendszerváltozás első szakaszának vélhető eredményeit (Dyker, 2004) és a kínai gazdasági átalakulás – semmilyen elméletbe se illő – sajátos útjának kutatásával kapcsolatos ismereteket (Jefferson, 2008; Huang, 2012) próbálták ebbe a folyamba illeszteni.

A magunk részéről abból indulunk ki, hogy negyedszázad körülbelül az a szokásos mérték, amit már a történészek is elfogadnak elemzési keretnek, egységként. Vegyük az 1919–1944 közti időszakot, de vehetjük az 1789–1815 közti szakaszt vagy bármely más, nem európai kultúra fejlődésének negyedszázadát, ez az egység releváns elemzési időszak. A gazdasági hullámzások elmélete – ami a közgazdaságtanban Samuelsonig az egyik meghatározó kutatási téma volt – általában az évtizedes egységeket kedvelte. De bármely más egybevetésben is megállapítható: egy negyedszázad mindenképp alkalmas a mérleg készítésére, akkor is, ha nem gondoljuk, hogy egyfajta megfellebbezhetetlen és végleges – vagyis tudománytalan – eredményre juthatnánk.

A RENDSZERVÁLTOZÁS KUTATÁSÁNAK FŐBB FELISMERÉSEIRŐL

Vállalkozásunkat az teszi egyáltalán lehetővé, hogy mostanra jelentek meg azok az összegző munkák, amelyek átfogó jelleggel, többnyire számos szerző közreműködésével tartalmazhatják mindazt, amit közmegegyezésnek tekinthetünk e téren (Hare–Turley, szerk., 2013; Merkel és Tsai, szerk., 2013; Kolodko–Tomkiewicz, szerk., 2011; Turley–Luke, 2010; Kornai, 2012). Mint a korábbiakban láttuk, amint a *Journal of Economic Literature*, ami a közgazdaság-tudomány általánosan elfogadott katalogizálását, szakmai beosztását tartalmazza, aképp a

közgazdaságtan enciklopédiájának számító nyolckötetes és online frissítésekkel is folytonosan gazdagodó *New Palgrave* (Blume–Durlauf, szerk., 2008) *folyamatosan tartalmazta* a gazdasági rendszerek összehasonlítását, átalakítását és specifikusan a posztkommunista átalakulás előzményei, folyamatai, makro- és vállalati szintű kérdései témakörét, *önálló fejezeteket szentelve* mindegyiknek.¹⁹⁶

Ha van, amit a több ezer oldalnyi főttebb sorolt összegzésekből kiemelhetünk, az a következő, a tudományszak mibenlétét, módszereit és eredményességét érintő néhány megállapítás.

A *módszertani individualizmus* általában a makrogazdasági folyamatoknak az egyedre és a mikroökonómiai alapokra való visszavezetése, azaz a Jevonsra visszamenő *redukcionizmus* – melynek révén állítólag univerzálisan érvényes felismerések születtek meg – *konkrétan tévűtnak bizonyult*. Nem kell nagyon messzire mennünk, ha csak a rendszerváltozás alapjait jelentő SLIP¹⁹⁷ feladategyűttest vizsgáljuk, és látjuk, hogy a *kettő* – amit az elmélet lucasi „mikro-alapozása” jelentene – még véletlenszerűen sem eshet egybe. Az egyéni döntésekből és azok vélelmezett – egy meghatározott gondolati és motivációs sémát föltételező – jellegzetességeit követő leírásból lényegében soha és sehol nem következett – mert nem is következhetett – semmi a makrogazdasági folyamatokra nézve. Sőt, inkább az ellenkezőjét látjuk törvényszerűnek, a hagyományos nemzetgazdaság-üzemgazdaság/*Volkswirtschaftslehre/Nationalökonomie–Betriebswirtschaftslehre/IO-felosztásnak* nagyon is megfelelően.¹⁹⁸

a) *A stabilizáció* a makrogazdaságban mindig és mindenütt a perdöntő. Ebben nem más jeleink meg, mint az összesség érdeke, ami nem tűri, hogy a kormányzat közvetlenül – áremelkedéseket gerjesztve – vagy közvetve – a pénz- és hitelkínálat felelőtlen lazítása révén – inflációval zsebelje ki a társadalmat. Mi több, sokoldalúan igazolt statisztikai tény az is, hogy az árstabilitás megközelítése nélkül sehol és soha nem indult meg a növekedés, és még kevésbé volt képes tartóssá válni. Ugyanakkor biztos, hogy az infláció

¹⁹⁶ Annál szembeötlőbb, hogy a magukat igazán elméletinek és színvonalasnak tartó tanszékek és karok azzal mutatják ki felfogásuk purizmusát, hogy efféle sekélyes, „zsurnalisztikus” témákba nem ereszkednek le, és hallgatóik sem tehetik ezt meg (hisz a kínálatban nem szerepel). Újabb példa a tudomány és a meglehetősen beszűkült tananyagok elválására, ami a mi országainkban talán súlyosabb, mint mondjuk az Egyesült Államokban.

¹⁹⁷ Angol mozaikszó és szójáték, jelentése elcsúszás vagy nyelvbtlás: a stabilizáció, a liberalizálás, az intézményépítés és a privatizálás első betűiből.

¹⁹⁸ Ez közzismerten egyáltalán nem fed át a megszokott makro- és mikroökonómia felosztással. Utóbbi Chicagóban hagyományosan a Price theory és a Market structures, esetleg a Competition policy című kurzusokon oktatták, valaminek részeként, de nem e meggyökerezett és a való világ eseményeit értelmező diszciplínák *helyett*, mint manapság szokásos. Még egyszer: nem a matematikai nyelvezettel van baj, és nem a példamegoldással, nem is a számszerűségek kultuszával csupán, mert utóbbi értelmese is művelhető, ahogy Ragnar Frisch és Jan Tinbergen poétikus Nobel-előadásai ma is bárki elolvashatja: www.nobelprize.com

megszüntetése egy sor szereplőnek fölöttébb *kedvezőtlen*. Például magának a folyamatot vezető kormányzatnak sokkal könnyebb az élete, ha a pénztöbbletnek – *monetary overhang*-nek – becézett jelenséget – ami a hiány tükörképe – a jövedelmek elinflálásával kezelheti. Hasonlóképp ezen az úton tudta minden gyenge kormány – különösen Borisz Jelciné – a sokfelé húzó részerdekerek ellenében a gazdasági egész szempontjait érvényesíteni. De rosszul jár az infláció megszüntetésével a versenyképtelen termelő, az ott foglalkoztatott munkavállaló, a költségvetés bevételi oldala – rövid távon és nominálisan –, és persze a kamara hasznától eleső jegybank is.

- b) *A piaci liberalizálás* sem ok nélkül vált a rendszerváltoztató politikával szembenállók egyik szitokszavává. Mert igaz, hogy a piaci hozzáférés megkönnyítése, a verseny megteremtése, a reális árak kialakulása javítja a forráselosztást és a fogyasztói jólétet. Mi több, egyáltalán a valós értelmű gazdasági kalkulációnak, a mikroökonómiaiilag értelmezhető egységek létrejöttének is alapja. Mégis: a verseny olyasmi, amit mindenki másnál kedvelünk, csak magunkat vonnánk ki belőle, ha tehetnénk.¹⁹⁹ A piaci liberalizáció azt jelenti, hogy fapadossal járunk, miközben megszűnik a nemzeti légitársaság, hogy magánszolgáltatók révén beszélgetünk, és a legnemesebb szándék se képes létrehívni és életben tartani egy állami mobilszolgáltatót, meg hogy szlovák tejet iszunk, miközben a magyar gazda állá felkopik.
- c) *Az intézményépítéssel* se jobb a helyzet, már amennyiben a civilizált piacgazdaság és a polgári jogállam európai eszményeit megjelenítő intézmények jönnek létre. A nemzetközi közgazdasági elmélet (Acemoglou–Robinson, 2013) által kiemelten szorgalmazott és a tartós fejlődés zálogaként bemutatott, *pártatlan* és *szabálykövető*, a *közjót megjelenítő* intézményekről van szó.²⁰⁰ Eme intézmények – mint az ismétlődő játékok szabályai – épp arra szolgálnak, hogy minden egyes szereplő – köztük a törvénykező – kezét megkössék. Ennek révén válik az egyoldalú érdekérvényesítés korlátjává, és a – különösen nagyobb távú befektetéseknél fontos – előreláthatóság garanciájává. Ismét: ami jó a közösségnek, bizony kínos, kellemetlen, költséges, bosszantó, vagy egyszerűen csak körülményesség forrása az egyén számára.
- d) És ha eljutottunk *a magánosításig*, akkor a rendszerváltozás résztvevői és megfigyelői számára nem kérdéses, hogy mi sem ritkább e folyamatban annál, mint amit a reformkori elv fogalmazott meg „a haza javára és a maga hasznára”. Vlagyimir Putyin durva fellépése az „oligarchák” ellen épp azért volt és maradt oly népszerű, mert a társadalom a magánvagyon „ebül szerzett jószágoknak” tartja. Érdemes ismét felidézni azt a kiterjedt felmérést

¹⁹⁹ 'Mindenkori monopolista, aki megengedheti ezt magának' – tartja az amerikai mondás.

²⁰⁰ A szociális piacgazdaságról szóló részben taglaltuk, hogy a közjó miért fontos és miért nem azonos egy procedurális ésszerűséggel, a többség nézetével vagy pusztán a közvélekedés által támogatott egyensúlyi helyzettel.

(Denisova és tsai, 2012), ami a posztkommunista világ egészére kiterjedve mutatta be: az el nem ismerés forrása az, hogy nem látható a kapcsolat a teljesítmény²⁰¹ és a vagyongyarapodás között. Minél szembeötlőbb, hogy a korábbi állami monopóliumok váltak magánmonopóliumokká – mint a poszt-szovjet térségben –, vagy minél több példát tudunk a privatizáció lerablásos formáiról,²⁰² annál szembeszökőbb: valóságközeli helyzetben nem lehet szó semmiféle „mikroalapozásról”, vagyis a közjónak az egyéni gazdasági haszonszerző magatartásra történő visszavezetéséről.

- e) Nem kérdéses az sem, hogy a rendszerváltozás kapcsán épp arról az „avitt” közgazdasági közelítésnek az újraeledéséről volt szó, amit a közgazdaságtan tévelygéseit bírálva magunk is szorgalmaztunk (egyebek mellett az első fejezetben). Konkrétan: a rendszerváltozás lényegét a széles/makroösszefüggések uralmát, a köztük lévő eltéphetetlen kapcsolatot a középpontba állító rendszerparadigma – *Ordnungstheorie*, *Ordnungspolitik* – keretében lehet jól tárgyalni, leíró és normatív értelemben is (vö. legutóbb Kornai, 2012 is). *Ez bizony épp az ellenkezője a maximáló egyed, a tökéletesen informált szereplő, az autista ágens, a reprezentatív fogyasztó hívószavaiból felismerhető, mikroalapozásra törekvő és arra büszke, sőt azt tudományossága mértékének megtevő, ma is uralkodó főáramú közelítésnek.* Nem az egyén jóléte, döntése, preferenciái a mérvadóak, hanem az, hogy ezek – tömegjelenséggé összeállva – milyen *eredőt* adnak ki, mint egyebek mellett Alfred Marshallnál vagy a különféle nemzetgazdasági iskoláknál, a történeti iskolától az ordoliberalizmuson át az intézményi közgazdaságtan különféle ágaiig megfigyelhető.
- f) Nem érdektelen mozzanat záróakkordként az sem, hogy a felsorolt – százat megközelítő, magasan jegyzett, tudományos pályát jó egyetemeken befutott szerző és vezető kiadók jegyezte – munkákban *nyoma sincsen a mai főáramot jellemző egyoldalú és kizárólagosságra törő formalizmusnak.* Ha az idézett outputot tudományos teljesítménynek tekintjük – a résztvevők köre, hatása, kiadói és más bevett szempontok alapján –, akkor biztosan megkérdőjeleződik az a – főként a doktori képzést és a vezető folyóiratokat eluralt – törekvés, ami kizárólag és feltétel nélkül a matematikai nyelven való tárgyalást és a modellszerű közelítést fogadja el tudományosnak, és minden tudományozak mércéjének, ahogy ezt egykor Neumann János nyomán sokan vélték.

²⁰¹ Csepeli és társai tanulmánya (2005) korábban azt is felmérte, hogy a társadalom ezen országokban – az amerikaitól eltérően – az egyéb teljesítményeket is elveti. Így például a sportban vagy a művészetben elérteket is umbuldának, összeköttetésnek, szerencsének vagy kivételezésnek tudja be. Ezt egyenes úton, becsületes ember – főleg az ún. „kisember” – eleve nem érheti el! Ezért joggal utálkozik kapásból és a részletek ismerete nélkül is.

²⁰² E kérdéskört enciklopédikusan tárgyalja Mihályi Péter (2010) több mint másfél ezer oldalas áttekintése.

Úgy tűnik, a leíró, empirikus, történeti, intézményi és más – meghaladottnak vélt – közelítéseknek bizony van helyük, mert *a vizsgálat tárgya meg sem érhető másképp*. Megjegyezzük, hogy ezek a megfigyelések és fejlemények egybeesnek a világ közgazdaságtanában kialakult fejleményekkel! Méghozzá olyan, „kisebb jelentőségű” területeken, mint amilyen a pénzügyi válságok elemzése (Reinhart–Rogoff, 2009), a gazdasági fejlődés elmélete (Acemoglou–Robinson, 2013), a történeti és a biológiai meghatározottság összefüggése a gazdasági teljesítményben (Spolaore–Wacziarg, 2013) és a kísérleti közgazdaságtannak az optimáló modelleket rendre megcáfoló, és a korlátozott racionalitást alapelvevé emelő (Harstadt–Selten, 2013) vonala.

Egyelőre csak a főáram lapjait és exponenseit emeltük ki a párhuzamban, ami nyilván nem a teljes piaci kínálat az eszmék versenyében. Nem arról van szó, hogy mindezek kiszorítanák, esetleg fölöslegessé tennék a mennyiségi és matematizáló elemzéseket, de hogy utóbbiakat mércének tekintsük, azzal kapcsolatban súlyos kételyeket vetnek föl a sorolt tények és összefüggések. Persze elképzelhető – ahogy magam is tapasztaltam nem egy helyen –, hogy az efféle ügyeket nemes egyszerűséggel a politikatudomány, a szociológia vagy épp a napi politika asztalára utalják a magukat igazán színvonalasnak és elméletinek nyilvánító tanszéki kollégák. Hiszen – mint láttuk – vezető elméleti lapok hasábjaira efféle kérdésekkel, efféle módszerekkel, témafelvetésekkel és töprengésekkel valóban nem lehet bejutni...

Prófétainak bizonyult Friedrich August von Hayek (1974) Nobel-díj átvétele alkalmából megfogalmazott meglátása. Ha a matematikai módszerek – főleg a modellszerű gondolkodás, amiben Oskar Lange oly elegánsan bizonyította a szocializmus életképességét, az intézmények közömbös voltát – öncéllá válnak, *a tudás helyett annak látszatát biztosítják csupán*. Nem azért, mert a matematikai tárgyalásmód hamis, hanem azért, mert ha olyan jelenségekre alkalmazzák, amelyeknek természete más – egyedi, irracionális, fordulat- vagy sokkszerű –, *akkor a tárgy és a módszer nem fedi egymást, és ez lesz a tévedés forrása*.

Mint kézenfekvő: egy zeneművet – a dodekafónok kivételével – általában nem lehet matematikai leírással értelmezni, egy költeményt, de adottan egy lélektani eseményt, egy nyelv struktúráját vagy fejlődését, vagy épp egy betegség lefolyását és gyógyítását sem. A rendszerváltozás kutatása tehát újabb adalékkal erősítette meg azt a régi tudományelméleti felismerést, ami korábban is elfogadott volt a természet- és humántudományok széles körében, de megkérdőjeleződött a technicista neoklasszikus ortodoxia egyeduralmának évtizedeiben a közgazdaság-tudományban.

HOGY LEHETETT HELYES TÉTELEKBŐL KIINDULVA HIBÁS A GYAKORLAT?

1. Az elmondottakból jól látható: a rendszerváltozás már az 1997–1999. évi és a 2008–2009. évi pénzügyi válságokat *megelőzően indokolta, sőt a maga területén ki is kényszerítette* a – Keynesselel sírba szálltnak vélt – *makroökonómia, a főáram által rendszeresen kihagyott pénz/pénzügyek*²⁰³/*ösztönzők, valamint az egész intézményi közelítés rehabilitációját.* Igen, a rendszer összeomlása, a rendszervákuum, majd az új intézmények – csak részben konstruált – létrejötte mind az intézményekről, azok szerepéről szólt – ez pedig a neoklasszikában nem is létezik, sőt axióma szintjén volt kizárva.

Mindebből nem következik az, hogy soha, sehol, semmit ne kellene a fizikában különösen kedvelt modellezés révén megvizsgálni. Hanem csak azt kell belátnunk, hogy az intézménymentesség a mai főáramnak nem egy véletlenszerűen választott, különös ízlésvilágát megjelenítő sajátossága, amit ugyanúgy nem illik emlegetni, mint akasztott ember házában a kötelet. Sajnos a helyzet az, hogy ha feladatunk a prospektúrára köt, akkor nem fanyalaghatunk a boncmester nem kellő kifinomultságán.

Vagyis: ha elfogadjuk, hogy e történelmi folyamat alapjaiban és számos részében gazdasági természetű, akkor értelmes és hasznos a közgazdaságtan olyasfajta *megújítását* szorgalmazzunk, ahol *többé nem szükséges magyarázni a kézenfekvőt.* És mivel, mint láttuk, nem pusztán a 30 átalakult állam, Kína, Vietnam és a még átalakulásra váró többi fejlődő állam konkrét kihívása követeli ezt a fordulatot. Hanem a közgazdaságtanon belüli irányzatok már a főáram partvonalán és mellékágaiban is megfogalmazták ezt. Igényünk talán sem szerénytelennek, sem szakmaiatlannak nem minősül.

2. Az átmenettan talán legérdekesebb része a tudományelmélet számára az volt, amikor és amennyiben *a tudományszak bevett, divatos vagy véletlenszerűen kiválasztott tételeit közvetlenül vagy közvetve a gyakorlatban is kipróbálták,* vagy erre tettek kísérletet. Igaz, nehéz azt megállapítani, mikor volt e törekvés őszinte, s mikor szolgált pusztán egyértelmű politikai, hatalmi, újraelosztási vagy vagyonszerzési törekvések fügefaleveleként. Utóbbira kézenfekvő példa Csehország, ahol az elvont filozófiai elveket nagyon is konkrét kizsebelések megideologizálására használták fel (Kocenda–Hanousek, 2013).

²⁰³ A hazai főáram védelmezőitől (Benzúr és tsai, 2013, 729. old.) annyit már megkaptunk, hogy elismerték: e kérdéskört „nem tárgyalta súlyának megfelelően” a főáram. Igaz, ebből nem a módosítás igényét, hanem a változatlan továbbélés helyes, követendő, sőt hazánkba is átültetendő voltát vonják le következtetésképp (uo. 731. old.). Ez csak akkor helyeselhető, ha a magyar felsőoktatásnak kimondottan az a célja, s egyben sikerének mércéje, hogy minél előbb minél több kiművelt főt *küldjön el az országból.* Ezt eddig a szándékolatlan, leküzdendő hatások közé soroltuk, és egyebek mellett az MTA Bolyai és Lendület programjaival próbáltuk ellensúlyozni.

A legérdekesebbnek talán épp azok az esetek bizonyultak, amikor a közgazdaságtan bevett tételeinek sikertelen alkalmazására került sor, olyasféle ismeretek bevetésére, amit – a tananyag irányultságától függetlenül – mindnyájan tanultunk, nemzedéktől, országtól, szakiránytól függetlenül. Például az az összefüggés, hogy a tulajdonnak minden rendszerben, de különösen a piacban kitüntetett jelentősége van, az általános egyensúlyi elmélet kivételével mindenütt az axiómák közé sorolódik. Mégis, aligha volt meglepő, hogy a magántulajdon mint formális intézmény bevezetése – a kísérő intézmények, mint a verseny és az átláthatóság – híján, az eme intézményt körülbástyázó normák, elvárások, kulturális és civilizációs elemek hiányában Oroszországban kimondottan egyfajta rablókapitalizmust szültek (Hedlund, 2011, 237–244. old.). Ugyanakkor Magyarországon – számos elemzésben bemutatott módon – a „klasszikus szocializmus” alig négy esztendőn át, 1949 és 1953 között érvényesült. Ez azt is jelentette, hogy mind a formális jogrendben, mind az informális viszonyokban lényegesen kisebb és kevésbé durva volt a megszakítottság, mint Oroszország esetében. És a Nyugattal való érintkezés számai se szűntek meg soha. Ekképp talán nem meglepő, hogy nálunk – a gyakori vélekedés ellenére – nem a nómenklatúra, és különösen nem a késő kádári vezető réteg hatalomátmentése volt a jellemző – és az ezzel járó vadkapitalizmus sem alakult ki. Ehelyett a társadalomban – Kolosi Tamás és Szelényi Iván (2010) legutóbbi, figyelmet keltő felmérése szerint – inkább a hosszú távú pályafüggőség érvényesült. Azaz: a háború előtti vállalkozói ismeretek és tudástőke, nem pedig a szocializmusban való túlélést megalapozó „uli-buli” képességek határozták meg,²⁰⁴ kiből lett hosszabb távon sikeres vállalkozó. Hasonló eredményre jutott más körben végzett, hasonlóan széles bázisú felmérésekkel korábban Laki Mihály és Szalai Júlia (2004) is. És ekképp a magyar modell is a némethez közelít, az osztrák–finn korporativista és szociális védelmi vonások nélkül. Az elmélet szintjére visszatérve: ismét a kontextus uralja a kimenetet, nem az általános törvényszerűségek!

3. Hasonlóképp: Ludwig von Mises (1920) klasszikus okfejtéséből ismert, hogy minden szocialista rendszer születési hibája a tőkével való rossz gazdálkodás, az allokációs hatékonyság és a *tőkepiac hiánya*. Mégsem kérdéses, hogy a rendszerváltozás első negyedszázadában – az előző fejezet alapján mondhatjuk: még – nem ez a mozzanat volt a perdöntő. Meglehetősen jó eredményeket lehetett elérni mély tőkepiac nélkül is, ha a statikus hatékonyság/*x-efficiency*, a termelékenység, az innovációhoz kötődő tanulás, az új ismeretek – részben imitációs – átvétele elég intenzív/volt (Dyker, 2004, 365. old.).

²⁰⁴ Erre már az átalakulás korábbi szakaszát elemezve rámutatott Voszka Éva (1997), kiemelve azt, hogy a szocialista sikercégek, a spontán magánosítás bajnokai rendre kihulltak a rostán, már az első körben, a külföldiek megjelenésével.

4. Ha a *formális intézmények és a kulturális homogenitás* – vagyis az új intézményi közgazdaságtan és az osztrák iskola által kiemelt mozzanat – a meghatározó, aligha várhattunk volna átütőbb sikert, mint amit a német újraegyesítés jelentett. Röviden: kész és jól működő intézmények, nagyfokú legitimitás, kulturális és nyelvi közösség, jelentős tőkebeáramlás alkották a meghatározó keretfeltételeket a keleti tartományok számára.

Ennek ellenére, a német közgazdák az átalakulás német „különútját” egészében véve *kudarcosnak* tekintik, annak ellenére is, hogy a termelékenység/jólét arány tekintetében vélhetőleg senki más nem nyerhetett és nem is nyert annyit a rendszerváltozáson, mint a keletnémet tartományok lakossága (Wagener, 2011, 225–244. old.). A kudarc oka végső fokon az, hogy a még oly fontos – sőt makroszinten is lényeges – rendszerelemek *mesterséges átültetése nem bizonyult sikeresnek*. Nem pusztán a termelékenység növekedése akad el, de az új vállalkozások, a szerves növekedés, az innováció, a cégalapítás, a piacgazdaságot jellemző schumpeteri teremtő rombolás maradt el, és helyébe az államvezérelte, vastüdön tartott gazdaság maradt két évtizedes valóság. Sőt, még az objektíve legtöbbet nyertek sem értékelik az eredményt, megszállásként élve át a nyugatnémet intézmények és megoldások – valóban gyakran vaskalapos – átültetését.

AZ INTÉZMÉNYEK ÉS A KONTEXTUS VAGY AZ ELŐREJELEZHETŐSÉG A FONTOSABB?

Mindezért nem tarthatjuk meglepőnek, hogy épp az átmenet elméletét és gyakorlatát belülről ismerő elemzők (Kolodko, 2009, 283–306. old.) fogalmazzák meg a globális folyamatokra általánosítva azt, hogy az *intézményi közelítést sem lehet értelmesen* – a főáram redukcionizmusát és a nemzetközi szervezetek „politikai korrektségét” követve – néhány szervezet, *néhány elem vagy megoldás meglétére vagy hiányára, mennyiségileg mérhető elterjedésére szorítani*.²⁰⁵ Az intézmények ugyanis a kultúrába ágyazva, meghatározott politikai-társadalmi összefüggésrendszer részeként működnek – vagy éppen nem működnek. Így válik érhetővé a *kontextualitás meghatározó szerepe* – végül is ez magyarázza, hogy egy-egy megoldás mitől működik egyes helyeken, s miért mond(ott) csődöt más esetekben ugyanaz.

Ez a felismerés sajnos feledésbe menőben van – nem utolsósorban a közgazdasági oktatásban erősödő ahistorikus szemlélet,²⁰⁶ az előzmények nélküli elem-

²⁰⁵ Ezt teszi az EBRD átmenetindex-sora/a *Transition Report* mellékletében, és ekképp értékeli a strukturális reformok haladását a Nemzetközi Valutaalap és – némelykor – az EU szakértői csapatai is, különösen készenléti hitel vagy mentőcsomagok alkalmával.

²⁰⁶ A Budapesti Corvinus Egyetem e sorok írásakor számolta fel egykor márkanévét adó elmélet- és gazdaságtörténeti tanszékét. Debrecenben, Sopronban, Miskolcon, Veszprémben, Győrött

zések, a konkrétumoktól elvonatkoztató elvont elemzési apparátus egyoldalú kultusza okán. Holott az idősebbek számára jól ismert példák óvnának mindentől. Az átmenet első szakaszának globális guruja, a jelenleg a New York-i Columbia Egyetemen az Earth Intézetet vezető, és az elmúlt évtizedben már csak a világszegénységgel foglalkozó Jeffrey Sachs térségszerte a már-már kötelező viccelődések tárgyává vált excentrikus, önmagában többnyire logikus, de az adott helyzetben gyakorlatilag rendre abszurd hatású javallataival, Oroszországtól Szlovéniáig. Hasonlóképp a német tudományosság egyik vezető tekintélye, a müncheni egyetem tanszékvezetője, Monika Schnitzer is úgy vált a magánosítás, a bankrendszer és az utóbbi szabályozásának szakértőjévé – még EU Bizottság szintjén is –, hogy egyetlen empirikus privatizációs vagy bankszanálási folyamatban való, akár *résztevéő megfigyelői jelenléte sem dokumentálható* (annál több az elvont modellek köréből jegyzett közleménye). Anélkül, hogy a két kollégát pellengérré állítanánk – akiknek fölöttébb kiterjedt munkásságát, beleértve tanácsadói fellépésüket mind személyes honlapjukról, mind más világhálós forrásból is könnyen ellenőrizhetik az ez iránt érdeklődők –, talán hosszadalmas kitérők nélkül is szemléltethetjük, mivel járt a többünk számára triviális szempont – a kontextus – mellőzése az elmúlt negyedszázad rendszerváltoztatási elmélete és gyakorlata számára.

Mindebből következik, hogy az átmenet tanulmányozása, elméleteinek és gyakorlatainak összegzése *a főárammal szembeni radikálisabb szembefordulást sürgető, nem térség-specifikus felvetéseinket erősíti*. Helytálló, sőt követendőnek tartjuk ezért a – ma már szinte kizárólag az Egyesült Államokban működő²⁰⁷ – osztrák iskola vezérképviselőinek kiáltványát (Boettke és tsai, 2013). Ebben a való világ elemzésére kizárólag az *összehasonlító, történeti és politikai gazdaságtan* összességét tartják alkalmasnak és szükségesnek, amennyiben a megértés és a befolyásolás – egymástól elváló – szempontjait követjük.

Ez a megközelítés *hagyományosan létezett a fejlődéstanban* – ahonnan sosem halt ki. Ezért nem is meglepő, hogy a fejlődéstan művelői szorgalmazták és a legújabb felvetéseikben is szorgalmazzák²⁰⁸ e mozzanatok – mindenekelőtt a kontextus és az előfeltételek – szerepét. És értelemszerűen e körben született

vagy Pécssett, valamint a CEU-n létre se jöttek efféle „hiábavalóságokkal” foglalkozó tanszékek, ami sok tekintetben a rendszerváltozást követő szemlélet lenyomata tudomány- és intézménypolitikai szinten, valamint a tudományok önértelmezése szempontjából egyaránt.

²⁰⁷ Érdekes tapasztalat volt, amikor a Fulbright Ösztöndíj Alapítvány néhány éve is azzal utasította vissza egy magyar pályázó kérelmét, hogy az osztrák iskolát Bécsben és nem a – valójában fellegvárának számító – marylandi George Mason Egyetemen kell tanulmányozni (ez sajnos nem kitalált eset!).

²⁰⁸ The Agenda for Development Economics Research a Symposium. *Journal of Economic Perspectives*, 24. évf. 3. szám/2011, 3–96. old. – a téma legjobb művelőit megszólaltató konferencia előadásából jellemzően idézhetjük a *Handbook* szerkesztőjeként is ismert Dani Rodrik címét: 'Diagnosis before Therapy'. És elgondolkodhatunk azon, hogy az orvostudományban forradalmának minősülne-e ez a fölvetés, mert az Amerikai Közgazdasági Társaság lapjaiban mindenképp az.

először kísérlet a közelítésnek az átalakulásra való alkalmazására (Szentés, 2002 és 2003), más szóval az átalakulás fejlődélméletének kimunkálására (Kolodko, szerk., 2003). És nem lehet elégszer mondani: ha és amennyiben *a való világ* eseményei, az ott megfigyelt, felmért, várt és nem várt folyamatok képezik érdeklődésünk tárgyát, nem pedig a spekulatív módon létrehozott matematikai struktúrák, az egyéni élet különösségei vagy a mesterségesen generált számrendszerek viselkedése – ezeket ugyanis mind külön, a közgazdaság-tudománytól elkülönült diszciplínák tanulmányozzák, önértékükön.

Így jutunk el oda egy sajátos terület áttekintésével, amit az intézményi iskola vezéralakja, Geoffrey Hodgson (2001) az átalakulás kérdését egyáltalán nem érintve, de a fentiekkel egybevágóan fejtett ki nagy jelentőségű, bár ritkán idézett alaplátványában. Egyfelől: a közgazdasági elmélet fejlődését áttekintve kiemelte, hogy *nem lehet – súlyos következmények nélkül – a diszciplína határait önkényesen lehatárolni*, beszűkíteni és a matematikai alkalmazások, illetve a „mikroalapozás”, vagyis a maximáló egyed alapjaiban hamis – és, mint láttuk, kísérletileg cáfolt – önkényes feltevésére építeni. Azt is több helyütt szemléltettük, hogy a közgazdaságtan bevett tételeinek bukását jórészt épp a redukcionizmus és az ebből adódóan túl szűk módszertani közelítés, a szélesebb következmények mellőzése váltotta ki. Másfelől megerősítést nyert Hodgson (2001, 346–355. old.) ama végkövetkeztetése is, hogy hasznos – társadalmilag és gyakorlatilag használható – innovációkra semmilyen tudomány, így a közgazdaság-tudomány sem képes *a hagyományainak megőrzése, ápolása és tiszteletben tartása nélkül*.

Márpedig az első fejezetben épp azt mutattuk be, hogy a Samuelson, majd Arrow és Lucas nyomán kibontakozott irányzat lényegéhez tartozik a – módszertani köntösben előadott – *paradigmaváltás*. Ez épp a közgazdaságtan megelőző – és részben következő – évtizedeinek hagyományát vágta sutba a formalizmus és az elegancia kedvéért. Mint Keynes egyik legnagyobb hatású értelmezője, Axel Leijonhufvud (1973) ironikus cikkében megfogalmazta: a közgazdák egyre bonyolultabb és esztétikusabb szellemi építményeket és „fegyvereket” hoznak létre, amelyek gyakorlati hasznát ők maguk sem látják be, ámde annál inkább övezik a kultusznak kijáró tisztelettel. Ha ezt kitérőnek – költséges és a mi elemzési terepünkön jórészt haszontalan kitérőnek – tekintjük, akkor nem is annyira forradalmi az a felismerés, hogy a tudományszak hagyományaihoz visszatérve lehet gyakorlatilag releváns következtetésekre jutni.

A rendszerváltozás kutatása e téren a makroközelítés elsődlegességét, a rendszer *komplexitásának* – és az ebből fakadó *meghatározatlanságnak* – elsimerését követeli meg, adottan a pontos leírás és az előrejelző képesség rovására is. Hasonlóképpen a misesi elveknek (Mises, 1942/1990) megfelelően kiemelt jelentőségűnek tekintjük, hogy az emberi társadalom szabad akaratú személyek sokszor irracionális döntéseiből adódik, egyfajta eredőként. Ez nem mechanikus fölösszesítéssel történik, vagy épp a Kenneth Arrow (1950) által bizonyítottan lehetetlen „mikroalapozással”, amikor az egyes egyén döntéséből közvetlenül adódna

a nemzetgazdasági, sőt a globális folyamat. Épp emiatt a Léon Walras óta kötelezővé vált gépezet bizonyára nem jó analógia, már elemi szinten sem: mint látuk, inkább a biológiai és a lélektani analógiák és közelítések adnak valóságban követhető eredményeket.

Mivel az intézmények közismerten az emberi cselekvés – méghozzá a közösségi és nem az egyéni cselekvés – szándékolt és jórészt *szándékolatlan eredményei*, kézenfekvő, hogy a közgazdaság-tudományi elemzésnek közvetlenül támaszkodnia lehet és egyben kell is a társtudományok eredményeire. Utóbbiak önértéken vizsgálják ezen intézmények természetét, működését, alakulását elemzik, a politikatudománytól a közigazgatási- és a jogtudományon át a tömeglélektanig terjedő körben. *Mivel eme területeken nem vagy csak korlátozottan érvényes a matematikai leírhatóság, a közgazdaság-tudománynak fogadókészé kell válnia* – úgy, mint egykor – e társtudományok eredményeire, akár mennyiségi, akár minőségi típusú elemzéseket alkalmaz. Például: a jegybanki függetlenség, az árstabilitás, a közpénzügyek átláthatósága vagy a nemzedékek közti újraelosztás – ami jórészt a nyugdíjrendszeren keresztül történik – a rendszer-változtató országok fejlődésének és ekképp az átmenetnek is oly részterületei, amelyeknek műveléséhez – mind a megértő, mind a módosító funkcióban – pótolhatatlan lesz az említett diszciplínák felismeréseinek beépítése.²⁰⁹ Igaz, ebből adott esetben nem a mennyiségileg pontos előrevetítés, hanem inkább a politikai cselekvés korlátainak felvázolása adódhat, mint eredmény.

MIRE LEHET KÉPES EGY „SEGÉDTUDOMÁNY”?

A mai közgazdász-nemzedék abban a Samuelson, Arrow, Becker, Lucas, Sargent képviselte felfogásban nőtt föl, amiben a közgazdaságtan a „társadalomtudományok királynőjének” tekintendő. Méghozzá azért, mert egzakt, mennyiségi vizsgálatokat végez, mint a természettudományok, módszertana azonos velük, és ebből következően pontos előrejelzésekre képes. Ez az igény messze túlmutat az igazolhatóság vagy cáfolhatóság popperi igényén, ami bármely terület tudományosságának mércéjéül megtehető.²¹⁰ A közgazdaságtan a friedmani paradigmát követve előrejelző – prediktív – képességére a legbüszkébb.

A közgazdaság-tudomány mai művelői közül talán a legeredetibb, Deirdre McCloskey (2002) mutatott rá elsőként arra, hogy a közgazdaságtanban – és főképp az oktatásban – végbevitt *samuelsoni fordulat nemhogy közeledést hozott*

²⁰⁹ Csak példaképp említjük: ha felosztó-kirovó nyugdíjrendszer működik, annak lényegi vonása az újraelosztás. Ezért se nem lehetséges, se nem célszerű egyéni számlákat vezetni. És fordítva: egy tőkeelvű magánbiztosító sosem működhet a nagykalap elvén.

²¹⁰ Tudjuk, hogy a nemzetközi kapcsolatoktól a történettudományon át a művészettörténetig terjed a dekonstrukciós irányzatok jelenléte, amelyekben az efféle pozitívista közelítés nem bevett.

volna a természettudományokhoz, hanem attól kimondottan eltávolította tudományszakunkat. A statisztikai szignifikancia hajhászása abszolút tévút, hisz az közismerten se nem szükséges, se nem elégséges feltétele annak, hogy egy állítás gazdaságilag vagy társadalmilag igaz legyen. Hasonlóképpen a közgazdaságtan az egyetlen tudományszak, ahol a kísérletezés nem bevett – legalábbis, ahogy az első fő részben részletezően bemutattuk, a főáramú ortodoxiában nem az. Ehelyett a matematikai koherenciavizsgálatot nevezzük – nevezik – „empíriának”, amit egy fizikus vagy egy biológus teljes joggal meg sem képes érteni. Mert hogy nem az, hanem a valóságon – a kísérleti egéren – való kipróbálást *helyettesíti*, szép és többértelmű magyar szóval: szimulálja.

Sokrétűen érveltünk az első részben amellet, hogy ha az elterjedtség nem mércéje az igazságtartalomnak, akkor ez az eljárás nem kielégítő. A rendszerváltozás gyakorlatában a főntebb – valóban csak a szemléltetés erejéig – kiemelt példák rendre azt mutatták: amint megpróbáljuk a tudományszak hagyományai szerint a szó szerint vett *tesztelést*, a főáramnak mind az eszközeivel, mind a tételeivel nagy valószínűséggel melléfogunk. A rendszerváltozás sajátos terepén bizonyára ez volt a helyzet. Hiszen amit némelyek a főáramnak tudnak be – például az árstabilitás megteremtése, vagy a fenntartható állampénzügyek kialakítása, netán a magántulajdon meggyökereztetésének szerepét – ezek rendre *a klasszikus – és nem a neoklasszikus – gazdaságtan* tételei és ajánlásai. Alkalmazásra is kerültek például az első világháborút követő stabilizációk során – amikor a neoklasszikusok az elmélet művelői között épp hogy megtúrt csodabogaraknak számítottak, Edgeworth-től Theiss Edéig.

Azt is bemutattuk mindkét helyen, hogy a gyakori melléfogás többnyire nem az egyes tételek érvénytelenségét, hanem *érvényességük súlyos és sokszoros feltételezettségét mutatja*. És ebből vezettük le azt az igényt, hogy a közgazdaságtudomány más tudományszakok támogatását is vegye igénybe saját próbálkozásaiban.

E pontnál érdemes felidézni, hogy a hagyományos felfogásban ez nem hogy eretnenség lett volna, hanem közhely volt. A modern közgazdaságtan megalapítójának is tartott Carl Menger (1883/1985/2009) híres, a közgazdaságtan-módszeréről szóló polemikus munkájában²¹¹ a közgazdaságtant kimondottan segédtudományként (az eredetiben *Hilfswissenschaft*), határozta meg.

Mielőtt felszisszennénk, tegyük világossá: annak idején is, mint ma is, a cél határozta meg az eszközt, vagyis azt, ki a fő, mi érdekében, és ezért mi minnek a segédje. Amíg a gazdasági elemzés az egészségügyben nyilván kiegészítő, az

²¹¹ A kor legbefolyásosabb közgazdászával, a berlini Humboldt egyetem tanszékvezetőjével, Gustav von Schmollerrel vitázva az utóbbi képviselte német történeti iskolát lényegében a tudományon kívülre utalva/tudományelöttinek minősítve mindazt, ami nem formalizálható, vagyis nem „analitikai közgazdaságtan”.

egészségügyi szempont a gazdálkodás eredményességének megítélésében az.²¹² Menger – mint korának legtöbb tudósa – az átfogó nagy társadalomtudomány bővületében élt, sőt – Marxhoz hasonlóan – törekedett a fizikusok által még ma sem teljesen fölradott átfogó nagy elmélet/*Grand Theory of Everything* felé, ennek részeként értelmezve saját szakterületét. Manapság általában kételkedünk az efféle lehetőségben, nem utolsósorban az egyes diszciplínák eltérő – olykor szemben álló – axiómái, feltételezései, érdeklődése, tárgyalásmódja és szemlélete okán. Hiszen a felsoroltakból akár egyetlen szint/mozzanat is elég ahhoz, hogy az interdiszciplinaritás a süketek párbeszédének hívószavává váljék (mint ahogy válik is némely nagy projektben). Sőt, az sem kétséges, hogy a vállalat-gazdaságtan és a menedzsment rendre más elvontsági szinten, más módszerekkel, más eredmény szemléletben működik, mint a köz- vagy nemzetgazdaságtan, még a fölösleges matematikai, történeti vagy filozófiai sallangjaitól meg is szabadítva.

Ha tehát elfogadjuk azt, hogy a közgazdaságtan *korlátozott érvényű kérdésekre keresi a választ*, sajátos eszközeivel, de a főáramtól eltérően – az uralom kiterjesztésének szándéka/*economic imperialism* nélkül –, akkor vélhetőleg termékenyebb együttműködés alakulhat ki a különféle természet- és társadalomtudományok között. És ennek – emeljük ki – a *közgazdaság-tudomány közvetlen hasznélvezője lehet, mind az elemző/megértő, mind az alkalmazási funkciójában*. Utóbbinál kézenfekvő, hogy a természeti és a társadalmi hatások „kalibrálása” a siker feltétele már a mai ismeretszinten is, a háztartásgazdaságtól az ökoszisztéma fenntarthatóságáig terjedő körben.

A rendszerváltozás kutatása fölerősíti azt a – nyugati irodalomban már több mint négy évtizedes – törekvést, hogy a siker legfőbb mércéjének a *fenntarthatóság* minősüljön. A fenntarthatóság – biológiából átvett – fogalma azt az állapot- és föltételegyüttest jelenti, amiben a megfigyelt folyamat, szervezet vagy személy tevékenysége elvileg vég nélkül folytatható. Más szóval: az entrópia, az öregedés, a kiegészítés vagy más közkeletűen megfigyelt korlát sem elvileg, sem gyakorlatilag nem áll az útjában. A fenntarthatóság a természetben sem mindig és föltétlenül adott, a társadalom és a gazdaság komplex folyamataiban értelemszerűen létre kell hozni, és „önmagától” csak modellszinten lehet adott.

Míg a fejlett országokban ez a – fönn tarthatóság különféle síkjait a középpontba állító – gondolkodási irány a Római Klub fellépése, majd ezt követően az 1973-as válság hatására vált elterjedtté, majd bevetté, a rendszerváltozás kutatásában sajátos újrafelfedezési folyamatoknak lehettünk tanúi, amiben induktív módon jutottak hasonló felismerésekre.

²¹² Az ergonómiában tesznek kísérletet a két szempont kiegyensúlyozására.

A FENNTARTHATÓSÁG MINT A SIKER MÉRCÉJE

1989 óta folyamatosan megfigyelhető, hogy mind a közgazdasági, mind a politikatudományi elemzésekben, mind pedig a szélesebb közvéleményben erős hajlam van az átalakult országok összehasonlító teljesítményértékelésére, amiben rendre vannak kedvencek és osztályismétlők. A negyedik fejezetben részletesen taglaltuk azt, hogy milyen sokrétű, ellentmondásos és vitatható szempontrendszer mentén lehetséges – ha lehetséges – az átmenet teljesítményének mérése és megítélése. Most bemutatunk néhány olyan területet, aminek révén az átmenettan a fejlődés gazdaságtanához sok tekintetben hasonló, esetenként azzal egybevágó eredményre jutott, egy más empirikus anyag és egy más elvárásrendszer mentén haladva. Az egybeesés – más tudományterületekhez hasonlóan – kölcsönösen erősíti az egyes területek eredményeinek megalapozottságát és bevettőségét is, ugyanis a tudományos általánosíthatóság irányába mutat.

- a) A gazdasági növekedés fenntarthatósága *alapvetően nem gazdaságpolitikai kérdés*, nem a mindenkori kormányzati intézkedések függvénye, hanem hosszú távú tényezők alakítják. Erdős Tibor (2006) kötetében nem a gazdaságpolitikai nihilizmus mellett érvel. Azt a felismerést igazolja elvontan és a magyar gazdaság folyamataira nézve is, hogy *a kormányzati beavatkozás – mindenekelőtt a költségvetési és a pénzügyi politikai jellegű – csak átmeneti hatásokkal járhat.*²¹³ Mi több, a kis nyitott gazdaság esetében előállhat az a helyzet, hogy a kereslet élénkítése főleg vagy kizárólag a külföldi javak iránti érdeklődést növeli, és fizetésimérleg-válságba torkolhat. A növekedés tartós felhajtóerői, mint az innováció, a megtakarítási hajlandóság, a befektetési hatékonyság közvetlen módon, különösen rövid és középtávon (például adópolitikával) nemigen módosítható. Ebből természetesen nem következik – és a korábbiakban visszatérően ki is emeltük –, hogy közömbös lenne az, mit és milyen stílusban tesz vagy épp nem tesz a kormányzat. Hosszabb távon is igaz marad az, hogy a kormányzati kapacitás – *administrative capability/capacity* – különösen kevésbé fejlett országokban kimondottan szűkös erőforrás. Ezért védelemre szorul mind az üzleti élet cápaival, mind a politikai zsákmányszerzési törekvésekkel szemben. Hiszen egyik esetben sem képes a közjó iránt elkötelezett tevékenységet folytatni! És fordítva: e kormányzat – *core state* – híján a közgazdaságtanban megfogalmazott, sőt bizonyított megoldások is kisiklanak a gyakorlatban.
- b) A gazdasági növekedés sok esetben rövid távú, *egyszeri, nem ismételtető tényezőkre* épül. Jan Winiecki (2012) épp arra hívja föl a figyelmet, hogy

²¹³ Ez mindkét irányban érvényes. Például a jogbizonytalanság vagy a tulajdon bizonytalansága sem vezet(ett) el olyan helyzethez, ahol senki semmit nem takarított volna meg, semmit nem halmozott volna fel, és ne próbált volna az élet viharai ellen védelmet nyújtó vagyont felhalmozni (legfőleg rejtett módon, például a polgár- és világháborús időkben a lekvárban vagy a zsírosbőrdönben őrzött Napóleon-arany formájában).

mind Oroszország, mind Kína – az elmúlt másfél évtized növekedési bajnokai – szerkezeti akadályokba és a politikai rendszer adta korlátokba ütközött, mert, régi kifejezéssel élve, növekedésük extenzív jellegű – azaz a tényezők aránytalan igénybevételére és szerkezeti hatásokra épült csupán. Ebből nem az következik, hogy a korábbi teljesítmény nem valós, hanem az, hogy annak továbbvitele – változatlan eszközökkel – lehetetlen.

- c) Fontos kérdéssé vált a *demográfiai fenntarthatóság*. Ennek legalább két mozzanata érinti az átalakult gazdaságok állampénzügyeit. Egyfelől: az idősödés társadalmi kihívás, egyszerre több szinten is. Az inaktív népesség eltartása, az egészségügyi kiadások robbanásszerű növekedése az érem egyik oldala. A társadalmi és a gazdasági megmerevedés, az új megoldások elutasítása, az innováció és az új megoldások bevezetésétől való húzódkodás, valamint a hagyományos – nem hatékony – szerkezeteket önérdéknek vélő politizálás mind ebbe az irányba mutat. Vagyis: a kevésbé fenntartható folyamatok fennmaradására jelentős társadalmi törekvés mutatkozik, ami még jól beláthatóan nem finanszírozható jóléti megoldásokat is társadalmi vívmánnyá emel (utóbbiról lásd Muraközy, 2012).

Ezt a kérdést annál is érdemesebb fölvetni, mert míg az 1990-es évek során a rendszerváltozás második vagy harmadik fordulójának feladataiként rendszeres vita folyt róluk, a mostani évtizedben ezek – politikai korrektség okán – kikerültek az eredménnyel, és a nyilvánosság előtt tárgyalandó témák közül. Pedig aligha kérdéses, hogy az egészségügy és a nyugdíjrendszer *fenntarthatatlansága* – a fenti kötet és sok más forrás tanúbizonysága szerint – az *elmúlt évtizedben inkább erősödött*, mint gyengült. Nem utolsósorban azért, mert a *válságkezelő* intézkedések *rendre a rövid távú* és pusztán a folyó költségvetés egyenlegét érintő *célokat követték*. Ezért a közvetett hatásokat – így az implicit adósságot vagy az egészségügynek mint szolgáltatásiparnak a fejlesztését – háttérbe szorították a legtöbb kontinentális európai államban, talán a skandináv államok és Szlovákia kivételével.

Az elmondottakból adódóan *tévesnek* és egysíkúnak kell tartanunk azt a szokásos közelítést, amely az átalakult országok teljesítményét pusztán vagy főképp a *folyó növekedési és költségvetési mutatók* alapján ítéli meg. Ebben ugyanis épp a fenntarthatóság mint sikermérce nem jelenhet meg, a kép szebb a valóságosnál.

- d) Nem ebben a metszetben érdemes tárgyalni a pénzügyi fenntarthatóságot. E kérdésnek – *sustainable public finance* cím alatt – könyvtárryira duzzadt irodalma van, amit nem kívánunk megismételni, hisz annak tárgyalási szintje és részletezettsége egész más, mint a jelen áttekintésé. Ez az irodalom több fontos felismerést tartalmaz, amiből a jelen összegzés műfajából is adódóan csak a leglényegesebbeket emelhetjük ki.

1. Nem a folyó mutatók alakulása a perdöntő;

2. e mutatókat csak részben alakíthatják a folyó gazdaságpolitika – ezen belül a költségvetési és az adópolitika – eszközei;

3. a gazdasági növekedés, amit nem a költségvetési politika gerjeszt, alapvető jelentőségű a kiegyensúlyozottság fenntarthatósága szempontjából;
4. ami jelentős részben az államháztartás szerkezetén és minőségén múlik, ez utóbbi pedig
5. jelentős részben az implicit társadalmi szerződés, a jóléti állam jellege, a politikai erőviszonyok és értékrend függvényében alakul, vagyis a minőségi tényezők szerepe kiemelkedő.²¹⁴

E vázlatos összegzésből is belátható, hogy a kérdéskör egyoldalú, *pusztán mennyiségi alapú*, az intézmények szerepét mellőző és *az előrejelzések pontosságára fókuszáló* – vagyis a főáramú közelítés szokásos eszközeit bevető – *felfogása tévútra visz*.²¹⁵ Jól látható ez újabban az EU válságkezelésének ismétlődő eredménytelenségében, ahol szinte senki és soha nem teljesíti a trojka előírásait. De látható volt ez a rendszerváltozás idején is, amikor hasonló okokból – vagyis főképp a szerkezeti és a minőségi összetevők okán, valamint a növekedés híján – a kiigazítások rendre nem voltak sikeresek. És fordítva: amikor az említett, nem kvantitatív tényezők köre, illetve a kiigazítástól közvetlenül nem függő, tartós növekedés létrejött, a költségvetési kérdések is rendeződtek. A leginkább szembeötlő ez a fordulat a posztszovjet térségben volt – a balti államokat is beleértve –, de voltaképp az összes posztkommunista államban előadható a fenti történet.²¹⁶ Igaz ennek kifejtése önálló leíró cikket érdemelne, ami kívül esik a jelen kötet zsánerén.

A belső pénzügyi fenntarthatósággal azonos – sőt időnként azt meg is haladó – jelentőségű *a külső pénzügyi fenntarthatóság*, a fizetési mérleg elfogadható egyensúlytalanságának a követelménye is. Ez kézenfekvő az egykor adóssághegyek alatt tönkrement országok – Lengyelország, Magyarország és a délszláv utódállamok – esetében. De a 2007–2009. évi globális pénzügyi válság arra utalt, hogy ez a szempont a többi államnál sem hanyagolható el.

²¹⁴ E kérdéseket részletesen taglalja Benczes és Kutasi (2010), valamint Györffy (2007) kötete és Kovács Olivér (2013) doktori értekezése.

²¹⁵ A szakma eltévelyedésének intő példája, ahogy három, alig ismert szerző (Herndon és tsai, 2013) hónapokon át uralta a világsajtót azzal, hogy igazolták: az Egyesült Államok és különösen az Európai Unió számára kínos, 90%-os adósságráta nem is olyan vészes, nem feltétlenül jár növekedésllassító hatással. Ezt az eredményt – amennyiben arról szól, hogy a 90% nem erősebb, mint a mágikus maastrichti 60, vagy a korábban a német közgazdák által hangoztatott 40–45% – nem érdemes cáfolni. Az azonban különös, ha nem tűnik fel: a vitatott – általunk is idézett – vastag kötet állítása nem ez volt. Hanem az, hogy nyolc évszázadon keresztül a közadósság *szakadatlan* növekedésének irányzata (a Krugman és Obama képviselte irány) *rendre és kivétel nélkül* visszavetette a növekedést. A kérdés csak az volt, előbb, avagy utóbb.

²¹⁶ Az EBRD: *Transition Report*, az EU Bizottság országjelentései, az OECD országtanulmányai, valamint számos kutatóhely, főképp az előző fejezetekben gyakran idézett Bécsi Nemzetközi Gazdaság-összehasonlító Intézet/WIIW és az Economist Intelligence Unit rendszeres szemléi, valamint az EKB online könnyen elérhető statisztikai zsebkönyve alapján bárki hozzáférhet a fenti megállapítást időszakonként és országonként részletesen alátámasztó statisztikai adatokhoz.

Mint a negyedik fejezetben kibontottuk, a nemzetközi eladósodás megítélésben tévútra visz az a konvenció, amikor csak az állam külső adósságait vizsgálják és szabályozzák. Mostanra abban is megmutatkozik, hogy az átalakult államok „normális országokká” váltak, hogy némelyükben a magánadósságoknak mind az összege, mind a jelentősége meghaladta és a jövőben még inkább meg fogja haladni a közhatalom külső eladósodását.²¹⁷

A külső pénzügyi fenntarthatóság ezért – a feltörekvő államokhoz hasonlóan – a jövőben a köz- és magánadósságok *együttes figyelemmel kísérést* teheti és teszi is indokolttá. Szükséges ezért a magánszektor – köztük a háztartások – külpiaci eladósodásának figyelemmel kísérése (újmagyarul monitoringozása) és esetleg szabályozása is.²¹⁸

- e) Külön is szót kell ejtenünk röviden a *környezeti fenntarthatóságról* is. Ez az értelmezés az, amely a biológiából kölcsönözve elsőként és a legerőteljesebben elterjedt a társadalomtudományokban. Közismert, hogy Nyugat-Európa kíméletlen iparosítása sok területen visszafordíthatatlan környezeti károkat okozott. Hasonló a helyzet a szocialista iparosítással is – ha valaki járt a cseh Érchegységben, az orosz rozsdavidéken, vagy a keleti német tartományok és Románia számos részén, annak szükségtelen e kérdéstről hosszasan értekezünk.

Fontos mozzanat, hogy az elmúlt negyedszázad során egy sor ország gazdaságának nyersanyagfüggősége még erősödött is, különösen a világgazdaságba való bekapcsolódás összefüggésében. Ez elsősorban a FÁK-országokra érvényes. De jelentős fenntarthatósági kérdéseket vetnek föl az európai újraiparosítási tervek is, amennyiben ez nem jár az árszerkezet környezetbarát átalakításával, valamint a korszerű, környezetet nem terhelő technológiák bevezetésével. Ez a kérdés annál súlyosabb, minél inkább szembenézünk azzal a ténnyel, hogy a posztkommunista országokban az ipari szerkezetváltozás negatív – leépítő – része volt a lendületesebb.

Amennyiben a pénzügyi válságot követően a termelő tevékenység megerősítését célozzák meg – ami természetesen alapos vitát és elemzést igényel –, *a fenntarthatóság környezeti eleme új jelentőségre tesz szert*. Mert az igaz, hogy a leépült kapacitások többségét újraindítani immár technikailag is lehetetlen, de ettől a kihívás nem múlt el. Ha a kelet- és a közép-európai országok olcsó energiával, olcsó bérekkel és laza környezeti előírásokkal próbálnának átmeneti versenyképességi előnyökre szert tenni, akkor ez a környezeti fenn-

²¹⁷ Közismert az az összefüggés, hogy miközben az Egyesült Államok a világ legnagyobb adója, az amerikai vállalatok tőkeértéke csak külföldön meghaladja a kinnlevőségeket, vagyis nettó értelemben az USA nincs adósságcspadában. Más a helyzet a központi kormányznál, és ismét más a kiegyensúlyozott költségvetéssel működni kényszerülő tagállamoknál.

²¹⁸ Az jelentős szakmai vita tárgya, hogy a pénzügyi felügyelet mikor és mennyiben, főképp megelőzési értelemben mikor avatkozzék be e téren.

tarthatóság szempontjából súlyos következményekkel járna. Ismét oda jutotunk, ahonnan indultunk. Néhány összevont nemzetgazdasági mutató, mint amilyen a GDP és az ipari termelés növekedésének üteme, bizony gyenge iránytű a tekintetben, hogy az adott állam valóságosan *fejlődik-e*, avagy sem. És akkor még szót sem ejtettünk a harmadik fejezetben taglalt jóllét/*well-being* kérdéseiről, ami a posztmaterialista társadalmi értékrend terjedése mellett aligha kerülhető meg, már a gazdasági elemzés szintjén sem.

- f) Végül szót kell ejtenünk a főáramú elemzésekben és a legtöbb üzleti tanulmányban is mellőzött hagyományos kérdéstről, a *társadalmi és a politikai fenntarthatóságról*. Minél szűkebben határozzák meg a közgazdasági elemzés és következőképp a vállalati és a gazdaságpolitikai cselekvés fókuszát, annál nagyobb a veszélye annak, hogy a szándékolatlan mellékhatások válnak meghatározóvá („a műtét sikerült, a beteg meghalt”). Az efféle beavatkozásra a rendszerváltozás számos példát kínált, egészen addig a pontig, amikor – például – az egészségügy piacosításával bizonyára jól járó középrétegek és az őket képviselni vélő politikai erők fordultak szembe azzal a lépéssel, amely az öregedő társadalomban vélhetőleg elkerülhetetlen: a magántőke bevonásával és a terület részleges piacosításával. Függetlenül most az egyes időszakok és országok – sokszor valóban vitatható elemekből összerakott és rosszul kommunikált – törekvéseitől, stratégiai értelemben nem kérdéses – a nyugat-európai példák alapján sem – az, hogy merre lehet a kiút évtizedes távon.

Ez a példa sok más mellett – különösen a magánosítás erőteljes elutasított-ságát figyelmebe véve – kiemeli azt, hogy a lépéseknek nemcsak a „szakmai tartalma” fontos, hanem a politikai és piaci folyamatok legitimálása is. *Bizonyára akkor működik jól bármely ismételt játék, ha kimenetét a vesztesek is elfogadják*. Vagyis: ha az eredményt jogosnak és igazságosnak tartják akkor is, ha nem örülnek neki. Ez pedig akkor szokott előállni, ha valós esélye van a visszavágónak, illetve – társadalmi folyamatok esetén – a korrekciónak.

Mindebből következik, hogy súlyos *kételyeket* lehet és kell megfogalmaznunk *az átalakítások forradalmi típusú módszereivel szemben*. Emlékeztetünk arra, hogy a radikális átmenet szorgalmazói, így Leszek Balcerowicz (1995, 310–312. old.) a „kivételes politika” időszakát néhány hónapra tették, de semmiképp se egész kormányzási ciklusra vagy évtizedes szintre. Az orosz radikális átalakítások vezérképviselője, a néhai kormányfő, Jegor Gajdar (2003) – *Lenin Állam és forradalom* című, a bolsevik forradalom taktikáját körvonalazó pamfletjére visszautalva – a piaci „ellenforradalom” programját és gyakorlatát kifejtő kötetét *Állam és evolúció* címen adta közre. Ebben visszatérően taglalja: a piaci fordulatnak a tartalma az, ami forradalmi. *Módszerei* – különösen a néhány hónapnál hosszabb távon hatóak – *semmiképp se lehetnek azok*. Már csak azért sem, mert lényegük szerint a szovjet korszak hozta kitérőt korrigálva, az európai normalitásba, a normális polgári vérkeringésbe való visszacsatlakozást célozták meg.

És ez helyes is, amennyiben a rendszerváltozás lényege a plurális döntési rend, a szabad gazdaság és társadalom létrehozása volt. *Ennek kialakultával a fékek és ellensúlyok szerepe* – a politikatudományban és a történettudományban sokoldalúan igazolt módon – *csak növekszik*. Mi több, minél bonyolultabbá válik egy társadalom, s ezért minél kiterjedtebben szorul rá a független, technokratikus szabályozó intézményekre, annál nagyobb lesz a jelentősége a demokratikus ellenőrzés és elszámoltatás egész rendszerének, a nyilvánosságtól a bíróságokon át a politikai elszámoltatásig terjedő körben (Csaba, 2006, 5. fejezet).²¹⁹

Tegyük hozzá: a társadalmi elfogadtatás szempontja értelemszerűen távolít a főáram kedvelte semleges, technokratikus közelítéstől, amely a közgazdaságtant csak elemzési eszköznek tartja. És visszatérést jelent a klasszikus közgazdaságtan világába, ahol az érték-tartalom vállalása az egyik magyarázata annak, hogy a nem szakértők is bizonyos fokig megértik és elfogadják azokat az eredményeket, amit a piac személytelen folyamatai előre nem látható – és sokszor nem is átlátható – módon eredményeznek. Vagyis: *a társadalmi bevetség a siker mércéje és egyben megvalósíthatósági előfeltétele*²²⁰ – különben a szerkezeti reformok, amelyek sosem zárulhatnak le teljesen, nem képesek végbemenni, illetve egy cikluson túl is fönmaradni. Márpedig ez utóbbi hatásosságuknak technikai előfeltétele egy sor téren – az oktatástól a regionális fejlesztésen át a társadalmi kohézióig.

NÉHÁNY ZÁRÓ ÉSZREVÉTEL

Áttekintésünk természeténél fogva nem törekedhetett sem a teljeskörűsége, sem a véglegessége. A rendszerváltozás szűk értelemben lezárult (Havrylyshyn, 2013). Tágabb, tudományos értelemben azonban nyílt végű, lezárhatatlan folyamat, amit a globális és az európai gazdaság folytonos átrendeződése, az új technológiai paradigma megjelenése, az IT-társadalom és sok más értékrendi változás a jövőben is napirenden tart majd.

²¹⁹ Fontos különbséget tenni az elszámoltatás – *accountability* – és a leszámolás – *settling the accounts, showdown, revenge* – között. Az első minden részvénytársaságnál szokás – időnként, mint a sokat emlegetett Enron botránynál –, a bíróság előtt is. Utóbbi a maffia uralta társadalom, meg a premodern rendszerek sajátja. Sajnos a közéletben a két kifejezést gyakorta egymás szinonimájaként használják és ekképp is járnak el. Juan Pablo Perón argentin diktátor klasszikus megfogalmazásában: „A mieinknek mindent, a többiekre a törvény teljes szigora.”

²²⁰ Minden beruházásnál – főleg a nagyobbaknál – elvárt, szerte a világon, az ún. megvalósíthatósági előtanulmány/*feasibility study*, amelynek ki kell térnie a kockázatokra, az akadályokra és arra, hogy az erős akaraton túlmenően miképp fogják kezelni ezeket, ha a kockázatok valósággá válnak. A több cikluson át ható, nagy léptékű reformokat – egészségügy, nyugdíj, területfejlesztés, oktatás, ez minimumkövetelmény (kellene hogy legyen) –, mint a főszövegben idéztük, semmiképp se célszerű a „rendkívüli politika” keretében kezelni.

Míg az e fejezet témájául választott művek elsőjében David Dyker (2004, 365. old.) táblázatba szedte azt a 4-4 pontot, amit szerinte a közgazdaságtan a rendszerváltozásból, a rendszerváltozás pedig a közgazdaságtanból tanult, a magunk részéről – a didaktikai haszon ellenére – óvakodnánk az effajta pedantériától. Az Olvasóra hagyjuk, hogy meglátásaink melyikével és milyen mértékben képes és hajlandó azonosulni, világképe, szakmai álláspontja és persze az általunk elővezetettek meggyőző ereje alapján.

Összegzésünkől néhány olyan felismerés biztosan adódik, ami talán kézenfekvő, de kimondásra mindenképpen érdemes, és megítélésünk szerint nem közismert és *nem volt axiomatikusan tudható/várható/előrejelezhető*. Bízunk benne, hogy szövegünk olvastán nem a madáchi „a cél a küzdés maga” érzés uralkodott el azokon, akik végigkövették fejtegetéseinket. Meghagyva a szabad asszociációk és a továbbgondolás lehetőségét, néhány észrevételt magunk is megelőlegezünk.

1. Mi sem volt kevésbé természetes és axiomatikusan várható, mint az a szembeszökő tény, hogy a rendszerváltozás – különösen a 2000-et követő közel másfél évezredben – *egyre inkább ugyanazon elméleti és gyakorlati kérdésekkel szembesül*, mint a kontinentális Európa, és különösen az Európai Unióba tömörült országok. Kezdetben a SLIP-feladatok, a kereskedelem áterelése, a világ vérkeringésébe való visszaépülés feladatai uralták a napirendet. Mára viszont a tartós fejlődés, a gazdasági és a társadalmi szempontok elválása, a rövid és a hosszabb távú siker szempontjainak szembekerülése vált a jellemzővé. Ez európai, sőt világméretű dilemma mindhárom területen. Ha tetszik: ez a legjobb igazolása annak, hogy *a rendszer átalakítása sikerrel járt*, mert immár nem a specifikus feladatok vannak túlsúlyban. Igaz, a pályafüggőség nem tagadható, és mondjuk Bulgária és Románia sosem válik Skandináviává. De a főáram konvergenciamítoszán kívül talán nem is igényli ezt senki és semmi.
2. Nem tölt el örömmel, hiszen List Frigyes és Kossuth Lajos óta a felzárkózás bővületében éltünk, hogy a „centrum” országaihoz való felzárkózás az elmúlt negyedszázadban sem ment végbe. Ha történelmi szemüvegen nézzük, akkor jogos örömmel tölt el minket az, hogy nem süllyedtünk el a szovjet Titanic hajójával, kikerültünk a jéghegyek fogságából, és közben a tengeri ragadozók sem pusztítottak el. Más szóval: *az átalakult országok visszatértek történelmi pályájukra*, amelyről a szovjet modernizációs kísérlet térítette le őket. Az azonban mintha homályban maradt volna, hogy ez a pálya csak a nemzeti romantika konstruált emlékezetében oly dicsőségteli. A valóságban ez a „periféria”-országok útja,²²¹ amelyeknek természetesen jobb a globális gazdaság vérkeringésében, mint azon kívül. De a belátható jövőben sem ők

²²¹ Erről Berend T. Iván (1999) írt először, némileg determinisztikus felfogásban. Könyvének eredeti címe: *From periphery to periphery*, és a tárgyalás határvonala is a rendszerváltozásba nyúlik (a magyar címben nem).

fűjják a passzátszelet. Az persze jogos ellenvetés, hogy némely más, egykor valóban periferikus állam, mint például Finnország és Dél-Korea, az általunk vizsgált hét évtizedben sikeresen tudott átjutni a „centrumba”. Vagyis: a pályafüggőség mellett az útteremtés – *path creation* – sem ismeretlen, se az elmélet, se a gyakorlat számára. Ez esetben kevésbé vagyunk megengedőek a tényleges eredményekkel szemben, viszont nagyobb súllyal kellene szólni az efféle fordulat politikai és társadalmi előfeltételeiről. Megítélésem szerint ezek rendre kivételesek, mint a példaként említett országokban is azok voltak. Más szóval, e kedvező tapasztalatok – szemben a kedvezőtlenekkel – nem általánosíthatók egykönnyen elméleti érvennyel, szabályt erősítő kivételek maradnak, ha elgondolkoztató és a politikai osztályt intő kivételek is.

3. Az európai integrációba történő bekapcsolódás *fixpontként segítette és segíti ma is a taggá vált posztkommunista országokat*, és ösztökeként hat a kívülmaradottakra (ezt a Nyugat-Balkán érzékelteti a legjobban). Az egységes piac és – már akinek – az egységes pénz jelentős jóléti és versenyelőnyök forrása. Hasonló a helyzet az ismert és hiteles szabályrendszerrel.
4. Az átalakuló országok teljes körét vizsgáló, számos vitatható és kritikai megállapítást tartalmazó összefoglaló kötetében Anders Aslund (2013, 326–366. old.) joggal emeli ki azt, hogy a világgazdasági válság és az arra adott eltérő válasz csak még hangsúlyosabbá tette, mi több szakadékká mélyítette azt a különbséget, ami az EU-hoz csatlakozott és az abból kimaradt – és ezért csak félszívvel reformáló, gyenge végrehajtó képességű/*state capacity* és épp ezért lényegében mindent a nyersanyag-járadékszerzésre föltevő – FÁK-államok és az EU-hoz csatlakozottak között. Igaz, hogy az EU-ban nagyobb volt a közvetlen áldozat, de nagyobb a nyereség is – az észt és a lett eurótagság, ami a növekedés újraindulását is elismeri, vagy a gazdasági fejlődés jobb minősége, versenyképesebb szerkezete ezt mind mutatja. Eközben a tekintélyelvű megoldások a FÁK-ban megtörték az oligarchákat is,²²² lelassították a transznacionalizálódást – és ezzel a fejlődés hosszú távú hajtóerőit iktatták ki.

Ugyanakkor nem kérdéses, hogy az EU a világgazdaságnak nem egy és nem két év óta a kevésbé versenyképes – némelyek szerint szklerotikus, elmeszesedő – szelete, ahol a tudomány, a technika és a szervezés újításai sokkal kevésbé terjednek el, akkor is lassabban és felemásabb módon, mint a világgazdaság fejlődési gócaiban. Meglepő, de az új tagállamok kevés új gondolat-

²²² Aslund (2013, 258–282. old.) kötetének egyik legélesebben vitatott – bár helytállóan tűnő – észrevétele az, hogy a hét évtizedes pártállami uralom lebontásában az újjgazdagoknak éppoly előrevivő és dinamizáló szerepük volt, mint az *ancien régime* örökletes nemességének helyébe lépő polgárságnak – akiktől épp a szépirodalomból tudjuk, hogy nem éppen a Grál lovagjai legközelebbi megfelelői. Ezért – állítja – a visszaélések mellett is az „oligarchák” gazdasági és történelmi szerepe pozitív – a hatalom ellensúlyát képezték, míg Putyin, Nazarbajev és Janukovics „rendet nem teremtett” köztük.

tal és kezdeményezéssel álltak elő az európai megújulási folyamat egészében és gyakran támogattak múltba forduló megoldásokat, mint a kohéziós és az agrárpolitika területén a 2014–2020-as időszak és a szomszédságpolitika, valamint a globális szerepvállalás terén is.

5. A várható eredmények közé sorolhatjuk azt, hogy a rendszerváltozás kutatása az *intézményi-történeti-politikai gazdaságtani közelítés jelentőségét* emelte ki a formális-technokratikus közelítéssel szemben. A főáram pozíciói ugyan nem rendültek meg a képzésben és a vezető folyóiratokban, ebből azonban fölöttébb hamis levonni azt a következtetést,²²³ mely szerint a térség országai számára az „élenjárók másolása”, esetleg a teljes doktori képzés kitelepítése (vagy belföldi átmásolása Amerika gyakorlatának) célravezető lenne, akár jelenleg vagy a jövőben. Hiszen, mint láttuk, ez az ismeretanyag – önértékének elismerése esetén is – majdnem teljesen *irrelevánsnak*, részben *károsnak* bizonyult a térség nehézségeinek enyhítésében.²²⁴ Nem meglepő, hisz nem arra lett kitalálva! Viszont: ha valaki nem tudja, hogy az ópiumot a régi kínaiak a szülés és a halál elviselhetővé tételére találták ki, akkor könnyen válhat használatától drogbeteggé, aki öncélnak tekinti az alkalmazást.
6. A rendszerváltozás emlékeztet arra, hogy ha *a valóság visszatér* – mondjuk a történelmi fordulat okán –, akkor annak mind az elemzésre, mind az alkalmazásra súlyos és megkerülhetetlen *következményei lesznek*, amit jó esetben *a tudományosság kritériumai* és a jó minőségű kutatás jellemzői közt is figyelembe kell venni. Az első mozzanat: a koherenciavizsgálat sehol és sosem pótolhatja a gyakorlati tesztelést és az abból való visszakövetkeztetést, ahogy az a fizika, a biológia, sőt az orvostudomány terén is bevett. Másfelől: a statisztikai és a társadalmi-gazdasági szignifikancia sem azonosítható. Harmadrészt: *alkalmazások* során nagyfokú *pragmatizmusra* van szükség. Negyedszer: a kontextus nem mellőzhető, mert a hatás ennek függvénye – az összes alkalmazott természettudományhoz és a műszaki tudományokhoz hasonlóan. Vagyis: nem célszerű „bárhol és bármikor” érvényes összefüggéseket és eljárásokat keresni, majd azokat az ellenkező való világra rákényszeríteni. Inkább az esetek tanulságaiból érdemes elméletet építeni, ahogy az a szociológiától a vegytanon át egész az üzleti tudományokig és a gyakorlati pénzügyekig ma is közkeletű.
7. Fontos felismerés az, hogy az egyoldalú, pusztán mennyiségi mutatókra korlátozódó – ha tetszik, *a „kemény tények” mai főáramból átvett kultuszát fenntartó – közelítés végtelenen tévútra visz*. Nem arról van szó, hogy ne kelene mérni mindent, amit lehet, hogy a közgazdaságtanban mindegy lenne,

²²³ Ezt teszik – a nyugati gyakorlatra hivatkozva, ám közvetlen érvelés nélkül – a magyar főáram képviselői (Benczúr és tsai, 2013) többször idézett kiáltványukban.

²²⁴ Például a lehető legkisebb költségvetési hiány szorgalmazása az átalakulási depresszió időszakában, vagy az intézmények és a minőségi szempontok mellőzése a későbbiekben.

bolháról vagy elefántról beszélünk, hogy egy tényező hatása szépiészeti vagy meghatározó. De arról igen, hogy a növekedés – különösen a folyó növekedés – mutatói önmagukban nem jelenítik meg a fenntarthatóságot – az összes válság, legújabbban a kínai is épp erről szól. Láttuk, hogy a folyó mutatókban nem jelenhet meg az *állomány* alakulása,²²⁵ de nem jelenhet meg kellő súlylyal a *szerkezeti*, versenyképességi elem sem. És még kevésbé jellennek meg a minőségi mozzanatok, ami azután a jövőre nézve perdöntővé válik. Szabó Katalin (2011) joggal emeli ki, hogy az általa „*digitális kapitalizmusnak*” nevezett szép új világtól való lemaradásunk sok tekintetben nagyobb – másutt meg sokkal kisebb –, mint amit az összegző mutatók jeleznének.

8. Vagyis: a józan ész, a mérték, a judícium *visszaállítja a közgazdaság-tudomány eredeti funkcióját, amikor is főképp az arányok művészetéről van szó*. E felismerések – amelyek különösen a rendszerváltozás megítélésének szempontjairól és módszereiről szóló harmadik fejezetben voltak hangsúlyosak – egyben megjelenítik visszakanyarodásunkat a magyar közgazdaság-elméleti hagyományokhoz. Közelebről Jánossy Ferenc (1969) – a maga idejében hevesen bíralt – munkásságához, amelyben elsőnek hívta fel a figyelmet arra: mennyire félrevezető, ha a válság előtti szinthez vagy pusztán egy-két mennyiségi mutató alapján a szomszédokhoz hasonlítva véljük megítélhetőnek a magunk gazdasági teljesítményét.
9. Nagyon *nem mindegy, hogy mit – s miként – mérünk*. Például az átalakulás első évtizedében jellemző volt, hogy a privatizációt mérték. Az volt a siker mércéje, hogy hány céget vagy a korábban állami kézben volt vagyion mekkora részét adták már át a magánosoknak – mint láttuk, némelykor ez külföldi állami cégeket jelentett.²²⁶ Ez persze bürokratikus értelemben nem közömbös, de a magánkézbe adásnak nem ez a lényege, hanem a verseny megteremtése, a cégvezetést féken tartó és ellensúlyozó szereplők és eljárások kimunkálása. Aligha meglepő, hogy az empirikus alapú áttekintés (Benácek és tsai, 2004) vagy nem talált összefüggést a két folyamat közt, vagy időnként – mint a cseh és a lengyel esetben – kimondottan *inverz összefüggést talált* a formális, hivatalos, központi magánosítás és a valódi, alulról építkező, szerves magán-gazdaság kiépülése között.

²²⁵ Visszatérő jelenség – Spanyolországtól Magyarorszáig –, amikor a folyó – politikailag figyelt – mutatókat vagyönförléssel teljesítik. Ekkor – ha nem körültekintő az értelmezés – az indikátor pont az ellenkezőjét mutatja, mint a valóság, javulást ott, ahol a jövőt förlélték. Ebből lesznek aztán a 'daliás idők' a megszépítő messzeségben.

²²⁶ Utóbbi eset szélsőséges példája annak, amikor a tartalomtól teljesen elszakad a mérés, hiszen nincs semmi ok annak föltételezésére, hogy a külföldi állami egykéz másképp működjön, mint a belföldi – kivéve, hogy a tevékenység haszna nem a közös kasszába áramlik. A magyar energiaszolgáltatók esete ezt példázza.

10. A magángazdaság kiépítése kapcsán tartós felismerésként adódott, hogy *az idő és az ütemezés kérdése nem kapcsolható ki értelmesen se a leíró, se a normatív elemzésből*. A magánosítás sokféle – gyakorta kedvezőtlen – tapasztalata azt mutatta: nem azonosítható az, hogy egy kérdés *fontos* azzal, hogy megoldása *sürgető* volna, minden mást maga mögé soroló lehetne. Ezzel szemben sokszorosan megerősítést nyert a reformok politikai gazdaságtanának (Bates–Krueger, szerk. 1993) az a felismerése, miszerint a sikeres reformokban a könnyű és népszerű lépésekkel kell kezdeni, mint amilyen az import liberalizálása. Majd ezt követően, fokozatosan, a reformkoalíció megerősödése után jöhetnek a bonyolultabb, időigényesebb, mi több, vitákat és érdekelteket szülő lépések, mint amilyen a jóléti rendszerek vagy az alapvető intézmények átalakítása. Mindez *a forradalmi logikának* – amiben annyi célra lövünk, ahány van, annyi feladatot oldunk meg, amennyire erőnkől futja egy nap – pont az *ellenkezője*, az organikus stratégiával viszont egybevégi.

Az elmondottak példája lehet a magánosítást övező vita. Jellemzőnek mondható az az álláspont (Godoy–Stiglitz, 2007) ami szerint az a helyes eljárás, ha előbb létrehozzák a jó minőségű intézményeket, s csak ha már van mibe kapaszkodni, akkor folytatják le a magánosítást. Ez bizony tankönyvívű bölcsesség, hiszen az intézmények jelentős részének kialakítása és bejáratása egy nemzedéknyi időt vagy még többet igényel. Márpedig tapasztalati tény az, hogy ahol a magánosítással az elején – úgymond – „nem siettek”, ott később se nagyon kapkodták el a dolgot. Az orosz, a szlovén, a kazah vagy épp a fehérorosz gazdaság a lassan járó stratégiával sem ért tovább. És nehéz lenne bármelyiküket – főleg szélesebb értelemben – az átalakulás sikertörténetei közé sorolni.

A megoldás vélhetően – normatív, modell szinten – abban rejlik, hogy ha kellően nagy lehetne a kezdő lendület és erőteljes társadalmi támogatás esetén létrejön a tőkepiac, a menedzserek piaca és a transznacionalizálódás öngerjesztő folyamata. Ebben aztán *a lerablást ellentételező szereplők és eljárások* – így az auditálás, a tőzsdei kereskedelem, a feketelistázás, az átláthatóságot növelő megoldások, a tulajdonosi ellenőrzés, és nem utolsósorban az életszerűséget közelítő bírói döntési határidők kialakulása²²⁷ – együttesen talán kellően erősnek bizonyulhatnak. Ennek hatására pedig az átalakult és sikeres vállalatok példája az érdekelteket és az elfogulatlan elemzőket is meggyőzheti, hogy a társadalom elfogadhatja a piaci játék végkimenetelét.

²²⁷ Magyarországon nem ritka, hogy kiemelt jelentőségű gazdasági ügyekben 6–8 év alatt döntenek, a Princz- és Tocsik-ügy több mint egy évtizedet is igényelt. A bírók nyilván az ítélet cizelláltságát méltatják, a gazdaság szereplői számára ennyi idő alatt már egy teljesen új vállalkozás felépítése – sőt bukása – is valós. És lehet, hogy ezerszer megbánták: nem hagyták a teljes tőkét veszni a végtelen eljárás helyett. Más oldalról: az önbíráskodás érezhető terjedésének bizonyára oka ez a mozzanat – mindjárt a kerékbilincselésnél kezdve.

Fontos az előadottak végiggondolása abból a szempontból is, hogy elkerüljük a *post hoc, ergo propter hoc* lapos bölcselkedését. Igaz ugyan, hogy a posztkommunista társadalomban jellemző módon és többségében a hatékonyság, a méltányosság, a versenyteremtés – vagyis a privatizálás alapvető mozzanatai – nem vagy csak töredékesen érvényesültek. Ebből azonban nem következik, hogy mindig és mindent csak rosszul lehet és kell is csinálni. És végképp nem következik, hogy a szabad társadalom szempontjából közömbös lenne a tulajdoni viszonyok alakulása. Sajnálatos – de érthető – módon a társadalmi közérzület ingája a válságot követően ismét az erőteljes állami szerepvállalást szorgalmazza. Ugyanakkor nem gondolhatjuk, hogy az elmúlt évek vagy a főttebb is taglalt visszasságok érvényteleníték azt a régi törvényszerűséget, ami szerint nincs szabad társadalom magántulajdonra épülő, szabad gazdaság nélkül. Épp a szociális piacgazdaságról szóló fejezetben láttuk: ebben a tekintetben a keleti és a nyugati államok tapasztalata összeér. A közhatalom *szabályozó és elszámoltató* szerepe messze nem azonos a sürgőforgó, konkrét ügyintézésbe vesző konventkormányzással, sőt inkább annak ellentéte lenne.

11. Nemcsak a rendszerváltozásból tudható, de az itteni tapasztalatok megerősítik az európai és a fejlődő gazdaságokból egyaránt ismert összefüggést: *ha a gazdaság komplex rendszer – és nemcsak a tudományos leírása az –, akkor bizony indokolt az óvatosság mindenféle beavatkozással szemben.* Aligha meglepő, hogy az első világháború és főképp a nagy válságot követő válságkezelés megfigyelése alapján írta meg Ludwig von Mises (1942) az intervencionalizmusról szóló alapművét. Ebből tudható – lenne –, hogy a beavatkozás egyetlen biztos következménye az újabb beavatkozás. Vagyis hogy elkerülhetetlenül önmagát erősítő folyamatról lesz szó, aminek végpontja szükségképp a legtöbb – végül minden – kockázat társadalmassítása, ami nem más, mint a szocializmus.

Mivel esetünkben nem kell újra lefolytatni azt az elvont vitát, hogy egy másképp elképzelt és megvalósított szocialista rendszer működőképes lehetne-e, a felismerés hozadéka a következő. *A komplex rendszerekbe csak riktán és nagy óvatossággal, kellő elő- és hatástanulmányok után, végső esetben célszerű beavatkozni.* Egyebek mellett azért, mert minden beavatkozás hatásának kibontakozásához idő szükséges – ezt láttuk az intézmények, a magánosítás és a jogállamiság kérdésében.

Másfelől a rendszer komplexitása azt is jelenti, hogy a megfontolatlan beavatkozásnak *a mellékhatása fontosabb lehet* – és többnyire lesz is – a szándékoltnál. Ha a pénzügyi egyensúlyi mutatókat rögtönzött intézkedésekkel javítják, az az átláthatóságot, kiszámíthatóságot biztosan, a jogállamiságot vélhetően csorbítja. Vagyis a rövid táv és a hosszú táv szembekerül – népi szólással: megfogja a fillért, kiadja a forintot. Mert a megtakarítási hajlandóság alacsony szintje, a bizalmatlanság miatt csekély beruházási kedv, a kiszá-

míthatatlan környezet miatt bizonytalanná váló profit együttesen jól ismert módon vezet a gazdasági stagnáláshoz.²²⁸

Ha tehát nem a fűtőanyagok járadékos gazdasága – a rég elfelejtett, és száz új név alatt fölbukkanó *rentier state* – a minta, mondjuk mint Omán, Venezuela vagy Katar, ahol a feladat pusztán a többletek elosztása, akkor a gazdasági növekedést előidéző sokféle tényező közül ki kell emelnünk az *átláthatóság és a jobbiztonság szerepét*, főleg a lassú megtérülésű, vagyis a fundamentális újításokat megjelenítő területeken. Láttuk, a rendszerváltoztató országok lemaradása itt lényegesen nagyobb, mint a fogyasztás vagy a termelés egyszerű folyó mutatói alapján vélnénk. És ez nem igazán jó hír a jövőre nézve.

* * * * *

Kötetünket aligha zárhatnánk mással, mint annak az örömteli leszögezésével, hogy a rendszerváltozás sajátos terepén való munkálkodás meg a gazdaságelmélet világáramában kialakuló, újító és előre vivő folyamatok kétségkívül *összeérnek*. Ez egyfelől azt igazolja, hogy történelmi értelemben sikerrel járt a rendszerváltoztatás, és ez nem pusztán némely ideológiai elfogult elemző – netán a hozzánk hasonló résztvevő megfigyelő – szubjektív vélekedése, hanem mind a tárgyalásmódból, mind a következtetésekből adódik.

Az orosz reformerek kifejezésével élve: „normális országokká” váltunk. Ebből azonban semmiképp sem következik se a megtett út panglossi értelmezése, se pedig a jelen helyzet ellentmondásainak lekicsinylése. Jelentős irodalom feldolgozása és saját meglátásaink alapján érveltünk amellest, hogy a térség végső fokon a történelmileg adott helyére tért vissza, amit hívhatunk félperifériának vagy az elmeszesedő Európai Unió szerves részének, az üzenet egyértelmű. Nevezetesen: az érzékelhető növekedés, különösen az olyan léptékű, ami a neoklasszikus konvergenciamodellekben föltételezett érzékelhető *felzárkózást* eredményezhetné, *nincs elérhető közelségben*. Nem ez a jövő alapesete, aminek bekövetkeztét egyszerűen csak „ki kell ülni”, és magától önként pottyán. Elekes Andrea és Halmai Péter (2013, 61–62. old.) e kézirat lezárásakor magyarul is közreadott modellszámításai szerint a konvergencia időszak az új EU-tagállamokban a válsággal lezárult, és a következő években a növekedés – átlagosan legfőljebb évi 1,5–2 százalékpontos mértékű – *kiegyenlítődése*, nem pedig a többek vizionálta új közép-európai növekedési pólus a legvalószínűbb változat.

Ha igaz az a – fizikából kölcsönvett – kiinduló tételünk, hogy a megfigyelő és a megfigyelt végső fokon nem is függetleníthető egymástól, akkor ebből két, egyformán nehéz föladat adódik. Egyfelől: *a közgazdasági elemzési eszköztárat sokkal szélesebbre kell szabnunk*, mint ma szokásos. Ki kell nyitni a kapukat

²²⁸ Ez már elemi szinten is belátható, sőt empirikusan meg is figyelhető. Máig ható erővel szemléltette – főként nyugat-afrikai példákon – az egyik, külföldön nagy pályát befutott hazánkifia, Bauer Péter – Lord Peter Bauer (2000).

a társtudományok irányába, és fejlettebb elemzési eszközökkel kell kísérleteznünk, mint eddig szokás volt – néhány regresszió sokmillió adattal, a növekedési elmélet sztárját, a Columbia Egyetem katalán professzorát, Xavier Sala-i-Martint (1997) parafrázálva.²²⁹

Másfelől: az átalakult országok *valóságának kíméletlenebb kritikai elemzésére van szükség, mint eddig gondoltuk*. Kevesebb engedményt lehet tenni a politikai kozmetika szempontjainak, és bátrabban célszerű fölvetni a fenntarthatatlanság, a társadalmi kirekesztés, a természeti környezet sok helyütt erősödő, szabad szemmel is könnyen megfigyelhető pusztulása,²³⁰ a jövő tartalékainak felélése, az endogén növekedési források kiapadása és a minőség – eddig sokszor háttérbe szorult – szempontjait. Nem kapcsolható ki a demokratikus részvétel, az átláthatóság, a hatalmi ágak elválasztása, a jogállamiság, sőt, a szubjektív jóllét és a tudásalapú társadalomhoz szükséges emberanyag kiképzésének szempontja. Reményeim szerint e pusztá felsorolás is konkrét alapot adhat új szemléletű elméleti és alkalmazott kutatások megindítására itthon és szerte a világban – akkor is, ha eredményeink sosem lesznek se véglegesek, se cáfolhatatlanok. És kézenfekvőnek tűnik, de érdemes kiemelni: *amikor új szintézist szorgalmazunk, az nem jelenti a közgazdaságtan eddigi eredményeinek – köztük a jelen kötetben sok tekintetben bírált, ámde eszközrendszere és eredményei alapján nyilván megkerülhetetlen mai főáramnak –, a neoklasszikus közgazdaságtan eredményeinek „végképp eltörlését” sem.*

Közgazdasági vallásháború helyett a közös erővel, toleranciával és a valóság tiszteletén alapuló együttes munkálkodást látnánk szívesen a jövőben – akkor is, ha ennek lehetőségét a mai főáram szerkezeti korlátai szűkre szabják. De a fő sodor – mint annyiszor – megváltozhat a jövőben, és az eszközrendszerre összpontosító közelítés új paradigma kialakulásának is teret adhat, annak befogadására – jó szándéka esetén – képesnek bizonyulhat. A formális eszköztár eredményeinek *beépítését* ugyanis sem a vállalkozás, sem a közhatalom nem nélkülözheti, ha megalapozott, jól mérhető döntésekre készül, ha a kockázatokat inkább előre kívánja fölmérni, semmint a forradalmi hevületben hozott intézkedések következményeit elképedve szemlélvén.

²²⁹ Megnyugtató lehet számunkra, hogy a *New Palgrave* legutóbbi kiadásának egyik társszerkesztője Roger Backhouse (2008) jegyezte „közgazdaságtan módszertana” szócikk is azt fejtegeti, hogy nyitni kell a társtudományok, mindenekelőtt az empiriát feldolgozók irányába – ételem-szerűen a formalizmus szigorúságának rovására. Mindezt a főáram fellegvárában.

²³⁰ Szélsőséges, de valóban szemléletes példája ennek a két évtized alatt negyedére csökkent Aral-tó.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. ACEMOGLOU, D.–ROBINSON, S. (2013): *Miért buknak el nemzetek?* Budapest: HVG Kiadói ZRt.
2. ARROW, K. (1950): A difficulty in the concept of social welfare. *Journal of Political Economy*, 58. évf. 4. szám/aug., 328–346. old.
3. ASLUND, A. (2013): *How Capitalism Was Built. The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, the Caucasus and Central Asia – second edition.* Cambridge/Anglia–New York: Cambridge University Press
4. BACHOUSE, R. (2008): Methodology of economics. Megjelent: BLUME, L.–DURLAUF, S., szerk.: *The New Palgrave – a Dictionary of Economics.* Houndmills–New York: Palgrave, 5. kötet, 590–593. old.
5. BALCEROWICZ, L. (1995): *Capitalism, Socialism, Transformation.* Budapest–New York: CEU Press
6. BATES, R.–KRUEGER, A. O., szerk. (1993): *Political and Economic Interactions in Economic Policy Reforms.* Oxford: Basil Blackwell
7. BAUER, P. T. (2000): *From Subsistence to Exchange and Other Essays.* Princeton, N. J.: Princeton University Press
8. BENÁCEK, V.–LAKI, M.–WINIECKI, J. (2004): *Private Sector After Communism.* London: Routledge
9. BENCZES István–KUTASI Gábor (2010): *Költségvetési pénzügyek.* Budapest: Akadémiai Kiadó
10. BENCZÚR Péter–KÉZDI Gábor–KONDOR Péter–MÁTYÁS László–VALENTINY Ákos (2013): Javaslat a magyarországi közgazdasági doktori képzés korszerűsítésére. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 6. szám, 722–732. old.
11. BEREND T. Iván (1999): *Terelőúton.* Budapest: Vince Kiadó
12. BLUME, L.–DURLAUF, S., szerk. (2008): *The New Palgrave – a Dictionary of Economics – 2nd edition*, I–VIII. kötet. Houndmills–New York: Palgrave – az online kiadásban folyamatos frissítések/új cikkek a Kiadó honlapján: www.dictionaryofeconomics.com/dictionary, utoljára letöltve: 2013. júl. 15.
13. BOETTKE, P.–COYNE, Ch.–LEESON, P. (2013): Comparative institutional political economy. *Journal of Institutional Economics*, 9. évf. 3. szám, elérhető: doi:10.1017/S/1744137413000088, letöltve : 2013. júl. 6.
14. CSABA László (2006): *A fölemelkedő Európa.* Budapest: Akadémiai Kiadó
15. CSEPELI György–ÖRKÉNY Antal–SZÉKELYI Mária–BARNA Ildikó (2005): Sikervakság. Megjelent: KORNAI János–ROTHSTEIN, ROSE-ACKERMAN, Susan, szerk.: *Tisztesség és bizalom a posztzocialista átmenet fényében.* II. kötet. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 227–256. old.
16. DENISOVA, I.–ELLER, M.–FRYE, T.–ZHURAVSKAYA, E. (2012): Everyone hates privatization, but why? Survey evidence from 28 post-communist countries. *Journal of Comparative Economics*, 40. évf. 1. szám, 44–61. old.
17. DYKER, D. (2004): What transition has learned from economics – and what economics has learned from transition? Megjelent: DYKER, D.: *Catching Up and Falling Behind: Post-Communist Transformation in Historical Perspective.* London: Imperial College Press, 345–368. old.
18. ELEKES Andrea–HALMAI Péter (2013): Az új tagállamok növekedési modellje: kihívások és kilátások. *Külgazdaság*, 57. évf. 7–8. szám, 32–66. old.
19. ELLMAN, M. (2005): What did the study of Soviet economy contribute to mainstream economics? *Comparative Economic Studies*, 51. évf. 1. szám, 1–19. old.

20. ERDŐS Tibor (2006): *Növekedési potenciál és gazdaságpolitika*. Budapest: Akadémiai Kiadó
21. GAIDAR, E. T. (2003): *State and Evolution: Russia's Search for a Free Market*. Seattle: University of Washington Press
22. GODOY, S.–STIGLITZ, J. E. (2007): Growth, initial conditions, law and speed of privatization in transition countries. Megjelent: ESTRIN, S.–KOLODKO, G. W.–UVALIC, M., szerk.: *Transition and Beyond*. Houndmills–New York: Palgrave, 89–117. old.
23. GYÖRFFY Dóra (2007): *Democracy and Deficits*. Budapest: Akadémiai Kiadó
24. HARE, P. G.–TURLEY, G., szerk. (2013): *Handbook of the Economics and Political Economy of Transition*. London: Routledge
25. HARSTADT, R.–SELTEN, R. (2013): Bounded rationality models: tasks to become intellectually competitive. *Journal of Economic Literature*, 51. évf. 2. szám, 496–511. old.
26. HAYEK, F. A. von (1974/1995): A tudás látszata. Megjelent: uó.: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 312–321. old.
27. HAVRYLYSHYN, O. (2013): Is the transition over? A definition and some measurements. Megjelent: HARE, P.–TURLEY, G., szerk.: *Handbook... -18/ alatt i. m.*, 59–74. old.
28. HEDLUND, S. (2011): *Invisible Hands, Russian Experience and Social Science: Approaches to Understanding Systemic Failure*. Cambridge–New York: Cambridge University Press
29. HERNDON, Th.–ASH, M.–POLLIN, R. (2013): Does high public debt consistently stifle economic growth? A critique of Reinhart and Rogoff. University of Massachusetts at Amherst, *PERI Working Paper*, 322. szám/ápr. 15. – letöltve: 2013. júl. 11.
30. HODGSON, G. (2001): *How Economics Forgot History: the Problem of Historic Specificity*. Cambridge–New York: Cambridge University Press
31. HUANG, Y. S. (2012): How did China take off? *Journal of Economic Perspectives*, 26. évf. 4. szám, 147–170. old.
32. JÁNOSSY Ferenc (1969): Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és a felszámolásuk útja. *Közgazdasági Szemle*, 16. évf. 7–8. szám, 805–829. old.
33. JEFFERSON, G. (2008): How has China's economic emergence contributed to the field of economics? *Comparative Economic Studies*, 50. évf. 2. szám, 167–209. old.
34. KOCENDA, E.–HANOUSEK, J. (2013): Pyramid state ownership and control in the Czech Republic. Megjelent: HARE, P. G.–TURLEY, G. szerk.: *Handbook... 18/ alatt i. m.*, 284–295. old.
35. KOLODKO, G. W., szerk. (2003): *Emerging Market Economics: Globalization and Development*. Aldershot/Anglia: Ashgate Publ. House
36. KOLODKO, G. W. (2009): *Megatrendek*. Budapest: Akadémiai Kiadó
37. KOLODKO, G. W.–TOMKIEWICZ, J., szerk. (2011): *Twenty Years of Transition: Achievements, Problems and Perspectives*. New York: Nova Science
38. KOLOSI Tamás–SZELÉNYI Iván (2010): *Hogyan legyünk milliárdosok?* Budapest: Corvina Kiadó
39. KORNAI János (2005): *A gondolat erejével. Szabálytalan önéletrajz*. Budapest: Osiris Kiadó
40. KORNAI János (2012): *Gondolatok a kapitalizmusról*. Budapest: Akadémiai Kiadó
41. KOVÁCS Olivér (2013): 'A transzformatív erejű fiskális konszolidáció közgazdaságtana' – a Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskolájában megvédett PhD-értekezés, szeptember
42. LAKI Mihály–SZALAI Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest: Osiris Kiadó
43. LEIJONHOFVOUND, A. (1973): Life among the Econ. *Western Economic Journal*, 11. évf. 3. szám, 327–337. old.
44. MCCLOSKEY, D. (2002): *The Secret Sins of Economics*. Chicago/IL: Prickly Paradigm Press
45. MENGER, C. (1883/1985/2009): *Investigations on the Method of Social Sciences with Special Reference to Economics*. New York–London: New York University Press – az idézett forrás a legkönnyebben hozzáférhető e-könyv változat, Auburn/AL., Mises Institute, elérhető: www.mises.org/books/investigations/pdf, utoljára letöltve: 2013. júl. 11., idézett rész: 33–40. old.

46. MERKEL, W.–KOLLMORGEN, R.–WAGENER, H.-J., szerk. (2014): *Handbuch der Transformationsforschung*. Wiesbaden: VS Verlag für die Sozialwissenschaften
47. MIHÁLYI Péter (2010): *A magyar privatizáció enciklopédiája. 1–2. kötet*. Veszprém–Budapest: a Pannon Egyetem és az MTA Közgazdaságtudományi Kutató Központ közös kiadása
48. MISES, L. von (1920): Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen. *Archiv für Sozialwissenschaften*, 47. évf. 1. szám – elérhető angolul: Economic calculus in the socialist commonwealth. Auburn/AL: Mises Institute, honlap: www.mises.org/econcalculus.asp, letöltve utoljára: 2013. júl. 11.
49. MISES, L. von (1942/1990): *Money, Method and the Market Process*. Norwich–Amsterdam: Kluwer Academic Publishers, e-könyvként elérhető: Mises Institute, Auburn/AL honlapján: www.mises.org/misesbib/m1940asm, utoljára letöltve: 2013. júl. 11.
50. MURAKÖZY László (2012): *Államok kora. Az európai modell*. Budapest: Akadémiai Kiadó
51. REINHART, C.–ROGOFF, K. (2009): *'This Time is Different': Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton, N.J.: Princeton University Press
52. SALA-i-MARTIN, X. (1997): I just ran two million regressions. *American Economic Review*, 87. évf. 2. szám, 178–183. old.
53. SPOLAORE, E.–WACZIARG, R. (2013): How deep are the roots of economic development? *Journal of Economic Literature*, 51. évf. 2. szám, 325–369. old.
54. SZABÓ Katalin (2011): Transzformációs válság: rögzös út a digitális kapitalizmus felé. *Társadalomkutatás*, 29. évf. 2. szám, 202–218. old.
55. SZENTES Tamás (2002): *Comparative Theories and Methods of International and Development Economics*. Budapest: Akadémiai Kiadó
56. SZENTES Tamás (2003): *The Political Economy of Development, Globalization and System Transformation*. Budapest: Akadémiai Kiadó
57. Topics that spark Wikipedia 'edit wars' revealed (2013): Letöltve: www.bbc.co.uk/news/technology-23354613, júl. 18., letöltve aznap, és kapcsolódó linkek.
58. TURLEY, G.–LUKE, P. J. (2010): *Transition Economics – Two Decades On*. London: Routledge
59. VOSZKA Éva (1997): *A dinoszauruszok esélyei*. Budapest: a Perfekt Kiadói Kft. és a Pénzügykutató Rt. közös kiadása
60. WAGENER, H.-J. (2011): *Wirtschaftsordnung im Wandel: Zur Transformation, 1985–2010*. Marburg: Metropolis Verlag
61. WINIECKI, J. (2012): Russia and China facing the „Great Wall”: how to succeed in the second structural transition. *Post-Communist Economies*, 24. évf. 3. szám, 309–325. old.